

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

СУЧАСНІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Навчальний посібник

Харків 2024

УДК 343.98

C79

Автори:

Степанюк Руслан Леонтійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ (вступ, розділи 1–2, 3 (у співавт.), 4, 11);

Гусева Влада Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ (розділи 3 (у співавт.), 5–10).

Рецензенти:

Чорноус Юлія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

Глобенко Геннадій Іванович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

Затверджено Вченою радою

*Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 13 від 30 листопада 2023 року)*

Степанюк Р. Л. Сучасні криміналістичні засоби та методи протидії злочинності : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2024. – 232 с.

ISBN 978-966-610-278-5

Навчальний посібник призначений для підготовки здобувачів вищої освіти, а також для використання у практичній діяльності працівників правоохоронних органів. Положення, викладені в ньому, є комплексним джерелом знань у галузях криміналістики та кримінального процесу, охоплюють сучасні методи та рекомендації щодо застосування новітніх засобів протидії злочинності, що поєднані з аналізом прикладних практик правозастосовної діяльності в цьому контексті.

УДК 343.98

ISBN 978-966-610-278-5

© Степанюк Р. Л., Гусева В. О., 2024
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС І СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

1.1. Генезис вітчизняної моделі криміналістичної науки.....	10
1.2. Співвідношення криміналістики та forensic science (судової науки)...	15
1.3. Деякі напрями розвитку системи криміналістики.....	19

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ

2.1. Генезис розвитку ДНК-аналізу як галузі криміналістики та його сучасні технології	22
2.2. Засоби та методи виявлення і вилучення біологічних зразків для ДНК-аналізу	30
2.3. Судова молекулярно-генетична експертиза.....	37
2.4. Державна реєстрація геномної інформації людини	41

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ

3.1. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки	46
3.2. Сучасний стан і перспективи розвитку судової комп'ютерно-технічної експертизи.....	51
3.3. Використання технологій Open source intelligence (OSINT) та human intelligence (HUMINT) під час розслідування кримінальних правопорушень	58

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА

4.1. Загальні положення криміналістичного матеріалознавства	63
4.2. Криміналістичне дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів, скла та виробів із нього	66
4.3. Криміналістичне дослідження волокон.....	69
4.4. Криміналістичне дослідження ґрунтів.....	71
4.5. Криміналістичне дослідження інших матеріалів, речовин та виробів.....	74

РОЗДІЛ 5

ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

5.1. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень та її роль у диференціації криміналістичних методик	80
--	----

5.2. Види криміналістичних методик. Джерела формування окремої методики розслідування. Структура і зміст окремої криміналістичної методики	82
5.3. Роль криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у науці та практиці	85
5.4. Проблеми етапізації процесу розслідування.....	87
5.5. Тактичні завдання розслідування та їх вплив на методику розслідування	88
5.6. Слідчі ситуації та особливості планування розслідування окремих видів кримінальних правопорушень	90
5.7. Проблеми формування комплексних методик розслідування кримінальних правопорушень	91

РОЗДІЛ 6

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

6.1. Криміналістична класифікація умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень.....	94
6.2. Криміналістична характеристика умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. Обставини, що підлягають з'ясуванню	96
6.3. Типові слідчі ситуації, завдання розслідування, алгоритми слідчих (розшукових) дій та інших заходів на початковому і наступному етапах розслідування.....	101
6.4. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інших заходів під час розслідування умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень	103
6.5. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств і тяжких тілесних ушкоджень	108

РОЗДІЛ 7

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності	115
7.2. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності	117
7.3. Типові слідчі ситуації, завдання розслідування, алгоритми процесуальних дій на початковому і наступному етапах розслідування.....	121
7.4. Особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.....	125

7.5. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності	129
---	-----

РОЗДІЛ 8

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПРОТИПРАВНИМ ПОГЛИНАННЯМ І ЗАХОПЛЕННЯМ ПІДПРИЄМСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЇХНІХ ЗАКОННИХ ВЛАСНИКІВ (РЕЙДЕРСТВО)

8.1. Кримінально-правова і криміналістичні характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників (рейдерство)	134
8.2. Особливості початкового етапу розслідування протиправного поглинання та захоплення підприємств, сільськогосподарських земель, порушення прав їх законних власників (рейдерства) й обставини, що підлягають встановленню	139
8.3. Типові слідчі ситуації, завдання розслідування, алгоритми слідчих (розшукових) дій та інших заходів на початковому і наступному етапах розслідування	143
8.4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій під час розслідування	146
8.5. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерства)	148

РОЗДІЛ 9

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

9.1. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів	154
9.2. Типові слідчі ситуації, завдання розслідування, алгоритми слідчих (розшукових) дій та інших заходів на початковому етапі розслідування	159
9.3. Особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	164
9.4. Особливості тактики затримання, особистого обшуку й освідчування особи, яка підозрюється у збуті наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	169

9.5. Використання спеціальних знань під час розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	172
---	-----

РОЗДІЛ 10

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

10.1. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, та структура методики їх розслідування	176
10.2. Криміналістична характеристика незаконного обігу зброї	178
10.3. Типові слідчі ситуації, завдання розслідування, алгоритми слідчих (розшукових) дій та інших заходів на початковому і наступному етапах розслідування	182
10.4. Особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування незаконного обігу зброї.....	186
10.5. Використання спеціальних знань під час розслідування незаконного обігу зброї	190

РОЗДІЛ 11

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

11.1. Ситуаційний підхід у методиці розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері	195
11.2. Тактичні завдання розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері	200
11.3. Тактичні операції при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері	204
11.4. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері	208
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	228

ВСТУП

Успішне протистояння злочинності в сучасних умовах вимагає постійного розвитку технологій виявлення та дослідження матеріальних, ідеальних і цифрових слідів злочинів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій із проведення окремих процесуальних дій, розслідування різних видів і груп кримінальних правопорушень. У цьому контексті криміналістична наука постійно розвивається за напрямками вдосконалення відповідних теоретичних положень, упровадження новітніх технічних засобів і тактичних прийомів, що дозволяють якісніше виконувати відповідні завдання.

Вивчення сучасних криміналістичних засобів і методів протидії злочинності є важливим у підготовці фахівців для правоохоронних органів, зокрема працівників Національної поліції та інших відомств системи МВС України, на різних рівнях навчання. Якщо на першому (бакалаврському) рівні здобувачі вищої освіти засвоюють навчальний матеріал із криміналістики, то на другому (магістерському) рівні відповідні знання можуть бути доповнені з'ясуванням найбільш вагомих проблемних аспектів, що стосуються впровадження передових положень теорії криміналістики та судової експертизи, новітніх галузей криміналістичної техніки та сучасних методик розслідування деяких видів кримінальних правопорушень. Систематизація відповідного матеріалу і є основною метою цього навчального посібника.

До змісту посібника включено 11 розділів, які вміщують теоретичні і практичні положення щодо деяких новітніх досягнень криміналістичної науки в контексті сучасного розуміння її теорії, впровадження нових розділів криміналістичної техніки і методики розслідування.

У першому розділі охарактеризовано генезис моделі криміналістичної науки, яка зараз представлена в Україні, викладено авторське бачення її співвідношення з forensic science, визначено деякі напрями подальшого розвитку системи вітчизняної криміналістики як науки та навчальної дисципліни, зокрема в контексті відродження традиційних і впровадження новітніх галузей криміналістичної техніки, таких як судове матеріалознавство, криміналістичний ДНК-аналіз, криміналістичне дослідження цифрових доказів тощо.

У другому розділі відображено основні положення криміналістичного ДНК-аналізу як новітньої галузі криміналістичної техніки, зокрема основні етапи його розвитку, сучасні технології, які застосовуються у слідчій та експертній діяльності, засоби і методи виявлення біологічних слідів та одержання біологічних зразків, завдання і можливості судової молекулярно-генетичної експертизи, а також державної реєстрації генетичних даних людини у криміналістичних цілях.

Третій розділ присвячено розгляду сучасних проблем криміналістичного дослідження цифрових слідів кримінальних правопорушень. Визначено

співвідношення цифрової криміналістики як галузі судових наук і криміналістичного дослідження цифрових слідів у системі криміналістичної техніки, основні завдання та перспективи розвитку судової комп'ютерно-технічної експертизи й інших форм криміналістичного аналізу цифрових даних із метою розкриття та розслідування злочинів.

У четвертому розділі розглянуто сучасні засоби та методи криміналістичного матеріалознавства. Запропоновано визначення цього розділу криміналістичної техніки, його змісту і класифікацію методів, які застосовують під час дослідження матеріалів, речовин і виробів. Також у розділі надано коротку характеристику особливостей аналізу лакофарбових матеріалів і покриття, скла та виробів із нього, волокон, ґрунтів, нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, спеціальних хімічних речовин, металів і сплавів.

П'ятий розділ присвячено теоретичним засадам формування окремої криміналістичної методики розслідування. У ньому представлено матеріал щодо ролі криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень для визначення окремих методик їх розслідування, класифікації таких методик, джерел їх формування та структурної побудови. Підкреслено роль криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. Наведено етапи розслідування, які варто розглядати у криміналістичній методиці. З'ясовано роль тактичних завдань розслідування та слідчих ситуацій у побудові криміналістичної методики. Окреслено проблемні аспекти формування комплексної методики розслідування.

У шостому розділі наведено рекомендації щодо розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи, зокрема умисних вбивств і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Наведено криміналістичну класифікацію та криміналістичну характеристику цих видів злочину, обставини, що підлягають з'ясуванню, типові слідчі ситуації початкового і наступного етапів та відповідні алгоритми розслідування, тактичні особливості проведення огляду місця події, огляду трупа, допиту, слідчого експерименту, призначення судово-медичної, молекулярно-генетичної, судово-психіатричної та деяких інших видів експертиз у кримінальних провадженнях про вбивства й тяжкі тілесні ушкодження.

Сьомий розділ відображає основи криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. У ньому представлена криміналістична класифікація таких кримінальних правопорушень, їхня криміналістична характеристика, рекомендації щодо проведення досудового розслідування в типових ситуаціях, що виникають на початковому і наступному етапах, а також щодо проведення окремих процесуальних дій і використання спеціальних знань.

Восьмий розділ присвячено засадам методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерським захопленням підприємств та земель сільськогосподарського призначення. Наведено кримінально-правову та криміналістичну характеристику таких деліктів, основні

положення щодо планування та проведення їх розслідування на початковому і наступному етапах, тактичні особливості огляду місця події, обшуку, допиту та деяких інших процесуальних дій, а також залучення спеціалістів і експертів на стадії досудового розслідування.

У дев'ятому розділі розглянуто особливості розслідування кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. Рекомендації розроблено на підставі криміналістичної характеристики цієї групи кримінальних правопорушень. Вони включають переліки тактичних завдань розслідування й алгоритми їх вирішення в типових слідчих ситуаціях, а також положення щодо проведення огляду місця події, обшуку, затримання підозрюваного, допитів свідків і підозрюваних, призначення криміналістичної експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.

Десятий розділ присвячений особливостям досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї. У ньому систематизовано матеріал щодо криміналістичної класифікації та криміналістичної характеристики цієї групи кримінальних правопорушень, структури методики їх розслідування, типових слідчих ситуацій та алгоритмів проведення слідчих (розшукових) дій на різних етапах розслідування, особливостей тактики огляду місця події й огляду вилученої зброї, специфіки проведення допитів свідків, потерпілих і підозрюваних, призначення судової експертизи вогнепальної та холодної зброї, слідів і обставин її застосування, вибухових пристроїв, речовин і продуктів вибуху, почеркознавчої і технічної експертизи документів, трасологічних досліджень слідів рук, слідів злому, замикальних і запобіжних пристроїв, рельєфних знаків тощо.

В одинадцятому розділі викладено основи методики розслідування кримінальних правопорушень, учинених у бюджетній сфері України. Розкрито сутність ситуаційного підходу щодо формування цієї методики, систематизовано тактичні завдання розслідування зазначеного різновиду протиправних діянь. Визначено зміст таких типових тактичних операцій, як затримання, співучасники, серія, корумповані зв'язки, нейтралізація протидії розслідуванню, документ, забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, запобігання кримінальним правопорушенням. Надано рекомендації щодо використання слідчими допомоги спеціалістів і експертів під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері.

Навчальний посібник насамперед орієнтований на підготовку здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня в Харківському національному університеті внутрішніх справ за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Проте він може бути використаний в освітньому процесі інших закладів вищої освіти, безпосередньо у практичній діяльності з розслідування окремих видів і груп кримінальних правопорушень і в науково-дослідній сфері в контексті подальшого розвитку й удосконалення викладених у ньому наукових положень.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС І СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

1.1. ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОЇ МОДЕЛІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ НАУКИ

Традиційно історики криміналістики, розглядаючи зародження відповідної системи знань, знаходять її витoki у перших спробах запровадження методів і прийомів установлення істини в кримінальному судочинстві. Йдеться про певні положення, викладені у священних книгах (Біблія, Коран, П'ятикнижжя, Авеста), стародавніх пам'яток права (Закони XII таблиць, Салічна Правда, Руська Правда тощо), напрацювання окремих дослідників-натуралістів давніх часів. Але самостійна галузь знань про прийоми, засоби і методи доказування, про можливості застосування досягнень різних наук у виконанні завдань із виявлення, розкриття, розслідування та судового розгляду злочинів виникла лише наприкінці XIX століття.

Термін «криміналістика» в науковий обіг було введено німецьким адвокатом і університетським професором Францем фон Лістом як позначення всіх дисциплін кримінально-правового блоку. Надалі австрійський науковець Ганс Гросс запропонував називати так засновану ним нову науку про розслідування злочинів.

У ті часи частина сучасної України входила до складу Австро-Угорщини, і сам Ганс Гросс у період 1898–1902 років працював у Чернівецькому університеті. Інша частина території тоді входила до складу Російської імперії. Практично відразу після видання «Керівництва для судових слідчих, чинів поліції та жандармів» Г. Гросса в публікаціях російських авторів з'явилися пропозиції щодо необхідності впроваджувати точку зору цього вченого про віднесення правил пошуку та використання речових доказів, вивчення злочинців і злочинної діяльності взагалі до предмета нової науки. Першим пропагандистом цих ідей вважають А. А. Левенстіма, юриста-практика, науковця, суспільного діяча, літератора, оратора та колекціонера, котрий присвятив цій проблематиці кілька праць. Уже на початку 1896 р. він опублікував першу статтю з викладенням основних ідей Г. Гросса щодо нової науки криміналістики та призовом перекласти книгу вказаного автора російською мовою¹. Відома стаття «Что такое криминалистика?», надрукована у 1900 р. в Журналі міністерства юстиції під псевдонімом «А.Л.», ймовірно, також належить А. Левенстіму. В його роботах у цілому підтримувались пропозиції Г. Гросса як щодо предмета та завдань науки криміналістики, так і доцільності її викладання на юридичних факультетах університетів.

¹ Чисников В. Н. А. А. Левенстим – первый пропагандист трудов Ганса Гросса и науки криминалистки в Российской Империи. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 225.

Уперше криміналістику як окрему дисципліну почав викладати у Харківському університеті професор О. Д. Кисельов у 1910–1911 навчальному році². Його курс передбачав вивчення засобів і методів застосування техніко-криміналістичних засобів у поліцейській діяльності. Відповідні знання перші викладачі криміналістики одержували, навчаючись і переймаючи досвід за кордоном у таких учених і практиків, як А. Бертільон, Р. Гейндль, Г. Гросс, Ф. фон Ліст, Р.-А. Рейс та ін. У ті часи в Російській імперії не було підготовлено оригінальних посібників із криміналістики, а в процесі підготовки юристів використовувались в основному переклади наукових праць зарубіжних авторів. Формування нової галузі знань характеризувалась певною невизначеністю щодо майбутнього шляху і цілком залежало від впливу відповідних західноєвропейських підходів. Таким чином, до жовтневого заколоту 1917 р. термін «криміналістика» в Російській імперії як назва окремої науки не набув широкої підтримки. Дореволюційні російські криміналісти не просто не встигли сформулювати єдиного підходу до розуміння природи і завдань нової науки, але і не визначились із її назвою. Закономірно, що не було і розуміння, який із двох шляхів розвитку цієї науки обрати – суто природничо-технічний (застосування техніки в поліцейській діяльності) або комплексний (застосування техніки разом із психологічними, юридичними та іншими питаннями слідчої роботи). Хоча, безумовно, для інквізиційного типу кримінального процесу, притаманного російській юстиції, зручнішим виявлявся другий шлях, який у подальшому і був розвинений радянськими науковцями.

Після жовтневого заколоту 1917 року, громадянської війни, яка відбулася після цього, та розрухи в Радянській Росії деякий період часу не було можливості активно розвивати криміналістичну науку. Проте деякі фахівці з даної галузі (М. С. Бокаріус, О. Д. Кісільов, В. Л. Русецький, Г. Ю. Маннс, С. М. Потапов) не емігрували і залишилися працювати. Крім того, розпочали активні наукові дослідження у сфері криміналістики В. І. Громов, М. П. Макаренко, П. С. Семеновський, І. М. Якімов та інші талановиті науковці. До кінця 30-х років минулого століття в СРСР розвиток криміналістичної науки здійснювався в цілому вірним шляхом упровадження перекладів практичних керівництв зарубіжних авторів, тобто продовжувалась позитивна практика використання передового закордонного досвіду в криміналістичній діяльності. Зокрема, було надруковано роботи Е. Анушата, В. Гая, Р. Гейндля, А. Гельвіга, Е. Локара, А. Осборна, С. Оттоленгі, Г. Шнейкerta, тощо. Відповідно праці тогочасних радянських учених М. П. Макаренка, Г. Ю. Маннса, І. М. Якімова та інших не суперечили західноєвропейським уявленням про природу і предмет криміналістики, виконували важливу функцію адаптації та подальшого удосконалення передусім досягнень у галузі криміналістичної техніки. В їхніх роботах

² Чисніков В. М. Професор Таврійського університету О. Д. Кісільов: невідомі сторінки біографії. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2011. Т. 24 (63), № 1. С. 60.

відображався розвиток ідеї про криміналістику як прикладну науку, роль якої полягає в застосуванні методів природничих і технічних наук до виконання завдань розслідування злочинів. При цьому саму криміналістику на першому етапі радянські науковці нерідко все ще називали «кримінальною технікою» або «кримінально-процесуальною технікою», але в подальшому, з подачі І. М. Якімова, підтримали термін «криміналістика».

Якщо врахувати очевидну відсталість радянської держави в галузі техніки взагалі, і техніки криміналістичної зокрема, а також наслідки громадянської війни та наступної розрухи в країні, слід визнати, що криміналісти, які переважно одержали базову підготовку і набули практичний досвід ще в царські часи, обрали цілком вірний шлях відповідно до загальноновизнаних у провідних країнах Європи підходів. Проте тривав він не довго, приблизно до початку 30-х років минулого століття. У період масових політичних репресій у СРСР враховувати іноземний досвід стало смертельно небезпечно.

У цілому, якщо прослідкувати розвиток поглядів на природу криміналістики радянських авторів, можна побачити шлях її розуміння від науки неправового характеру (А. І. Вінберг, Б. М. Шавер, І. М. Якімов та ін.) до суто правової (Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, С. О. Голунський, С. П. Мітричев, В. Г. Танасевич, В. М. Терзієв та ін.). Причому основним фактором, що зіграв на користь останнього, як уявляється, було намагання протиставляти «радянську» та «буржуазну» криміналістику.

Одним із перших узявся політизувати криміналістику Б. М. Шавер, у відомій праці якого провідні науковці того періоду І. М. Якімов, Г. Ю. Маннс, В. І. Громов та інші були піддані жорсткій критиці. У першій половині минулого століття комуністичним режимом було репресовано значну кількість науковців. У цьому зв'язку слід вказати і про сумну долю одного з провідних радянських криміналістів того періоду Г. Ю. Маннса, котрий був арештований і розстріляний за надуманими підставами.

Зрозуміло, що за таких обставин вже було неможливо впроваджувати передові зарубіжні досягнення в практику протидії злочинності й у теорію криміналістики. Сформувалось політичне замовлення на побудову нової, унікальної «радянської криміналістики». Відповідно, в підручнику 1935 року остання вже була принципово протиставлена науці «буржуазній». Вона була визначена як наука про розслідування злочинів. І якщо в демократичних країнах зміст криміналістики розвивався і вдосконалювався шляхом упровадження новітніх технічних досягнень у практику розкриття та розслідування злочинів, то радянськими науковцями всіляко розвивалась ідея щодо провідної ролі стадії досудового розслідування у встановленні істини в кримінальній справі та слідчого як головного споживача криміналістичних рекомендацій. Відповідно в центрі криміналістичної науки опинились методичні рекомендації щодо проведення досудового розслідування.

Варто особливо підкреслити шкідливість для подальшого розвитку науки обраний у ті часи шлях поступової самоізоляції радянської криміналістики та початок системної роботи, спрямованої на протиставлення її

з криміналістикою інших цивілізованих країн. Зрозуміло, що це було зроблено з урахуванням державної політики. Вочевидь не можна звинувачувати вчених, які в умовах масових політичних репресій 1930-х років і подальшого утопічного намагання побудувати в СРСР комунізм змушені були діяти саме таким чином. Проте уявляється, що ця помилка в подальшому і призвела до кризи соціалістичної моделі криміналістики.

Радянському кримінальному процесу, як яскравому прикладу його інквізиційної моделі, була притаманна надважлива роль попереднього (досудового) розслідування, на відміну від змагального процесу. Відповідно виникли передумови сформульованих у подальшому уявлень про криміналістику як науку виключно про розслідування, галузь знань про засоби, прийоми і методи слідства. За основу не випадково було взято концепцію Г. Гросса, адже він свого часу особливо відзначав, що центр тягаря процесу повинен бути перенесений із судового розгляду на період попереднього розслідування.

У СРСР на стадію попереднього розслідування поступово було перенесено не тільки збирання речових доказів, а і весь процес доказування, а суду при цьому відводилась формальна роль, що фактично полягала в затвердженні (іноді в незатвердженні) шляхом винесення вироку обвинувальних висновків слідчого. Тому не дивно, що на цьому ґрунті криміналістика, як наука, що призначена для обслуговування кримінального судочинства, почала йти шляхом розроблення рекомендацій у першу чергу для попереднього розслідування.

В. Ю. Шепітько підкреслює, що в ті часи слідство як таке було реально «відірване» від судової діяльності, кримінальний процес був розшуковим (інквізиційним). У цей період єдиним споживачем і суб'єктом застосування криміналістичних знань був слідчий. Уся криміналістика була розрахована на роботу слідчого, розроблення для нього науково-технічних засобів, формування тактичних прийомів і рекомендацій виконання слідчої діяльності. Головне завдання криміналістики того часу – оптимізація діяльності слідчого³.

Виконавши функцію виокремлення з кримінального процесу до середини 1950-х років, домінуюча концепція криміналістики як природничо-технічної науки перестала задовольняти радянських криміналістів. При цьому було здійснено цілком, на нашу думку, логічні спроби обґрунтувати її подвійну (юридичну та природничо-технічну) природу.

Широко відомо, що корифей радянського кримінального процесу М. С. Строгович послідовно висловлював точку зору про те, що криміналістика має дві частини: більшою мірою юридичну (кримінально-процесуальну), а також науково-технічну (в аспекті розроблення прийомів технічних та природничих наук). Але ця точка зору була необґрунтовано

³ Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 6–7.

відкинута радянськими науковцями, що заклало підвалини для подальшого поступового занепаду природничо-технічного напрямку в криміналістиці. Надалі обґрунтування виключно правової природи цієї науки видавалось за великий прорив теорії радянської криміналістики порівняно із розвиненими західними країнами.

У подальшому домінування в радянській науці уявлення про суто юридичну природу криміналістики призвело до занедбання розділу криміналістичної техніки, а обслуговування потреб тогочасного інквізиційного судочинства до концентрації уваги на створенні криміналістичних рекомендацій лише для стадії досудового розслідування.

Уже після розпаду СРСР знову було порушено питання щодо розуміння криміналістики як науки, що має мультидисциплінарну природу. Ця точка зору викликала жваве обговорення і неоднозначні оцінки. Так, наприклад, В. Ю. Шепітько підкреслив слушність уточнення криміналістики як науки інтегральної або синтетичної природи, вказуючи, що вона є особливою наукою, виникнення якої зумовлено впровадженням досягнень природничо-технічних наук у практику боротьби зі злочинністю⁴. Водночас В. А. Журавель підтримав розуміння криміналістики як юридичної науки і зазначив, що таке її розуміння ніскільки не перешкоджає подальшим процесам інтеграції досягнень інших наук і пристосування їх до вирішення власних завдань⁵.

Сьогодні у розвитку зарубіжної криміналістики простежуються тенденції взаємного впливу підходів до формування цієї науки з країн різних правових сімей, але в тих питаннях, які найбільше відповідають реаліям і потребам кримінального процесу відповідної держави.

В Україні, як і в інших розвинених країнах, посилюється розвиток саме змагальної моделі судочинства, отже, виникає потреба перегляду усталених уявлень про природу, предмет і систему криміналістики та її співвідношення з іншими науками.

Видається, що варто критично оцінювати напрацювання радянських авторів щодо виключно правової природи криміналістичної науки, оскільки такий підхід фактично перетворив її в науку про кримінальне розслідування і призвів до занепаду криміналістичної техніки. Тому необхідно визнати подвійну природу вказаної науки і розширити реальні можливості проводити наукові дослідження у галузі криміналістики не тільки юристами, а і фахівцями з інших галузей знань⁶.

⁴ Шепітько В. Ю. Криміналістика XXI століття: предмет пізнання, завдання і тенденції в нових умовах // Сучасний стан і розвиток криміналістики : зб. наук. пр. Харків : Апостиль, 2012. С. 43–44.

⁵ Журавель В. А. Вибрані твори. Харків : Апостиль, 2016. С. 54.

⁶ Степанюк Р. Л., Лапта С. П. Щодо природи криміналістичної науки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 220.

1.2. СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА FORENSIC SCIENCE (СУДОВОЇ НАУКИ)

Серед науковців поширеною є думка, що терміни «судова наука (forensic science)», «наукова поліція», «кримінальне розслідування» тощо являють собою інші варіанти назви криміналістики. Такий підхід має певний сенс і є популярним у вітчизняній криміналістичній доктрині. Але це питання потребує додаткового аналізу, оскільки пояснення вказаної ситуації тільки суто термінологічними невідповідностями видається дещо спрощеним і призводить до певних неточностей в оцінюванні змісту вищезазначених дисциплін. До того ж указане питання має принципове значення в контексті порівняння змісту вітчизняної криміналістики зі змістом відповідних галузей за кордоном, а головне – визначення подальших перспектив розвитку криміналістичної науки в Україні. Тут важливо звернути увагу на два аспекти. По-перше, співвідношення forensic science і ще однієї дисципліни, яку називають criminal investigation (кримінальне розслідування), у США чітко не визначено досі, оскільки перша фактично виникла на базі романської моделі «наукової поліції», а друга – на базі криміналістики Г. Гросса. По-друге, у багатьох країнах, які колись входили до СРСР, криміналістику фактично вже розчленували на кілька різних наук, а саме на власне криміналістику, судову (юридичну) психологію, судову експертологію і теорію оперативно-розшукової діяльності. За такої моделі вся науково-технічна частина криміналістики в перспективі відійде до судової експертології, яка поступово і стане аналогом forensic science.

Досліджуючи теорію криміналістики, Г. Галілович і Н. Боянич розглянули й порівняли три моделі криміналістики, які були прийняті, відповідно, в романських країнах, у Німеччині та Росії, а також в англосаксонських країнах. Учені відзначили, що у романських країнах, зокрема Італії, криміналістика не має статусу самостійної науки чи дисципліни та розглядається як застосування змісту і методів інших наук у галузі розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень. У країнах, що перебувають під впливом німецького та російського законодавства, криміналістику визнано окремою дисципліною з дослідження злочинів із певними цілями й методами дослідження. В англосаксонських країнах, зокрема в США, криміналістику розуміють у більш широкому значенні як одну із судових наук. Дві останні моделі дозволяють криміналістиці претендувати на статус вільної (емансипованої) дисципліни та науки. Відповідаючи на думку тих, хто вважає криміналістику більше дисципліною, ніж наукою, оскільки вона спирається на дослідження та висновки інших наук, згадані вище науковці говорять про те, що за такого підходу навіть медицину не можна буде вважати наукою, оскільки вона також спирається на базові знання з інших наук⁷.

⁷ Halilovic H., Bojanic N. Criminalistics – Scientia Sui Generis – Arguments Pro et Contra // From Policing in Central and Eastern Europe: Dilemmas of Contemporary Criminal Justice / ed. by G. Mesko et al. Ljubljana, 2004. P. 375.

Аналізуючи дослідження сучасних американських авторів, констатуємо, що в США до сьогодні поняття «criminalistics» вживається у двох значеннях – широкому та вузькому. У широкому сенсі воно застосовується як синонім «forensic science»⁸. У вузькому ж розумінні криміналістику визначають як складову частину «forensic science»⁹. Разом із цим щодо співвідношення forensic science і criminal investigations відзначається, що перша галузь являє собою застосування природничих і фізичних наук до права, а друга містить у собі рекомендації щодо кримінального розслідування, серед іншого і застосування forensic science¹⁰. З вищевказаного можна зробити висновок про диференціацію в США двох наук: forensic science і criminal investigations. Це є суттєвою відмінністю від австро-німецької моделі криміналістики, адже до змісту останньої завжди входили два основні розділи – криміналістична техніка (природничо-технічна частина) та криміналістична тактика (переважно гуманітарна сфера), що тісно пов'язані між собою.

Цікаво, що останніми роками науковці багатьох країн світу визнають існування кризи у forensic science. Спостереження цієї проблеми навіть змусили деяких авторів поставити питання про те, чи не загрожує цій галузі вимирання¹¹. При цьому більшість учених зосереджується на обговоренні фундаментальних проблем визначення ідентичності forensic science, її мети, завдань та можливостей. Визнається необхідність та актуальність переосмислення структури forensic science¹². На наш погляд, заслуговує на увагу думка К. Ру, Ф. Кріспіно й О. Рібо, які пропонують повернутись до історичних витоків forensic science і вивчати злочинність та її сліди, що сприяє розробленню цілісних моделей, забезпечить стратегію інтеграції технологій та допоможе науковцям розвивати свій потенціал для більш активної участі в поліцейській діяльності з розслідування злочинів¹³. Тобто зарахування до предметної сфери forensic science дослідження злочинної та слідчої діяльності, як це реалізовано у східноєвро-

⁸ Birzer M. L., Roberson C. Introduction to Criminal Investigation. Boca Raton : CRC Press ; Taylor & Francis Group, 2012. P. 99.

⁹ Lyman M. D. Criminal investigation: the art and the science. 6th ed. Hoboken : Published by Prentice Hall, 2011. P. 10.

¹⁰ Birzer M. L., Roberson C. Introduction to Criminal Investigation. Boca Raton : CRC Press ; Taylor & Francis Group, 2012. Pp. 99–100.

¹¹ Pietro D. S., Kammrath B. W., Forest P. R. De Is forensic science in danger of extinction? *Science & Justice*. 2019. Vol. 59, Iss. 2. Pp. 199–202.

¹² Roux C., Talbot-Wright B., Robertson J., Crispino F., Ribeaux O. The end of the (forensic science) world as we know it? The example of trace evidence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 2015. Vol. 370, Iss. 1674. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0260>; Kinder J. D., Pirée H. The future of the forensic science providers – Time to re-think our structures? *Forensic Science International*. 2020. Vol. 316. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2020.110471>.

¹³ Roux C., Crispino F., Ribeaux O. From forensics to forensic science. *Current Issues in Criminal Justice*. 2012. Vol. 24, No. 1. Pp. 7–24.

пейській моделі криміналістики, вбачається одним із доцільних варіантів подолання кризи.

С. Фенівесі, розглянувши зміст forensic science і criminal investigation у джерелах США, дійшов висновку, що криміналістика поділяється на техніку розкриття злочинів, яка становить наукову частину forensic science, і тактику розкриття злочинів, що ґрунтується на соціальних наукових знаннях, які входять до criminal investigation та criminal psychology. Методика розслідування окремих видів злочинів теж належить до criminal investigation. Також згаданий автор констатує ідентичність предмета і цілей криміналістики та судової науки та поступове стирання кордонів між ними¹⁴.

М. В. Шепітько, досліджуючи тенденції розвитку криміналістики та судових наук, дійшов висновку про «можливість синонімічного вживання «криміналістики» та «судових наук» за умови їх порівняння в конкретній ситуації, оскільки межі цих наук не збігаються»¹⁵.

Вищезазначені підходи різнобічно характеризують співвідношення підходів до розуміння цілей, змісту і тенденцій розвитку криміналістичної науки в континентальній Європі та країнах загального права. Але варто зауважити, що соціалістична модель криміналістики, представлена, серед іншого, і в Україні, дещо відрізняється від її германської моделі. При цьому головна відмінність полягає в інтерпретації цієї науки як правової (юридичної). Проблема в тому, що принципова різниця між криміналістикою Г. Гросса і судовою наукою полягає в обсязі їх юридичних і природничо-технічних складових. Якщо в першій моделі домінують знання соціально-гуманітарного характеру (тактичні та методичні аспекти слідчої діяльності), то до другої їх здебільшого не включають узагалі, акцентуючи увагу виключно на природничо-технічних розділах. Видається, що інтеграція тактичних і технічних криміналістичних засобів та методів протидії є цілком прийнятною і не просто значно збагачує арсенал досліджуваної галузі знань, а і зумовлює її існування як самостійної науки в цілому. Саме такий підхід дає змогу відносити криміналістику не до одного з багатьох розділів судової науки, а виділяти як окрему найбільш об'ємну науку, яка інтегрує всі інші судові дисципліни.

Для України, як і для більшості інших країн колишнього соціалістичного табору, вказане питання є особливо актуальним. Пояснюється це тим, що криза криміналістики в нашій державі виникла не стільки через сумніви в науковій основі більшості технічних її розділів, як у судових науках, стільки через глухий кут у розвитку криміналістичної техніки в цілому та відсутність перспектив розвитку цілих новітніх галузей криміналістичних знань. Наприклад, у вітчизняній системі наук узагалі не було

¹⁴ Fenyvesi C. The continental and common-law conceptions of criminalistics. *US-China Law Review*. 2017. Vol. 14. Pp. 53–57. DOI: <https://doi.org/10.17265/1548-6605/2017.01.004>.

¹⁵ Шепітько М. В. Концептуальні засади розвитку криміналістики та судових наук. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 1. С. 95. DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.1.2020.07>.

сформовано таких галузей, як судова біологія, судова хімія, цифрова криміналістика тощо. Здається, що саме криміналістика мала б містити відповідні розділи. Але цього не відбулось, унаслідок чого склалася ситуація, коли найвагоміші в правозастосовній практиці сфери судово-експертних досліджень не мають належного теоретичного обґрунтування, відсутні в освітньому процесі та застосовуються виключно у практичній площині.

Українські уявлення про систему криміналістичної техніки досі залишається на рівні середини минулого століття, тих часів, коли криміналістику перетворили на виключно юридичну науку та фактично закрили шлях до неї фахівцям із природничо-технічних галузей. Уявляється, що проблема потребує термінового вирішення, з огляду на те, що в сучасний період в Україні визнаною є мультидисциплінарність криміналістики. Ураховуючи це, вважаємо нагальним удосконалити систему криміналістичної техніки, віднісши до неї всі новітні галузі, визнані у світі, зокрема ті, що належать до дисциплін forensic science, але в Україні не мають статусу окремої науки. Це криміналістичний ДНК-аналіз, цифрова криміналістика, судова поліграфологія тощо.

Окремої уваги заслуговує питання щодо виокремлення з криміналістики такої галузі, як теорія судової експертизи (судова експертологія). Ця тенденція, яка спостерігається в окремих пострадянських країнах, зокрема в Україні, як ми вважаємо, негативно впливає на подальший розвиток криміналістичної науки, оскільки зовсім не відповідає завданням її інтеграції із судовою наукою. На нашу думку, якщо визнати судову експертологію окремою наукою, то саме вона претендуватиме на роль вітчизняної forensic science. У цьому разі в криміналістиці залишиться лише її частина, присвячена питанням тактики та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, а отже, знову постане питання про доцільність існування такої науки взагалі, адже ця проблематика може бути інтегрована в науку кримінального процесу як її спеціальна частина. Не кажучи про інші негативні наслідки такого варіанту розвитку подій, зауважимо, що він суперечить уявленням про сутність і зміст криміналістики не лише в Україні, а й у всьому світі. Зважаючи на вищерозглянуті її моделі, неправильно прирівнювати криміналістику до criminal investigation, а доцільно говорити або про германську модель криміналістики, яка фактично являє собою «criminal investigation + forensic science», або про модель окремих «forensic science» та «criminal investigation», де криміналістика є частиною forensic science, але не criminal investigation. Здається очевидним, що вітчизняна традиція передбачає розвиток першої моделі, тому теорія судової експертизи та її окремі галузі, які не мають розвитку в межах основних (материнських) наук, мають залишатись складовими частинами криміналістики. Це відповідатиме світовим тенденціям взаємного впливу криміналістики та судової науки, межі між якими стають дедалі менш чіткими, що поступово має обумовити їх зближення насамперед через взаємовплив щодо визначення предмета і внутрішньої будови.

Таким чином, криміналістика та forensic science являють собою дещо відмінні між собою моделі однієї сфери наукових знань. Вони збігаються за цілями та завданнями, але значно відрізняються за обсягом. До forensic science узвичаєно відносити всі наукові галузі, пристосовані до виконання завдань судочинства, а в криміналістику входять лише ті з них, які не мають статусу окремої науки. Водночас у вітчизняній моделі криміналістики представлено питання правового характеру (криміналістичну тактику та методику), що робить її наукою подвійної (синтетичної) природи, на відміну від forensic science, природа якої є природничо-технічною¹⁶.

1.3. ДЕЯКІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Обрання демократичного європейського шляху подальшої розбудови держави зумовлює потребу втілення реформ у різні сфери життя суспільства, а також перегляду усталених поглядів, зокрема на сутність і структуру криміналістичної науки, складником якої є криміналістична техніка. У спадок від радянських часів залишилося бачення криміналістики як юридичної науки, і сьогодні один з її розділів, покликаний розробляти й удосконалювати техніко-криміналістичні засоби і методи протидії злочинності, рівнем розвитку поступається іншим – криміналістичній тактиці та криміналістичній методиці. Хоча формування криміналістики свого часу стало результатом застосування досягнень природничих і технічних наук для виконання завдань кримінального судочинства. Традиції та стан розвитку криміналістики в Україні зумовлюють необхідність уточнення підходів до розуміння криміналістичної техніки як складової частини (розділу) науки та вдосконалення її структури шляхом формування новітніх розділів, що відображають сучасні можливості використання досягнень різних природничих і технічних наук для виконання завдань судочинства.

Криміналістична техніка – це природничо-технічний розділ науки криміналістики, який уміщує сукупність наукових положень і практичних рекомендацій щодо використання в криміналістичній діяльності технічних засобів і методів дослідження матеріальних слідів кримінальних правопорушень¹⁷.

Питання щодо структури цього розділу криміналістики є доволі дискусійним. Повільний розвиток теорії та практики цієї складової криміналістичної науки призвів до того, що внутрішня будова її залишається майже незмінною багато років, а нові напрями започатковуються і впроваджуються вкрай повільно. Як відомо, у теорії вітчизняної криміналістики

¹⁶ Степанюк Р. Л., Матюшкова Т. П. Криміналістика та Forensic Sciences: проблеми диференціації та інтеграції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 3 (94). С. 263–272. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.24>.

¹⁷ Перлін С. І. Проблеми визначення поняття та вдосконалення структури криміналістичної техніки як частини науки криміналістики. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Iss. 2. Pp. 95–99. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.213>.

прийнято виокремлювати традиційні та нетрадиційні галузі криміналістичної техніки. Здебільшого, в підручниках і навчальних посібниках із криміналістики, крім загальних положень, до яких іноді відносять кримінальну реєстрацію (обліки), викладено матеріали щодо традиційних галузей криміналістичної техніки, до яких належать: 1) судова фотографія та відеозапис; 2) трасологія; 3) судова балістика; 4) техніко-криміналістичне дослідження документів; 5) криміналістичне дослідження письма; 6) ідентифікація людини за ознаками зовнішності; 7) кримінальна реєстрація. Ці розділи можна вважати загальноновизнаними.

До нетрадиційних галузей криміналістичної техніки в науковій літературі найчастіше віднесено криміналістичну мікрологію, криміналістичну вибухотехніку, криміналістичне зброєзнавство, криміналістичне дослідження речовин та матеріалів, криміналістичну фоноскопю, судову одорологію, техніко-криміналістичне дослідження електронних носіїв інформації тощо. Отже, цілком слушними є спроби розширити в підручниках і навчальних посібниках зміст розділу «Криміналістична техніка», доповнивши його відповідними темами¹⁸. Але вони мають різний рівень сучасного розвитку. Тривають дискусії з приводу доречності включення деяких із них до змісту підручників і навчальних посібників із криміналістики.

Насамперед відзначимо, що такий розділ, як криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів (криміналістичне матеріалознавство), помилково відносять до числа нетрадиційних галузей криміналістичної техніки. Насправді він є традиційною галуззю природничо-технічної криміналістики, який формувався в структурі цієї науки із самого початку. Це ж саме можна відзначити і стосовно криміналістичного зброєзнавства, адже, фактично, цей розділ був розвинений шляхом розширення галузі судової балістики з причини його збагачення досягненнями у сфері дослідження різних типів зброї.

Видається, що сьогодні вже є достатнім рівень сформованості кількох сучасних галузей, які мають доповнити структуру розділу «Криміналістична техніка». Ці галузі демонструють визначні результати у справі техніко-криміналістичного забезпечення протидії злочинності і мають високий рівень теоретичного обґрунтування та ефективності практичної реалізації.

Одним із таких розділів є криміналістичний ДНК-аналіз, який в останні роки продемонстрував високу ефективність у розкритті та розслідуванні тяжких злочинів проти життя та здоров'я особи, статевої свободи і недоторканності та інших кримінальних правопорушень. Його основна технологія визнається «золотим стандартом» криміналістичної ідентифікації.

Таким чином, криміналістичний ДНК-аналіз – це новий розділ криміналістичної техніки, який вивчає індивідуальні генетичні ознаки живих

¹⁸ Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Напрями розвитку структури і змісту криміналістичної техніки в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2019. Т. 32, № 2. С. 6–14. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-32-2-6>.

організмів, що містяться в їхній ДНК, з метою ідентифікації та виконання окремих завдань орієнтувального характеру під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Ще одним новим розділом криміналістичної техніки є криміналістичне дослідження цифрових слідів (доказів). Це галузь криміналістичної техніки, яка досліджує закономірності й механізм утворення цифрових (електронних) слідів та розробляє методи, прийоми й науково-технічні засоби їх виявлення, вилучення і дослідження під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень¹⁹.

Загалом структура розділу «Криміналістична техніка» наразі уявляється такою:

- 1) загальні положення криміналістичної техніки;
- 2) криміналістична (судова) фотографія та відеозапис;
- 3) криміналістична трасологія (дослідження слідів-відбитків);
- 4) криміналістичне дослідження цифрових слідів (цифрова криміналістика);
- 5) криміналістичне матеріалознавство;
- 6) криміналістичний ДНК-аналіз;
- 7) техніко-криміналістичне дослідження документів;
- 8) криміналістичне почеркознавство;
- 9) криміналістичне дослідження письмової мови та усного мовлення;
- 10) криміналістичне зброєзнавство (дослідження зброї, слідів та обставин її застосування);
- 11) криміналістичне дослідження ознак зовнішності людини;
- 12) судова одорологія.

Це не вичерпний перелік, який може бути доповнений іншими розділами судових наук. Наприклад, триває дискусія з приводу віднесення до криміналістичної тактики або техніки судової поліграфології, доцільності формування таких розділів, як криміналістичне дослідження місця події, криміналістичне дослідження транспортних засобів і транспортних подій, ядерної криміналістики, військової криміналістики тощо.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які етапи формування вітчизняної моделі криміналістичної науки?
2. Криміналістика є правовою наукою чи у неї інша природа?
3. Як співвідносяться криміналістика і forensic science?
4. Які складові частини науки криміналістики та з яких частин складається розділ «Криміналістична техніка»?

¹⁹ Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 15.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ

2.1. ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ДНК-АНАЛІЗУ ЯК ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА ЙОГО СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Розшифрування структури ДНК в 50-х роках минулого століття створило передумови для пошуку нових методів ідентифікації живого організму за його генетичними ознаками. У 1984 р. англійський генетик А. Джеффріс виявив у структурі ДНК індивідуальні для кожної особи ділянки, які можна виділити та порівняти. У 1985 р. про це було повідомлено в наукових публікаціях та розроблено першу техніку дослідження ДНК людини з метою її ідентифікації, яка була названа ДНК-дактилоскопія (англ. – DNA fingerprinting).

З тих часів технології використання молекулярно-генетичного аналізу з метою виконання завдань із розкриття та розслідування злочинів міцно увійшли в арсенал судових наук. Сьогодні у світі ДНК-аналіз вважається інструментом із найбільш високим ступенем надійності й актуальності, ніж будь-яка інша технологія судової експертизи²⁰. Зараз у різних світових моделях криміналістики питання судового дослідження ДНК входять або до складу криміналістичної техніки, або до числа галузей судової науки (forensic science).

В Україні також слід визначитись із місцем ДНК-аналізу в системі прикладних судових наук. З цього питання простежується два напрями – судово-медичний і криміналістичний, що пов'язано з розвитком практичної діяльності відповідних експертних установ. Так, в окремих бюро судово-медичної експертизи проводяться молекулярно-генетичні дослідження. Розроблено теоретичні засади використання методів ДНК-аналізу в судовій медицині. Водночас найбільш широку мережу лабораторій судової генетики мають установи Експертної служби МВС України, яка виконує також і функції з ведення автоматизованих криміналістичних обліків генетичних ознак людини. А отже, криміналістичний напрям ДНК-аналізу на практиці розвивається значно активніше і потенційно може мати більш широку сферу застосування, не обмежуючись виключно судово-експертною діяльністю.

В Україні є потреба у формуванні окремої галузі криміналістичної техніки, присвяченій дослідженню ДНК. Це можна пояснити наступними аргументами:

²⁰ Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward / Committee on Identifying the Needs of the Forensic Sciences Community, National Research Council. Washington, USA, 2009. P. 41.

1) в основі методології молекулярно-генетичних досліджень, що проводяться з метою виконання завдань судочинства, знаходяться положення теорії ідентифікації, яка належить до ключових теорій науки криміналістики;

2) об'єктом цієї сфери дослідження є сліди людини та інших живих організмів, тобто ті об'єкти, які традиційно вивчає криміналістика;

3) технології ДНК-аналізу розроблені із застосуванням методів різних наук, зокрема біології, генетики, хімії, математики, комп'ютерних наук тощо, що цілком відповідає сутності адаптаційної функції криміналістики, яка пристосовує досягнення інших наук до виконання завдань кримінального судочинства;

4) результати досліджень ДНК підтвердили свою ефективність у виконанні завдань із розкриття та розслідування тяжких злочинів проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи, терористичних актів тощо, тобто сферою застосування цієї галузі є, передусім, потреби правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, забезпечення яких ефективними прийомами, засобами та методами є важливим завданням криміналістики;

5) сфера застосування ДНК-аналізу в практичній діяльності не повинна обмежуватись тільки проведенням судової експертизи, важливе значення також мають «польові» засоби і методи виявлення та вилучення слідів і зразків біологічного походження, їхні попередні дослідження на початковому етапі розслідування, що традиційно є предметом вивчення галузей криміналістичної техніки;

6) у зв'язку з тим, що ДНК фактично є складовою частиною тіла (клітини) людини, яка містить індивідуальну генетичну інформацію, велике значення має якісна нормативно-правова регламентація питань збирання та використання особистих генетичних даних. Тому саме криміналістика, як прикладна наука подвійної (синтетичної) природи, що об'єднує правові та природничо-технічні знання, має змогу розробляти ефективний інструментарій правового регулювання та практичного застосування відповідних положень;

7) виключно важливе практичне значення має фундаментальна наукова основа технологій молекулярно-генетичного аналізу, які застосовуються для виконання завдань судочинства і за точністю результатів перевищують усі інші технології, підтверджують необхідність їх віднесення саме до самостійних галузей криміналістичної техніки;

8) такий підхід відповідає досвіду провідних зарубіжних країн.

Таким чином, криміналістичне дослідження ДНК має розвиватись як окрема галузь криміналістичної техніки, яка вивчає індивідуальні генетичні ознаки живих організмів з метою їх ідентифікації та виконання діагностичних завдань під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

До змісту цього розділу входять наукові положення та практичні рекомендації щодо:

1) загальних питань (характеристика ДНК як об'єкта криміналістичного дослідження, генезис криміналістичного ДНК-аналізу, теоретичні засади);

2) змісту технологій криміналістичного ДНК-аналізу;

3) технічних засобів, прийомів і методів виявлення, вилучення та зберігання слідів і зразків біологічного походження;

4) правових основ збирання, оброблення та використання генетичних даних людини в діяльності з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень;

5) організаційних засад функціонування криміналістичних ДНК-обліків;

6) форм використання спеціальних знань у галузі ДНК-аналізу в кримінальному судочинстві та особливостей використання одержаних результатів у доказуванні²¹.

ДНК-аналіз визнано найбільш надійним інструментом ідентифікації особи та встановлення біологічного батьківства. Також він дає змогу виконувати деякі інші завдання: зокрема, визначати статеву належність біологічних слідів, біологічну спорідненість людей, робити припущення щодо зовнішніх ознак людини за ДНК та ін. Наявні сьогодні технології криміналістичного ДНК-аналізу характеризуються різним ступенем точності, у різному обсязі визнані й застосовані у світовій криміналістичній практиці.

У судовій молекулярно-генетичній експертизі заведено розрізняти дві базові технології: аналіз поліморфізму довжини ампліфікованих фрагментів та аналіз поліморфізму нуклеотидної послідовності²². Під час аналізу поліморфізму довжини фрагментів ДНК як генетичні маркери застосовують короткі тандемні повтори (STR), а під час аналізу відмінностей у послідовності нуклеотидів – однонуклеотидний поліморфізм (SNP). Тому в криміналістичній літературі для зручності також уживають терміни STR-аналіз і SNP-аналіз для розрізнення відповідних технологій.

Із криміналістичною метою можна визначити кілька найбільш поширених методів ДНК-аналізу та напрямів їх реалізації, із-поміж яких три можна назвати традиційними, а решту – новітніми.

До традиційних методів належать STR-профілювання за аутосомальними локусами ДНК, аналіз STR-локусів на Y-хромосомі та дослідження мітохондріальної ДНК (мтДНК). Ці методи апробовано практикою в багатьох країнах і широко застосовано в судово-експертній діяльності.

Новітні методи полягають у використанні інструментів, які винайдено порівняно нещодавно та якими поки послуговуються не так широко,

²¹ Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: проблеми формування та напрями розвитку. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 97. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.13>.

²² Судова медицина : підручник / В. Д. Мішалов, Т. В. Хохолева, В. Т. Бачинський та ін. ; за заг. ред. В. Д. Мішалова. Чернівці, 2018. С. 485.

як традиційними: хоча їх поступово впроваджують у криміналістичну практику, проте вони мають чимало обмежень і застережень правового, етичного й методичного характеру. До них належать: ДНК-фенотипування, пошук родичів за базами даних ДНК і застосування новітніх платформ секвенування наступного покоління (NGS) для виконання складних завдань криміналістичного ДНК-аналізу. З одного боку, вони дали змогу значно розширити можливості криміналістичного ДНК-аналізу, з іншого – відповідні методи поки що не досягли достатнього рівня точності одержаних результатів.

Традиційні методи

Основними сьогодні є методи STR-профілювання, які нерідко називають «золотим стандартом ідентифікації»²³. Науковці звертають особливу увагу на фундаментальне значення методик дослідження STR у криміналістичній практиці та їх перспективи²⁴.

STR-профілювання полягає у визначенні індивідуального генетичного профілю особи за ДНК, виокремленою з людських клітин із ядрами, шляхом аналізу визначеного набору аутосомальних STR-локусів. Цей метод дає змогу ідентифікувати людину за залишеними біологічними слідами, встановлювати біологічне батьківство та біологічну спорідненість. Створені за його допомогою ДНК-профілі є основою баз даних ДНК в усьому світі.

У криміналістичній практиці застосовують різні комерційні набори для аналізу STR-локусів, які дають змогу використовувати 20 і більше локусів. Ефективність використання цього інструменту значно підвищується за умови функціонування в державі національної бази даних ДНК-профілів (автоматизованого криміналістичного обліку генетичних даних людини). Без бази даних його можна застосовувати лише для ідентифікації в окремому кримінальному провадженні шляхом порівняння ДНК-профілю зі сліду біологічного походження із ДНК-профілем особи, установлені слідчим або оперативним шляхом. Але якщо база даних функціонує, з'являється можливість установити не відому слідству особу, слід або зразок якої досліджують (підозрюваного, невпізаного трупа тощо), шляхом перевірки за базою даних.

Окрім STR-профілювання, у судовій генетиці виокремлюють низку інших традиційних інструментів, які сьогодні є допоміжними. Їх застосування дає змогу розширити можливості криміналістичного ДНК-аналізу, оскільки вони надають додаткову інформацію про особу, біологічний слід або зразок якої піддано дослідженню.

Так, дослідження STR на Y-хромосомі (Y-STR) дає змогу розрізняти ДНК чоловіків і встановлювати біологічну спорідненість людей за чоловічою

²³ Lynch M. God's signature: DNA profiling, the new gold standard in forensic science. *Endeavour*. 2003. Vol. 27, Iss. 2. Pp. 93–97. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-9327\(03\)00068-1](https://doi.org/10.1016/S0160-9327(03)00068-1).

²⁴ Gill P. Role of Short Tandem Repeat DNA in Forensic Casework in the UK – Past, Present, and Future Perspectives. *Biotechniques*. 2002. Vol. 32 (2). Pp. 366–385.

лінією. Відповідні методи успішно розвиваються з 1990-х років і зараз уже є рутинними в лабораторіях судової генетики в усьому світі як додаток до стандартної панелі аутосомальних локусів.

Важливо підкреслити, що аналіз Y-STR у кримінальних справах не дає змоги ідентифікувати особу, а тільки допомагає визначити її біологічну спорідненість, що значно обмежує значущість цього напрямку²⁵. З іншого боку, у сучасних умовах, коли в багатьох країнах створено й наповнено бази даних ДНК-профілів, аналіз Y-STR може бути додатковим інструментом пошуку родичів невідомої особи, яка залишила слід, якщо відповідні відомості наявні у певній базі даних ДНК.

Традиційним методом сьогодні також є дослідження послідовності мтДНК. Він дає змогу визначити біологічну спорідненість за материнською лінією. До того ж важливо, що мтДНК можна виокремити навіть тоді, коли клітини з ядрами не збереглися, тому STR-локуси ядерної ДНК дослідити неможливо. Це є особливо актуальним для дослідження об'єктів, у яких ДНК частково деградувала (наприклад, згорілих чи скелетованих трупів, волосся без цибулини та ін.). Оскільки всі родичі за материнською лінією мають однакову мтДНК, відповідні методи є допоміжними в криміналістичному ДНК-аналізі.

Новітні методи

До новітніх методів криміналістичного ДНК-аналізу, які поступово впроваджують у практику судової генетики, належать ті, які дають змогу встановити фенотип (ознаки зовнішності, вік і біогеографічне походження) людини за її генами, а також застосувати засоби пошуку родичів особи, слід або зразок якої досліджено, за державними й відкритими базами даних ДНК-профілів.

Судове ДНК-фенотипування (англ. – Forensic DNA phenotyping) як розділ криміналістичного ДНК-аналізу об'єднує три основні напрями, а саме визначення зовнішніх ознак людини, її біогеографічного походження (англ. – Biogeographic ancestry) та оцінювання біологічного віку за ДНК²⁶.

Ці методи дають змогу шляхом аналізу ДНК, виявленої під час розслідування, створити вірогідний прогноз щодо кольору очей, волосся та шкіри особи, яка залишила слід, а також щодо її походження з певної частини світу (Америка, Океанія, Африка, Східна Азія, Південна Азія, Південно-Західна Азія та Європа). Повідомляється і про доволі високу точність (± 3 -4 роки) визначення віку за ДНК²⁷. Також фахівці досліджують можливості

²⁵ Court D. S. The Y chromosome and its use in forensic DNA analysis. *Emerging Topics in Life Sciences*. 2021. Vol. 5 (3). Pp. 427–441. DOI: <https://doi.org/10.1042/ETLS20200339>.

²⁶ Schneider P. M., Prainsack B., Kayser M. The Use of Forensic DNA Phenotyping in Predicting Appearance and Biogeographic Ancestry. *Deutsches Ärzteblatt International*. 2019. Vol. 51–52. Pp. 873–880. DOI: <https://doi.org/10.3238/arztebl.2019.0873>.

²⁷ Parson W. Age Estimation with DNA: From Forensic DNA Fingerprinting to Forensic (Epi)Genomics: A Mini-Review. *Gerontology*. 2018. Vol. 64, No. 4. Pp. 326–332. DOI: <https://doi.org/10.1159/000486239>.

встановлювати зріст, риси обличчя й облисіння особи за ДНК²⁸. Відповідні технології можуть сприяти виконанню орієнтувальних завдань під час пошуку не відомих слідству осіб.

Прихильники впровадження методів судово-генетичного фенотипування закликають використовувати їх із пошуковою слідчою метою, оминаючи проблеми захисту персональних даних²⁹. Проте, тут варто зауважити, що їх практичне застосування ускладнюють проблеми методичного, етичного та правового характеру, а саме: 1) відсутність надійних технік за цими технологіями; 2) етичні проблеми, пов'язані із використанням кодуєчих ділянок ДНК, на відміну від традиційних технологій ДНК-аналізу, де використовують некодуєчі ділянки («сміттєва ДНК»); 3) формулювання винятково вірогідних висновків; 4) соціальну чутливість питань (наприклад, щодо мігрантів); 5) неприпустимість визначення з етичних міркувань будь-якої інформації про стан здоров'я особи, через що тестують лише на зовнішні (морфологічні) ознаки.

Станом на грудень 2019 р. в країнах ЄС було чітко врегульовано й дозволено застосовувати технології ДНК-фенотипування лише в Нідерландах і Словаччині. Їх використовують також у криміналістичній практиці у Великій Британії, Польщі, Чеській Республіці, Швеції, Угорщині, Австрії та Іспанії. У Німеччині в листопаді 2019 р. теж було дозволено застосовувати ці технології, за винятком установаження біогеографічного походження за ДНК³⁰.

Новітньою технологією криміналістичного ДНК-аналізу також доцільно вважати методи пошуку родичів невідомої особи, чий біологічний слід або зразок досліджують, за базами даних ДНК. Уперше їх застосували у Великій Британії 2006 р., що дало змогу встановити особу насильника, який скоїв низку зґвалтувань ще у 1980-ті роки³¹. Але справжній бум, пов'язаний із можливостями цього напрямку, розпочався нещодавно.

Так, у квітні 2018 р. було повідомлено про затримання серійного вбивці та гвалтівника Джозефа ДеАнджело, яке відбулося завдяки нетрадиційному новаторському методу визначення родинних зв'язків особи із використанням загальнодоступного сайту генетичної генеалогії «GEDmatch».

²⁸ Marano L. A., Fridman C. DNA phenotyping: current application in forensic science. *Research and Reports in Forensic Medical Science*. 2019. Vol. 9. Pp. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.2147/RRFMS.S164090>.

²⁹ Kayser M., Schneider P. M. DNA-based prediction of human externally visible characteristics in forensics: Motivations, scientific challenges, and ethical considerations. *Forensic Science International: Genetics*. 2009. Vol. 3, Iss. 3. Pp. 154–161; Kayser M. Forensic DNA Phenotyping: Predicting human appearance from crime scene material for investigative purposes. *Forensic Science International: Genetics*. 2015. Vol. 18. Pp. 33–48. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2015.02.003>.

³⁰ Schneider P. M., Prainsack B., Kayser M. The Use of Forensic DNA Phenotyping in Predicting Appearance and Biogeographic Ancestry. *Deutsches Ärzteblatt International*. 2019. Vol. 51–52. Pp. 873–880. DOI: <https://doi.org/10.3238/arztebl.2019.0873>.

³¹ Suter S. M. All in the Family: Privacy and DNA Familial Searching. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2010. Vol. 23, No. 2. P. 310.

Це сприяло започаткуванню нового напрямку пошуку за родинними зв'язками – слідчої генетичної генеалогії³².

Слідча генетична генеалогія швидко перетворилася на високоефективний інструмент використання ДНК для встановлення особи невідомих злочинців і невпізнаних трупів³³. Її основою є створення особистого генетичного профілю на основі SNP, унесення його в генеалогічну базу даних ДНК з відкритим вихідним кодом (наприклад, бази «GEDmatch», «23andMe», «Family Tree DNA», «AncestryDNA», «MyHeritage» та ін.), подальше автоматичне порівняння з генетичними профілями людей, які добровільно надали свої генетичні профілі відповідним генеалогічним базам, та оцінювання можливих родинних зв'язків між особами за допомогою комп'ютерних алгоритмів³⁴.

Зараз до криміналістичних інструментів пошуку за родинними зв'язками належать три основні підходи: а) сімейний пошук (англ. – Familial searching), тобто виявлення в базі даних ДНК-профілів, що частково збігаються із тим, який перевіряють, і можуть належати біологічним родичам особи, що залишила слід; б) пошук у базі даних за Y-STR; в) слідчу генетичну генеалогію (IGG). Перші два підходи застосовують у державних базах даних ДНК-профілів, а третій використовує бази, керовані приватними особами чи компаніями³⁵.

За допомогою відповідних технологій у деяких країнах світу було встановлено особу особливо небезпечних злочинців, зокрема серійних убивць і гвалтівників. Наприклад, у США у 2018–2019 роках за 18 місяців завдяки методам слідчої генетичної генеалогії було успішно розслідувано понад 50 кримінальних справ³⁶.

Водночас упровадження технологій пошуку родичів за базами даних ДНК, як і технологій генетичного фенотипування, супроводжується низкою правових, етичних і соціальних проблем, насамперед пов'язаних із втручанням в особисте й сімейне життя людини. Отже, вони є потужним інструментом пошуку невідомих злочинців за слідами біологічного походження³⁷, проте потребують належного правового регулювання з метою визначення чітких правил і меж використання.

³² Butler J. National DNA Day and the Birth of Investigative Genetic Genealogy // National Institute of Standards and Technology : сайт. 25.04.2019. URL: <https://www.nist.gov/blogs/taking-measure/national-dna-day-and-birth-investigative-genetic-genealogy>.

³³ Greytak E. M., Moore C. C., Armentrout S. L. Genetic genealogy for cold case and active investigations. *Forensic Science International*. 2019. Vol. 299. Pp. 103–113. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.03.039.

³⁴ Mehar P. A. Forensic Genetic Genealogy: An Investigative Aid. *International Medico-Legal Reporter Journal*. 2021. No. 2. Pp. 126–138.

³⁵ Ge J., Budowle B. Forensic investigation approaches of searching relatives in DNA databases. *Journal of Forensic Sciences*. 2021. Vol. 66, Iss. 2. Pp. 430–443. DOI: <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14615>.

³⁶ Callaghan T. F. Responsible genetic genealogy. *Science*. 2019. Vol. 366, Iss. 6462. Pp. 155. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.aaz6578>.

³⁷ Kim J., Mammo D., Siegel M. B., Katsanis S. H. Policy implications for familial searching. *Investigative Genetics*. 2011. Vol. 22, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1186/2041-2223-2-22>.

Сьогодні фахівці активно досліджують можливості запровадження в практику криміналістичного NGS, або, як його ще називають, методу масового паралельного секвенування (MPS). На відміну від традиційного STR-профілювання, метод MPS дає змогу одночасно зчитувати багато STR і SNP на аутосомах, на статевих хромосомах і на мтДНК. Відповідно з'являється потенційна можливість значно спростити розрізнення змішаних зразків ДНК, здійснювати аналіз випадків складного батьківства, визначати походження та фенотип особи, розпізнавати ДНК монозиготних близнюків тощо³⁸. Очікується, що в майбутньому нові платформи на базі NGS здійснять революцію в галузі криміналістичного ДНК-аналізу³⁹. Але поки що існують певні перешкоди на шляху до їх повсюдного поширення. Наприклад, різниця між мтДНК і ядерною ДНК у порядках величин у кількості копій на клітину заважає рутинній комбінації аутосомальних STR і мтДНК та відповідно знижує надійність одержаних результатів⁴⁰.

Аналіз стану використання цього напрямку в європейських лабораторіях надав підстави констатувати, що, хоча відповідні технічні прилади й придбано, їх активному використанню заважають чотири основні проблеми: а) брак узгодженої номенклатури та стандартів; б) несумісність із наявними національними базами даних ДНК; в) нестача даних про населення для здійснення статистичних розрахунків; г) відсутність адекватної законодавчої бази⁴¹. Тому традиційні методи STR-аналізу ще тривалий час залишатимуться основними в галузі криміналістичного дослідження ДНК.

З погляду технічного оснащення, у сфері криміналістичних методів ДНК-аналізу спостерігається ще один специфічний напрям – швидке тестування на ДНК-профіль (англ. – rapid DNA). Його розвитку сприяла, передусім, практика американських правоохоронців, що (через вимоги законодавства) потребувала обладнання, яке б давало змогу визначити ДНК-профіль і перевірити його за базами даних ДНК упродовж нетривалого періоду, дозволеного для затримання особи. Для встановлення ДНК-профілю зі зразка букального епітелію людини розробили спеціальне технічне обладнання: з одного боку, більш компактне і швидше за стандартне лабораторне, з іншого боку – дорожче в обслуговуванні через високу вартість матеріалів для його проведення. Вагомою особливістю систем

³⁸ Yang Ya., Xie B., Yan J. Application of Next-generation Sequencing Technology in Forensic Science. *Genomics, Proteomics & Bioinformatics*. 2014. Vol. 12, Iss. 5. Pp. 190–197.

³⁹ Sobiah R., Syeda R. H., Zunaira E., Nageen Z., Maria K., Syeda A. Z., Shahana S. M., Akifa M., Abdul J., Muhammad R. K. Implications of Targeted Next Generation Sequencing in Forensic Science. *Journal of Forensic Research*. 2018. Vol. 9, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.4172/2157-7145.1000416>.

⁴⁰ Butler J. M. The future of forensic DNA analysis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 2015. Vol. 370, Iss. 1674. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0252>.

⁴¹ Butler J. M., Willis S. Interpol review of forensic biology and forensic DNA typing 2016–2019. *Forensic Science International: Synergy*. 2020. Vol. 2. Pp. 352–367. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2019.12.002>.

експрес-тестування на ДНК-профіль є їх використання для дослідження біологічних зразків від конкретної особи, але не біологічних слідів, вилучених із місця події.

В Україні технології криміналістичного ДНК-аналізу почали впроваджувати на початку 1990-х років у практику Експертної служби МВС України й установ судово-медичної експертизи МОЗ України.

У системі Експертної служби МВС України в ДНДЕКЦ МВС України (м. Київ) в 1992 р. проведено першу судову молекулярно-генетичну експертизу, в 1993 р. ухвалено рішення про створення відповідної лабораторії. Із 1994 р. в цій лабораторії системно проводять експертизи методом ДНК-аналізу, на першому етапі – методами аналізу VNTR-локусів. Від 1997 р. застосовують нові системи STR-праймерів, із 1999 р. – автоматичні системи STR-профілювання⁴², від 2012 р. – метод дослідження мтДНК, із 2015 р. – апробацію методів NGS. У 2019 р. випробувано системи експрес-аналізу ДНК RapidNIT ID, які сьогодні використовують у деяких лабораторіях для швидкого встановлення ДНК-профілів із біологічних зразків. З 2022 р. в поліцейських підрозділах техніко-криміналістичного забезпечення досудового розслідування впроваджено системи експрес-аналізу ДНК ANDE, які ефективно застосовують для швидкої ідентифікації жертв війни.

Паралельно із впровадженням методів криміналістичного ДНК-аналізу в експертних установах системи МВС України відповідні методи розпочали застосовувати й заклади судово-медичної експертизи. У 1992 р. судовий медик Г. Ф. Кривда запровадив сучасний метод ідентифікації біологічних об'єктів за допомогою молекулярно-генетичного аналізу⁴³. Зараз у деяких бюро судово-медичної експертизи системи Міністерства охорони здоров'я України теж проводять молекулярно-генетичні дослідження⁴⁴.

2.2. ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ ВИЯВЛЕННЯ І ВИЛУЧЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ДНК-АНАЛІЗУ

Об'єктами криміналістичного ДНК-аналізу, що проводиться для виконання завдань із розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, є біологічні зразки, тобто зразки біологічного матеріалу, які вміщують ДНК людини.

Розрізняють наступні види **біологічних зразків**:

Сліди біологічного походження (біологічні сліди) – це зразки біологічного матеріалу, які залишились на певному об'єкті у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення. Такі сліди виявляють і вилучають під

⁴² Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 165–169.

⁴³ Плевінскіс П. В. Кривда Григорій Федорович (до 70-річчя від дня народження). *Судово-медична експертиза*. 2018. № 1. С. 132.

⁴⁴ Степанюк Р. Криміналістичний ДНК-аналіз: стан і перспективи розвитку в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 60–80.

час слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду, обшуку, освідування особи та ін. Більшість слідів біологічного походження можуть бути придатними для ДНК-аналізу. Це: 1) кров; 2) сперма; 3) слина; 4) волосся; 5) потожирові сліди (тактильні сліди).

Прижиттєві біологічні зразки особи – це зразки біологічного матеріалу, які були одержані від живої особи для здійснення порівняльного дослідження (букальний епітелій, волосся, кров), а також прижиттєві зразки зниклих безвісти осіб (зразки зі збереженого в медичних цілях біологічного матеріалу людини або з її особистих речей).

Посмертні біологічні зразки особи – це зразки біологічного матеріалу від трупа чи його частин (частини органів і тканин людини).

ДНК є надзвичайно стійкою молекулою і за сприятливих умов може зберігатись роками. Проте варто розуміти, що не в усіх випадках результат ДНК-аналізу є позитивним. Завадити успіху може пошкодження біологічного матеріалу або його забруднення.

Чинниками, які зумовлюють пошкодження біологічного матеріалу, є:

- 1) ультрафіолет;
- 2) хімічні речовини (нафтопродукти, спирти, кислоти, окисники та відновники, фреон, перекис водню);
- 3) рентгенівське випромінювання;
- 4) бактерії;
- 5) екстремальна температура.

Для того, щоб біологічний матеріал зберігався якнайдовше, необхідно вживати заходів із мінімізації впливу відповідних чинників. Тому слід із застереженнями використовувати певні технічні засоби пошуку біологічних слідів (наприклад, ультрафіолетові освітлювачі), намагатись зберегти виявлені сліди та їх носії від природного руйнування (висушувати вологі об'єкти, не використовувати упаковку, яка заважає циркулюванню повітря, тощо). Не можна необгрунтовано зволікати з проведенням дослідження, оскільки можлива деградація біологічного матеріалу з плином часу.

Завадити успішному застосуванню криміналістичного ДНК-аналізу також можуть помилки при виявленні, вилученні та дослідженні слідів біологічного походження. З них типовими є наступні.

Контамінація – випадкове забруднення біологічного матеріалу в ході слідчої (розшукової) дії її учасниками або в експертній лабораторії.

Контамінацію, яка відбувається під час огляду місця події чи іншої слідчої дії, називають долабораторною. Вона може бути первинною, коли об'єкт забруднюється біологічним матеріалом самих учасників слідчої дії чи інших присутніх осіб, та вторинною, коли біологічний матеріал переноситься з одного об'єкта на інший унаслідок необережного поводження з ними.

Крім контамінації, поширеною причиною помилок у використанні криміналістичного ДНК-аналізу в доказуванні є вилучення з місця події зразків стороннього біологічного матеріалу – носія фонові ДНК або ДНК, яка з'явилась внаслідок опосередкованого переміщення.

Фонова ДНК (Background DNA) – це ДНК з біологічного матеріалу, який з'явився на місці події до вчинення кримінального правопорушення та з ним не пов'язаний.

Опосередковане переміщення ДНК – це перенесення біологічного матеріалу людини, яка контактувала з певним предметом, на інший предмет через третю особу.

Проблема вилучення зразків стороннього біологічного матеріалу з місця події стосується, насамперед, тактильних слідів і зумовлена надзвичайно високою чутливістю сучасних методів ДНК-аналізу, які дозволяють виділити ДНК з мізерної кількості слідового матеріалу.

Для мінімізації випадків вилучення такої ДНК під час огляду слідчому та спеціалісту необхідно врахувати ймовірний розвиток події, що розслідується, і намагатись досліджувати тільки ті біологічні сліди й об'єкти-носії, які дійсно можуть мати відношення до обставин події.

Загальні обов'язкові вимоги щодо огляду місця події:

- недопущення сторонніх осіб на місце події, особливо за жодних обставин не можна допускати до участі в огляді потерпілого та підозрюваного;
- мінімізація впливу руйнуючих природних факторів (прямих сонячних променів, атмосферних опадів);
- робота на місці події в спеціальному захисному одязі (застосування гумових рукавичок, масок, бахіл, окулярів, захисних комбінезонів) та зміна рукавичок після контакту з кожним вилученим об'єктом;
- уникнення контакту з іншими місцями, де можливо знаходиться ДНК (не доторкатись до відкритих ділянок власного тіла, до інших предметів і т.п.);
- чистота матеріалів та інструментів (застосування стерильних бинтів, ватних паличок і тампонів, попереднє оброблення спиртом, розчином для дезінфекції або прожарювання над вогнем металевих інструментів).

Носіями біологічного матеріалу, придатного для ДНК-аналізу, на місці події найчастіше є:

- 1) кров;
- 2) сперма;
- 3) слина (букальний епітелій, змішаний зі слиною);
- 4) волосся;
- 5) контактні (тактильні) сліди (сліди дотику).

Кров може бути присутня у вигляді калюж, вологих чи засохлих плям, патьоків, помарок і відбитків на різних предметах обстановки місця події, взутті та одязі потерпілих і підозрюваних, знаряддях злочину тощо.

Видимі сліди крові залежно від часу їх утворення мають такі відтінки: червоний, темно-червоний, червоно-бурий, бурий, зеленуватий і зелений (якщо відбуваються процеси гниття).

Виявлення слідів крові здійснюється, насамперед, шляхом візуального спостереження у природному або штучному освітленні. Сліди крові поглинають світло, тому ефективним методом їх виявлення є затемнення

приміщення та подальше використання ультрафіолетових та інфрачервоних освітлювачів, у тому числі спеціальних систем штучного освітлення зі змінними фільтрами.

Сліди крові можна відрізнити від слідів інших речовин за допомогою спеціальних хімічних реактивів, наприклад діагностичних стрічок («Гемофан», «Пентофан») або аерозолів («Люмінол», «Люмісін»). У практичній діяльності застосовуються спеціалізовані набори для пошуку слідів крові.

Сліди крові бажано вилучати разом із предметом-носієм. Якщо цього зробити неможливо, вологі сліди вилучають шляхом промочування або змивання з поверхні стерильним марлевым тампоном, серветкою або зондом (ватною паличкою), а засохлі сліди – шляхом зскрібання скальпелем.

Вологі сліди треба обов'язково просушити у звичайних природних умовах, уникаючи впливу прямих сонячних променів і без використання нагрівальних приладів.

Вилучені об'єкти упаковують у картонні коробки, паперові конверти або згортки. Не можна використовувати полімерні пакети, щільно закриті флакони та іншу подібну упаковку, оскільки без доступу повітря ДНК швидко руйнується.

Сліди сперми найчастіше виявляють у вигляді вологих або висохлих плям на предметах одягу, постільній білизні, в обстановці місця події та у використаних презервативах. Вони мають білуватий, сіруватий або жовтуватий колір, нерівні краї та більш інтенсивне забарвлення по периферії. Для їх виявлення застосовують оптичні прилади та засоби штучного освітлення.

Відрізнити сліди сперми від слідів інших речовин можна за допомогою спеціальних діагностичних стрічок («Фосфотест») або діагностичних імунохроматографічних експрес-тестів.

Сліди сперми необхідно вилучати разом із носієм. За неможливості сліди зіскрібають або виконують змив на стерильний марлевий тампон і поміщують до паперового конверта.

При виявленні використаного презервативу до нього пінцетом поміщують стерильну марлю, через хвилину її виймають та упаковують в паперовий конверт. Сам презерватив упаковують в інший конверт. Важливо, щоби сперма з внутрішньої частини презерватива не потрапила на зовнішню його поверхню.

Слина у чистому вигляді не містить ДНК. Але з нею змішуються клітини букального епітелію, які постійно злущуються зі слизових оболонок і можуть бути об'єктом криміналістичного ДНК-аналізу.

Найчастіше букальний епітелій знаходять на недопалках цигарок, жувальних гумках, предметах посуду, носових хустинках тощо.

Сліди слини є невидимими. Їх виявлення можливо за допомогою освітлення в УФ-променях. Але предмети, на яких із високою ймовірністю залишились сліди слини, у більшості випадків освітлювати ультрафіолетом не потрібно для запобігання пошкодженню або знищенню ДНК. Їх варто вилучати, передбачаючи наявність ДНК апіорі.

Вологі предмети необхідно попередньо висушити в природних умовах.

Змив сліду слини доцільно виконувати лише у виключних випадках при неможливості вилучення предмета-носія. Змив виконують стерильною марлею або ватним тампоном, змоченими дистильованою водою.

Волосся містить ядерну ДНК тільки в оболонках цибулини, які розміщуються в прикореневій частині волосини. Зі стрижня волосини можна виділити лише мтДНК. Тому не кожна виявлена волосина придатна для ідентифікації. На місці події волосся може бути виявлено на предметах, з якими відбулась контактна взаємодія людини, наприклад на постільній білизні, диванах і кріслах, одязі, гребінцях, сидіннях автомобілів тощо. Але варто зауважити, що для ДНК-аналізу в більшості випадків придатними є волосини, які були відділені від тіла людини з певним зусиллям. Таке волосся часто зустрічається при розслідуванні насильницьких і статевих злочинів. Водночас волосся, яке випадає з людини внаслідок природних процесів і залишається, наприклад, на сидінні викраденого автомобіля, найчастіше не є придатним для аналізу ядерної ДНК.

Необхідно особливо обережно ставитись до вилучення волосся, щоб не втратити можливість успішного застосування криміналістичного ДНК-аналізу.

Волосся виявляють шляхом візуального спостереження з використанням оптичних засобів і додаткового освітлення. Його вилучають пінцетом із гумовими накладками. Кожну волосину поміщають до окремого паперового згортка та потім до паперового конверта.

Контактні (тактильні) сліди – це сліди дотику, які містять потожирову речовину. Ядровмісні клітини, що змішані з потожировою речовиною, залишаються на предметах, до яких людина доторкнулась, наприклад на зброї, знаряддях кримінального правопорушення, предметах обстановки і т.п. Важливо відзначити, що у сліді пальця руки, в якому не відобразилось придатного для ідентифікації папілярного візерунку, можуть зберегтись клітини, придатні для ДНК-аналізу. Тому обрання дактилоскопічних засобів і методів оброблення слідів рук варто здійснювати з урахуванням цієї обставини.

Контактні сліди, як правило, є невидимими. Під час огляду необхідно виходити з уявного розвитку події та вилучати їх із тих об'єктів, на яких вірогідність їх знаходження є високою. Це мінімізує ризики вилучення фонові ДНК та слідів, залишених самими учасниками слідчої дії.

Сліди дотику найчастіше намагаються знайти на зброї, руків'ях знарядь заподіяння тілесних ушкоджень, вибухових пристроях, боєприпасах, ручках дверей, упаковці наркотиків тощо. При розслідуванні насильницьких злочинів ДНК нападника та ДНК потерпілого можуть бути виявлені на тілі та одязі один одного. Але, вирішуючи питання про доцільність вилучення певного об'єкта, необхідно усвідомлювати, що на ймовірність знаходження ДНК суттєво впливають умови утворення сліду.

Надзвичайно мала кількість ДНК, яка міститься в тактильних слідах, значно ускладнює вірну інтерпретацію отриманих результатів ДНК-аналізу. Зокрема, на об'єктах, до яких торкалось багато осіб, виявляється суміш ДНК різних людей. Звичайні технології дозволяють виконувати ідентифікаційні завдання за сумішшю двох осіб. Більша кількість для ідентифікації найчастіше непридатна. Також виявлення незначної кількості ДНК можливе внаслідок контамінації або опосередкованого перенесення, що значно знижує доказову цінність отриманих результатів. Тому не є високою вірогідність успішного встановлення ДНК-профілю підозрюваного з тактильних слідів, на об'єктах, якими користувались багато осіб, наприклад із дверних ручок, грошових купюр, комп'ютерних мишок, мобільних телефонів і т.п.

Предмети з імовірними тактильними слідами необхідно вилучати цілком. При неможливості виконується змив з очікуваного місця знаходження ДНК. Такі змиви роблять шляхом протирання відповідної ділянки стерильними ватними тампонами (ватними паличками). При цьому потрібно забезпечити проходження тампона через усю предметну ділянку кілька разів із натиском і обертом. Найбільш ефективною вважають техніку подвійного мазка, тобто мазка двома тампонами, з яких перший є змоченим дистильованою водою, а другий сухим. Тампон слід зволожувати однією краплиною дистильованої води. Надмірне змочування може призвести до втрати ДНК і неможливості подальшого дослідження. Для зволоження, крім дистильованої води, також можна використовувати додецилсульфат натрію або ізопропанол.

Змиви з рук та інших частин тіла людини виконуються на зволожені фрагменти бинта або марлі. Для вилучення піднігтьового вмісту здійснюються зрізи нігтьових пластин із пальців рук особи, щодо якої здійснюється освідування. Варто зазначити, що ДНК сторонніх осіб на нігтьових пластинах і статевих органах зберігається не більше трьох діб, тому робити відповідні зрізи та змиви пізніше цього строку недоцільно.

Інші типи біологічного матеріалу, зокрема сльози, сеча і кал, у більшості випадків не містять клітин, придатних для ДНК-аналізу. Але трапляються виключення, наприклад при наявності лейкоцитів у сечі при запаленні або піхвових клітин у сечі жінок. У зв'язку з цим питання щодо доцільності ДНК-аналізу таких речовин вирішується після попереднього цитологічного дослідження.

Відібрання посмертних біологічних зразків у трупа здійснюється під час судово-медичної експертизи трупа або огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Зокрема, можуть бути вилучені зразки крові, волосся, кістки, зуби, нігті, м'язові тканини, частки шкіри, тканини внутрішніх органів. Який саме зразок доцільно відібрати, вирішується судово-медичним експертом залежно від стану виявленого трупа (його частин). Якщо труп має гнилісні зміни, для ДНК-аналізу варто надавати найменш змінені тканини. Щодо скелетованих трупів пріоритет надається зубам, щелепам, скроневим

кісткам, кісткам тазу, стегновим і плюсним кісткам. Вилучені зразки поміщують у стерильні пластикові або скляні контейнери, які зберігаються в морозильній камері.

Відібрання біологічних зразків у живих осіб проводиться за правилами освідування (ст. 241 КПК України) на підставі постанови дізнавача, слідчого, прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Під час відібрання біологічних зразків не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я.

Серед різних видів зразків біологічного матеріалу, який може бути відібраний для ДНК-аналізу, пріоритет надається букальному епітелію, що відбирається шляхом здійснення щічного мазка. Такий спосіб не вимагає інвазивного втручання в організм людини, тому може бути застосований без участі медичного працівника. Зразки букального епітелію відбирають за допомогою стерильних зонд-тампонів, ватних паличок, тампонів із віскозного або бавовняного волокна. Використання звичайних ватних паличок і марлевих тампонів збільшує ризик контамінації, тому перед використанням їх потрібно стерилізувати за допомогою ультрафіолету. Сучасним способом відбору зразків є використання ФТА-карт, виготовлених із целюлозного паперу на бавовняній основі, обробленого хімічним реактивом, що сприяє руйнуванню клітин, денатурації білків і захисту ДНК від пошкодження, не допускаючи при цьому ризику контамінації. Особа, яка відбирає зразок, поміщає зонд-тампон або ватну паличку в ротову порожнину і проводить нею щонайменше 10 разів по внутрішній поверхні правої та лівої щоки.

При виконанні завдань щодо ідентифікації невпізнаних трупів за біологічною спорідненістю зразки необхідно намагатись відбирати у прямих родичів: батька, матері, сина, доньки. Зразки інших родичів (рідних братів, сестер, онуків тощо) не дають можливості одержати результати того ж рівня точності. Але вони можуть бути корисними при використанні додаткових методів, зокрема при визначенні біологічних зв'язків за материнською лінією за мтДНК або зв'язків за чоловічою лінією за Y-хромосоמוю⁴⁵.

Відповідно до міжнародних рекомендацій для ідентифікації тіл при масовій загибелі людей потрібно використовувати мінімум два методи дослідження ДНК, щоб знизити ризик помилки й отримати більш статистично достовірні результати ідентифікації. Наприклад, слід вилучити речі зниклої особи (прижиттєві зразки) та відібрати зразок родича. Якщо прижиттєвих зразків знайти не вдається, то необхідно відібрати зразки у двох прямих родичів, що дозволить встановити біологічне батьківство. В інших ситуаціях слідчому потрібно з'ясувати, які саме родичі є у ймовірного загиблого чи зниклої безвісти особи, та проконсультуватись зі спеціалістом-біологом стосовно суб'єктів, у яких отримувати зразки. Також важливо

⁴⁵ Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 104.

обов'язково вказувати у постанові про призначення судової молекулярно-генетичної експертизи, якими саме родичами зниклого безвісти є особи, чії зразки надані для дослідження. Це дозволить експертові чітко визначити, які саме методи дослідження будуть застосовані. У ситуаціях, коли є тільки батько, це буде 2 дослідження (батьківство за набором STR аутосомальних хромосом та аналіз STR Y-хромосоми), якщо є тільки мати, також проводять 2 дослідження (материнство за набором STR аутосомальних хромосом і аналіз мтДНК), а якщо, до прикладу, є тільки сестра по матері, то треба додатково шукати ще одного родича.

2.3. СУДОВА МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Судова молекулярно-генетична експертиза (СМГЕ) є різновидом біологічної експертизи. Вона являє собою дослідження на основі спеціальних знань у галузі молекулярної генетики методами ДНК-аналізу біологічних зразків із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Судова молекулярно-генетична експертиза як вид експертної спеціальності з біологічних видів експертиз закріплена в Переліку видів судової експертизи та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта працівникам Експертної служби МВС України⁴⁶ та в Переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України⁴⁷.

Методика проведення молекулярно-генетичних досліджень була розроблена фахівцями Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України в 2017 році, державну реєстрацію отримала 18 січня 2019 року.

Відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз⁴⁸. Зважаючи на це, молекулярно-генетичні дослідження в межах виконання завдань кримінального судочинства не можуть проводити судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

⁴⁶ Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС : наказ МВС України від 21.09.2020 № 675 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21>.

⁴⁷ Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15>.

⁴⁸ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

Призначення СМГЕ здійснюється відповідно до загальних правил, передбачених кримінальним процесуальним законодавством щодо залучення експерта до кримінального провадження (ст.ст. 69–70, 79, 93, 101–102, 122, 242–245 КПК України). Вирішуючи питання щодо призначення цієї експертизи, важливо пам'ятати, що методи дослідження ДНК є руйнівними, тому обов'язково слід окремим пунктом постанови (ухвали) надати експертові право на повне чи часткове знищення об'єкта. Цю обставину також слід урахувати під час обрання черговості різних судових експертиз, які планується провести щодо певних об'єктів.

Типові завдання СМГЕ:

- установлення генетичних ознак (ДНК-профілю) зразків біологічного матеріалу людини;
- установлення походження (збігу генетичних ознак) або виключення походження сліду від конкретної особи;
- визначення, чи залишені біологічні сліди на різних місцях вчинення злочинів однією особою (шляхом порівняння за регіональною та центральною базами);
- установлення наявності генетичних ознак конкретної особи в змішаних слідах біологічного походження (наприклад, при згвалтуванні);
- ідентифікація розчленованого трупа (шляхом порівняння генетичних ознак, отриманих із різних окремих частин трупа);
- ідентифікація невпізнаних трупів і жертв катастроф;
- установлення або спростування факту біологічного батьківства або материнства у випадках викрадення, заміни дітей, спірного батьківства;
- установлення або спростування факту біологічної спорідненості за чоловічою лінією (за Y-хромосомою)⁴⁹;
- установлення або спростування факту біологічної спорідненості за материнською лінією (за мтДНК).

Орієнтовний перелік питань

Об'єкт дослідження – сліди, схожі на кров:

а) якщо імунологічна (цитологічна) експертиза попередньо не проводилась: 1. Чи є кров людини на ... (назва об'єкта)? 2. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) виявленої крові людини. 3. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок ... надано?

б) якщо попередньо вже було проведено імунологічну (цитологічну) експертизу зі встановлення наявності крові людини: 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) виявленої крові людини (посилання на об'єкт згідно з висновком імунологічної (цитологічної) експертизи). 2. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок надано?

⁴⁹ Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження» // Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України : сайт. URL: <https://ndekc.kh.ua/diialnist/vydy-doslidzhen/ekspertna-spetsialnist-9-5-molekulyarno-genetichni-doslidzhennya>.

Об'єкт дослідження – сліди біологічного походження, які можуть містити клітини з ядрами (контактні сліди):

а) якщо цитологічна експертиза попередньо не проводилась: 1. Чи є клітини з ядрами на ... (назва об'єкта)? 2. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) виявлених клітин. 3. Чи збігаються вони з ДНК-профілем особи, чий зразок надано?

б) якщо попередньо проводилась цитологічна експертиза і було встановлено наявність клітин з ядрами: 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) виявлених клітин (посилання на об'єкт згідно з висновком цитологічної експертизи). 2. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок надано?

Об'єкт дослідження – волосся людини (попередньо необхідно провести експертизу волосся, у висновку якої повинна міститися інформація про належність волосся людині та придатність волосся для подальшого молекулярно-генетичного дослідження): 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) волосся людини. 2. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок надано?

Об'єкт дослідження – змішані біологічні сліди, що можуть містити сперму:

а) якщо попередньо не проводилось імунологічної або цитологічної експертизи: 1. Чи є на наданих об'єктах сперма? 2. Чи є на наданих об'єктах клітини з ядрами та (або) кров людини? 3. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) виявлених слідів сперми, клітин та (або) крові людини. 4. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок надано?

б) якщо попередньо було проведено імунологічну або цитологічну експертизу зі встановлення наявності сперматозоїдів, клітин з ядрами та (або) крові людини: 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) із виявлених слідів сперми, клітин та (або) крові людини (посилання на об'єкти згідно з висновком імунологічної (цитологічної) експертизи). 2. Чи збігаються вони з генетичними ознаками (ДНК-профілем) особи, чий зразок надано?

Об'єкт дослідження – кісткові рештки: 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) кісткових решток (труп № від 00.00.0000).

Установлення генетичних ознак (ДНК-профілю) родича безвісно зниклої особи: 1. Встановити генетичні ознаки (ДНК-профіль) зразка букального епітелію (слини) громадянки «А», яка є біологічною матір'ю безвісно зниклого громадянина «Б».

Установлення біологічного батьківства (спорідненості між прямими родичами): 1. Чи може бути громадянин «А» бути біологічним батьком дитини «Б», матір'ю якої є громадянка «В»? 2. Чи може бути громадянка «А» бути біологічною матір'ю дитини «Б», батьком якої є громадянин «В»?

Установлення біологічної спорідненості по чоловічій лінії: 1. Чи можуть громадянин «А» та громадянин «Б» бути родичами по чоловічій лінії?⁵⁰

Установлення біологічної спорідненості по материнській лінії: 1. Чи можуть громадянин «А» та громадянин «Б» бути родичами по материнській лінії?

Дослідна частина судової молекулярно-генетичної експертизи складається з кількох послідовних етапів, які містять виявлення біологічного матеріалу, установлення його природи, виділення з нього ДНК, її копіювання (ампліфікацію), здійснення електрофорезу та аналіз отриманих даних (детекцію).

Оцінка використання висновку судової молекулярно-генетичної експертизи в доказуванні має певну специфіку. За допомогою методів ДНК-аналізу дійсно можна встановити або виключити походження біологічного матеріалу від певної особи, проте наявність ДНК особи на об'єкті дослідження не обов'язково свідчить про її причетність до події, що розслідується. Тому оцінка результатів проведеного молекулярно-генетичного дослідження повинна здійснюватися не просто за загальними правилами оцінки доказів, а й з урахуванням типових чинників, що призводять до помилок у доказуванні у зв'язку з аналізом генетичних ознак людини.

Висновок експертизи є доказом у кримінальному провадженні і, як будь-який доказ, не має наперед встановленої сили (ст. 94 КПК України). Слідчий, прокурор, суд повинні вивчити й оцінити висновок експерта на предмет належності, допустимості й достовірності.

За загальним правилом, оцінюючи висновок експерта, необхідно з'ясувати:

1) чи було додержано вимоги законодавства під час призначення та проведення експертизи;

2) чи не було обставин, які виключали участь експерта в справі; компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень;

3) достатність поданих експертові об'єктів дослідження;

4) повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним;

5) узгодженість між дослідною частиною та підсумковим висновком експертизи; обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8)⁵¹.

Судова молекулярно-генетична експертиза є найефективнішим, сучасним і точним методом дослідження, який використовується в судово-

⁵⁰ Інформаційний лист. Наявні можливості Харківського НДЕКЦ МВС з проведення судових експертиз (актуалізація: січень 2023 року). Харків : Харків. НДЕКЦ МВС, 2023. С. 25–26. URL: https://drive.google.com/file/d/1xKV0W2hwHJuEXd47pR6xIzQSMJkju_eA/view.

⁵¹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

експертних установах України для встановлення походження біологічного сліду від конкретної особи, спорідненості й ідентифікації невпізнаних трупів, статевої належності біологічного матеріалу. Імовірність того, що ДНК-профіль у двох людей випадково збігатиметься, нижча однієї 30-мільярдної⁵². Незважаючи на це, використовувати молекулярно-генетичну експертизу як єдиний доказ у справі не можна, оскільки не може виключатись можливість помилки на етапі збору доказів (вилучення біологічних зразків) і безпосередньо під час самого дослідження. Тобто сучасні надчутливі методи дослідження ДНК однозначно дають можливість визначити її походження від конкретної людини. Проте, з іншого боку, наявність цих молекул на об'єктах, що досліджуються, може знайти інше пояснення, ніж виникнення у зв'язку з подією, що розслідується.

Таким чином, серед загальних принципів оцінки висновку експерта як доказу щодо судової молекулярно-генетичної експертизи особливо актуальним видається дотримання вимоги системності. Зокрема фактичні дані, установлені експертом, порівнюються з іншою інформацією в кримінальному провадженні, яка стосується предмета експертизи⁵³.

2.4. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ГЕНОМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ

Криміналістичні ДНК-обліки людини набувають усе більшої значущості у виконанні завдань кримінального провадження.

Однією з найефективніших для розкриття злочинів баз ДНК-профілів є британська NDNAD (UK National Criminal Intelligence DNA Database). Вона стала першою національною базою ДНК у світі й була створена завдяки прийнятому у Великобританії в 1995 році профільному законодавству⁵⁴. Британська база даних може використовуватися тільки для виконання завдань із попередження та розслідування злочинів, а також ідентифікації померлих людей. Вона забезпечує успішні результати щодо перевірки за більше ніж 32 000 злочинів на рік. Наприклад, за даними науковців, у 2014–2015 роках ймовірність того, що ДНК-профіль із місця події збігатиметься з профілем у базі даних, становила 63,2 %⁵⁵.

До бази даних уносять інформацію про будь-яку затриману поліцією особу, навіть якщо потім її вина не підтвердиться. Крім того, у Шотландії передбачена процедура добровільного надання громадянами держави своїх ДНК-зразків з метою можливої ідентифікації в майбутньому в цивільних

⁵² Мудрецька Г. В., Цикова О. В. Проблеми використання даних ДНК-аналізу під час розслідування злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 26. С. 248.

⁵³ Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. С. 361.

⁵⁴ Martin P. D., Schmitter H., Schneider P. M. A brief history of the formation of DNA databases in forensic science within Europe. *Forensic Science International*. 2001. Vol. 119, Iss. 2. Pp. 225–231.

⁵⁵ Making sense of forensic genetics. What can DNA tell you about a crime? / T. Brown, L. Geddes, P. Gill et al. London : Sense About Science, 2017. 40 p.

справах. Таким чином, у Великобританії створена найбільша колекція генетичної інформації населення держави. У квітні 2004 р. у Великобританії було узаконено зберігання ДНК-інформації всіх заарештованих за підозрою у вчиненні будь-якого злочину. Проте в грудні 2008 р. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що подібна практика зберігання ДНК-інформації є порушенням прав людини, а тому необхідно змінити систему зберігання персональних даних⁵⁶. Після жвавої дискусії у Великобританії в 2012 р. було прийнято та впроваджено окремий Закон про захист свобод (Protection of Freedoms Act), яким, серед іншого, урегульовано і питання зберігання та використання біометричних даних.

У Сполучених Штатах Америки експериментальні бази ДНК були запроваджені в шести штатах і криміналістичних лабораторіях у 1990 р., а в 1994 р. був прийнятий закон про примусовий збір зразків ДНК у людей, засуджених за злочини із застосуванням насильства. Таким чином ФБР отримало формальний дозвіл на використання комбінованої системи індексації ДНК CODIS (Combined DNA Index System). Сьогодні вже в усіх 50 штатах передбачений обов'язковий збір зразків ДНК у осіб, які вчинили злочин із застосуванням сексуального насильства чи вбивство. У 47 штатах збирають ДНК у всіх засуджених злочинців. У 1990 р. був створений реєстр даних ДНК усіх військовослужбовців американської армії. Ці дані зберігаються протягом усього строку служби, а після завершення контракту вилучаються й знищуються. Загалом база даних США містить приблизно 14 мільйонів ДНК-профілів⁵⁷.

Національна база генетичних профілів Франції (FNAEG) була створена в 1998 р. Спочатку до неї вносилися інформація лише про осіб, засуджених за злочини, що мали сексуальне підґрунтя. З листопада 2001 р. дія закону про збір генетичних даних була поширена й на інші злочини, включаючи «акти тероризму й варварства». Також законом передбачене покарання у вигляді двох років позбавлення волі й штрафу в розмірі €20 тис. за відмову від здачі аналізів. У базі ДНК даних Франції наявна інформація більше ніж на 400 тис. осіб⁵⁸.

Зараз 69 країн світу використовують національні бази даних генетичних ознак та ще 34 країни започатковують процес їх реалізації. Такі бази існують в різних регіонах світу, насамперед у країнах Європи та Північної Америки, а останнім часом спостерігається їх зростання в Азії, зокрема в Китаї, Індії та Південній Кореї⁵⁹. Наприклад, у Китаї створено найбільшу в

⁵⁶ S and Marper v UK [2008] // Justice : сайт. URL: <https://justice.org.uk/s-marper-v-uk-2008/>.

⁵⁷ Butler J. M. The future of forensic DNA analysis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 2015. DOI: <http://doi.org/10.1098/rstb.2014.0252>.

⁵⁸ Петряєв С. Ю., Трофименко М. В. Щодо питання формування національної бази ДНК-даних в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 3 (7). С. 164–166.

⁵⁹ Machado H., Granja R. DNA Technologies in Criminal Investigation and Courts // *Forensic Genetics in the Governance of Crime*. Singapore : Palgrave Pivot, 2020. P. 58. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2429-5_4.

світі базу даних ДНК. За її допомогою досить успішно проводяться порівняння ДНК-профілів. Вона також сприяє ідентифікації невпізнаних трупів і пошуку дітей, які стають жертвами торгівлі людьми⁶⁰.

В Україні з 2009 р. загальні питання ведення криміналістичного обліку генетичних ознак людини тривалий час регулювалися положеннями Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків Експертної служби МВС України, затвердженої Наказом МВС України від 10 вересня 2009 року № 390. Порядок функціонування (формування, ведення та використання) обліку генетичних ознак людини і установ Експертної служби МВС врегульовано відомчою інструкцією, затвердженою наказом Експертної служби МВС 20 травня 2021 року⁶¹.

У липні 2022 р. було прийнято Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» (далі – Закон), який набув чинності 6 лютого 2023 р. Відповідно до нього в Україні проводяться обов'язкова та добровільна державна реєстрація геномної інформації (генетичних даних), яка полягає у внесенні до Електронного реєстру відомостей про генетичні ознаки людини та знеособлених персональних даних про особу. Держателем Електронного реєстру є Міністерство внутрішніх справ України. Електронний реєстр є функціональною підсистемою єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України. Адміністратором Електронного реєстру є уповноважена Міністерством внутрішніх справ України юридична особа, що належить до сфери його управління або перебуває у його підпорядкуванні (ст. 4 Закону).

Обов'язковій державній реєстрації підлягає геномна інформація:

1) осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні умисних тяжких чи особливо тяжких злочинів проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, або стосовно яких обвинувальний акт у кримінальних провадженнях зазначеної категорії злочинів передано до суду;

2) осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння або злочини проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного

⁶⁰ Ge J., Sun H., Li H., Liu C., Yan J., Budowle B. Future directions of forensic DNA databases. *Croatian Medical Journal*. 2014. Vol. 55, Iss. 2. Pp. 163–166. DOI: <https://doi.org/10.3325/cmj.2014.55.163>.

⁶¹ Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості : навч. посіб. Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України , Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. н.-д. експерт.-криміналіст. центр. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Харків, 2022. С. 28–30.

правопорядку, та до яких за рішенням суду застосовані примусові заходи медичного характеру;

3) осіб, засуджених за вчинення умисних злочинів проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

4) установлена з біологічного матеріалу, отриманого під час проведення слідчих (розшукових) дій відповідно до КПК України, та неідентифікована;

5) невпізнаних трупів людей, їх останків та частин тіла людини, відомості про виявлення яких унесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань або відображено у постанові про початок досудового розслідування, винесеній у порядку, передбаченому ст. 615 КПК України;

6) встановлена з раніше відібраних біологічних зразків осіб, зниклих безвісти, або біологічного матеріалу з особистих речей осіб, зниклих безвісти, відомості щодо яких внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань або відображено у постанові про початок досудового розслідування, винесеній у порядку, передбаченому ст. 615 КПК України;

7) осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе (ст. 5 Закону)⁶².

Також обов'язковою є державна реєстрація геномної інформації військовополонених (ч. 1 ст. 9 Закону), а у випадку введення воєнного стану – військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, а також членів добровольчих формувань територіальних громад (ч. 2 ст. 8 Закону).

Добровільна реєстрація геномної інформації людини проводиться за письмовою заявою громадян України, іноземців і осіб без громадянства за їхнім бажанням та за їхні кошти. Проте реєстрація генетичних даних близьких родичів осіб, зниклих безвісти і щодо яких немає можливості отримати прижиттєві біологічні зразки, здійснюється за добровільною згодою особи за рахунок бюджетних коштів.

Якщо в кримінальному провадженні виявляються сліди біологічного походження або біологічні зразки невпізаного трупа, обов'язково здійснюється перевірка їхніх генетичних ознак за регіональними та центральною базами даних ДНК.

Працівниками Експертної служби МВС України після отримання під час експертних досліджень ДНК-профілів проводиться їх перевірка за автоматизованими обліками генетичних ознак людини EMCILAB. Паралельно із системою EMCILAB наразі в Україні поступово впроваджується

⁶² Про державну реєстрацію геномної інформації людини : Закон України від 09.07.2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. № 2391-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text>.

комбінована система індексації ДНК CODIS, яка функціонує в США й набула поширення у світі.

З метою забезпечення можливості ідентифікації невпізнаних трупів і безвісти зниклих осіб в Україні також передбачено одержання та зберігання біологічного матеріалу (біологічних зразків) таких категорій осіб, як військовослужбовці, поліцейські, особи рядового та начальницького складу служби цивільного захисту. У випадку ймовірної загибелі або зникнення особи безвісти цей матеріал може бути використаний для проведення молекулярно-генетичної експертизи.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Коли виникла галузь криміналістичного ДНК-аналізу та які технології в цій сфері зараз застосовують у слідчій та експертній практиці?
2. Які зразки біологічного матеріалу можуть бути придатними для ДНК-аналізу?
3. Що таке контамінація? Назвіть основні вимоги щодо недопущення контамінації при поводженні з біологічними зразками.
4. Що таке судова молекулярно-генетична експертиза? Які основні питання вона вирішує?
5. Які є види державної реєстрації геномної інформації людини? Які генетичні дані підлягають обов'язковій державній реєстрації?

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ СЛІДІВ

3.1. ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА Й УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Повсюдне використання цифрових пристроїв і технологій у різних сферах життя людини зумовлює трансформацію механізмів окремих видів кримінальних правопорушень у напрямку застосування сучасних цифрових технологій. На цей час фактично кожна людина використовує кілька цифрових пристроїв та щодобово отримує доступ до різних цифрових послуг. Відповідно у повсякденному житті виникає величезна кількість цифрових слідів а отже, вірогідність того, що цифрові сліди залишаться внаслідок злочинної діяльності, дуже висока⁶³. Тому з кожним роком збільшується кількість випадків, коли правоохоронцям необхідно виявляти і досліджувати цифрові сліди, застосовувати інструменти пошуку та фіксації інформації в кіберпросторі, використовувати цифрові дані в процесі доказування в кримінальному провадженні. Відповідно потреби правоохоронних органів в ефективних інструментах виявлення, вилучення та дослідження цифрових слідів постійно зростають, і в криміналістичній науці останніх десятиліть цей напрям є одним із найбільш актуальних і динамічно розвивається. Але у вітчизняній моделі криміналістики досі не приділено належної уваги теоретичним питанням щодо ролі та місця в ній цифрової криміналістики (англ. – digital forensics). Фактично, в нашій державі науковці зосереджуються на проблемах судової експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів (її об'єктах, завданнях, можливостях та методиках проведення) і на методиці розслідування кіберзлочинів. Такий стан речей вважаємо неприпустимим, оскільки дисципліна «digital forensics» фактично є окремим розділом судових наук (forensic sciences) і в Україні має повноцінно впроваджуватись з урахуванням тієї моделі криміналістичної науки, яка склалась у нас.

Зараз можна констатувати, що у сфері цифрової криміналістики вітчизняна правоохоронна практика випереджає криміналістичну теорію. У практичній площині засоби та методи цифрової криміналістики широко застосовують в оперативно-розшуковій діяльності, під час проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, у ході розслідування кіберзлочинів та в судовій експертизі. У свою чергу, в криміналістичній

⁶³ Casino F., Dasaklis T. K., Spathoulas G., Anagnostopoulos M., Ghosal A., Borocz I., Solanas A., Conti M., Patsakis C. Research trends, challenges, and emerging topics in digital forensics: A review of reviews. *IEEE Access*. 2022. Vol. 10. Pp. 25464–25493. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3154059>.

теорії немає відповідей навіть на питання про те, як співвідносяться цифрова криміналістика і традиційна криміналістика, чи є перша частиною другої, чи це окремі науки? Внаслідок застарілості наукових уявлень про структуру криміналістичної техніки в Україні склалась ситуація, коли такий популярний і надзвичайно практично корисний напрям судових наук, як цифрова криміналістика, взагалі не представлений у вітчизняних підручниках із криміналістики.

У зарубіжній науковій літературі проблеми цифрової криміналістики досліджуються вже багато років. Виникла ця галузь на початку 1970-х років, коли фахівці відновили копію бази даних, яка була випадково видалена⁶⁴. Вважається, що першою науковою працею з даної галузі була книга Д. Паркера «Crime by Computer» («Злочин за допомогою комп'ютера»), видана у 1976 р., а бурхливий розвиток цифрової криміналістики розпочався з 1985 р., коли значно активізувалось упровадження комп'ютерів у різні сфери суспільного життя. Програмісти почали отримувати доступ до внутрішніх систем і обладнання через програмні коди. Стало зрозуміло, що комп'ютери будуть використовуватись для злочинних цілей⁶⁵. З того часу галузь цифрової криміналістики досягла значних успіхів у протидії викликам суспільству, які виникли у зв'язку з розвитком комп'ютерної злочинності. Було розроблено багато дієвих техніко-криміналістичних інструментів дослідження цифрових доказів, упроваджено ефективні методи виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, учинених у кіберпросторі.

Зарубіжні фахівці розглядають цифрову криміналістику як галузь (складову частину) судових наук (forensic science)⁶⁶. Її визначають як систему наукових методів зберігання, збирання, перевірки, ідентифікації, аналізу, інтерпретації, документування та представлення цифрових доказів, одержаних із цифрових джерел, з метою сприяння розслідуванню подій, як правило, протиправного характеру⁶⁷. З точки зору термінології, до цього часу в цифровій криміналістиці серед фахівців згоди дуже мало⁶⁸. Наголошено на її мультидисциплінарній і міждисциплінарній природі⁶⁹ і

⁶⁴ Caviglione L., Wendzel S., W. Mazurczyk W. The Future of Digital Forensics: Challenges and the Road Ahead. *IEEE Security & Privacy*. 2017. Vol. 15, No. 6. Pp. 12–17. DOI: <https://doi.org/10.1109/MSP.2017.4251117>.

⁶⁵ Pollitt M. A History of Digital Forensics. *IFIP Advances in Information and Communication Technology*. 2010. Vol 337. Pp. 3–15. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-642-15506-2_1.

⁶⁶ Guarino A. Digital Forensics as a Big Data Challenge // ISSE 2013 Securing Electronic Business Processes / ed. by H. Reimer, N. Pohlmann, W. Schneider. Wiesbaden Springer Vieweg, 2013. Pp. 197–203. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-658-03371-2_17.

⁶⁷ Delp E., Memon N., Wu M. Digital forensics. *IEEE Signal Processing Magazine*. 2009. Vol. 26, Iss. 2. Pp. 14–15.

⁶⁸ Vincze E. A. Challenges in digital forensics, *Police Practice and Research*. 2016. Vol. 17, Iss. 2. Pp. 183–194. DOI: <https://doi.org/10.1080/15614263.2015.1128163>.

⁶⁹ Sadiku M. N., Tembely M., Musa S. M. Digital Forensics. *International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*. 2017. Vol. 7, Iss. 4. Pp. 274–276.

водночас досить слабкій інтеграції із судовими науками, зокрема в частині співвідношення технічних аспектів дослідження цифрових доказів та організаційних і правових аспектів здійснення кримінального розслідування⁷⁰. Ці обставини зумовлюють потребу подальшої гармонізації теоретичних уявлень про місце та роль засобів і методів цифрової криміналістики в судових науках і практиці правозастосування. Але, незважаючи на проблеми, цифрова криміналістика є визнаною галуззю, яка в останні десятиліття розвивається найбільш активно і демонструє значні досягнення.

Вітчизняні криміналісти тільки нещодавно почали звертатись до проблеми визначення сутності цифрової криміналістики та її місця в традиційній системі криміналістики, але єдиного підходу до її вирішення поки що не знайшли.

Так, одні науковці приєднуються до розуміння цифрової криміналістики як окремої галузі судових наук (відомої також під назвами «форензіка», «комп'ютерна криміналістика», «розслідування кіберзлочинів»), інші підкреслюють міжпредметний зміст цієї галузі, охоплення нею не тільки тих аспектів, які за вітчизняними уявленнями входять до предмета науки криміналістики, а і деяких інших питань, що дещо ускладнює завдання з повної інтеграції цифрової криміналістики до традиційної для нас системи криміналістичної науки.

Варто визнати, що цифрова криміналістика вже склалась як окрема галузь знань. Незважаючи на певні труднощі з інтеграцією, вона розвивається, насамперед, як одна із судових наук, тобто як галузь криміналістики в тій її моделі, що представлена в країнах класичного права. У вітчизняній моделі криміналістики як юридичної науки положення цифрової криміналістики знаходять своє місце лише частково, насамперед ті складові, які належать до криміналістичної тактики та методики і стосуються проведення окремих слідчих (розшукових) дій та розслідування кіберзлочинів. Технічні питання, які є основними у цифровій криміналістиці, вочевидь мали б сформувати окрему галузь криміналістичної техніки, чого досі зроблено не було, за виключенням окремого виду судової комп'ютерно-технічної експертизи комп'ютерної техніки та вдосконалення методик проведення деяких інших експертиз, які використовують методи цифрової криміналістики (фототехнічної, експертизи відео-, звукозапису та ін.). На нашу думку, проблема пов'язана із застарілістю вітчизняних уявлень про систему криміналістики, що і викликало труднощі в інтеграції до цієї системи цифрової криміналістики.

Не можна заперечити важливість подальшого розвитку криміналістики в Україні шляхом широкого впровадження засобів і методів цифрової криміналістики. Але вважаємо, що ототожнювати цифрову криміналістику із застосуванням цифрових технологій у криміналістичній діяльності

⁷⁰ Casey E. The chequered past and risky future of digital forensics. *Australian Journal of Forensic Sciences*. 2019. Vol. 51, Iss. 6. Pp. 649–664. DOI: <https://doi.org/10.1080/00450618.2018.1554090>.

не варто. Цифрові технології впроваджуються повсюдно, в тому числі й у слідчу та експертну практику. Тому зараз фактично всі галузі криміналістичної техніки та судової експертизи розвиваються, насамперед, в аспекті автоматизації процесів дослідження. Це стосується і криміналістичних обліків, і окремих розділів криміналістичної техніки, і процедур досудового розслідування. Але цифрова криміналістика не охоплює всю методологію та інструментарій криміналістичної діяльності, яка здійснюється за допомогою інформаційних технологій. Переважно, це технічне дослідження цифрової інформації (цифрових доказів) у криміналістичних цілях, аналіз цієї інформації з метою сприяння розкриттю та розслідуванню злочинів та її захист від злочинних посягань (фактично – криміналістична профілактика).

Основою цифрової криміналістики є її технічна складова, тобто засоби і методи техніко-криміналістичного дослідження цифрових доказів. Ця галузь характеризується широким інструментарієм, як комерційним, так і з відкритим кодом. Вона має свій міжнародний стандарт, який був імplementований і в Україні, – ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT)⁷¹. Відповідно засоби і методи цифрової криміналістики орієнтовані на забезпечення технічних процедур пошуку, вилучення, зберігання й аналізу інформації, яка міститься в комп'ютерних засобах, електронних мережах, мобільних телефонах та інших цифрових пристроях, хмарних сховищах тощо.

Загалом для цифрової криміналістики характерна відсутність не тільки єдиної термінології, але і чітко визначеної системи. Проте одержати явлення про таку систему можна, аналізуючи відповідні наукові огляди.

Наприклад, в одному з оглядів засоби і методи цифрової криміналістики пропонується поділяти за компонентами на апаратні засоби, програмне забезпечення та послуги, а за типом – на комп'ютерну криміналістику, мережеву криміналістику, криміналістику мобільних приладів і хмарну криміналістику⁷². Деталізовано такі сучасні напрями цифрової криміналістики: 1) дослідження хмарних сховищ; 2) дослідження мобільних пристроїв (телефонів); 3) дослідження програм (месенджерів та інших застосунків для смартфонів, що використовуються для обміну інформацією); 4) дослідження інтернет-речей (IoT); 5) мережеві дослідження; 6) дослідження новітніх приладів і додатків (Alexa від Amazon, Google

⁷¹ ДСТУ 27037:2017. Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT) // Будстандарт : сайт. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978.

⁷² Reedy P. Interpol review of digital evidence 2016–2019. *Forensic Science International: Synergy*. 2020. Vol. 2. Pp. 489–520. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.015>.

Assistant, Siri від Apple та ін.); 7) дослідження додатків не для телефону (дослідження баз даних, Spotlight, America online instant messaging, дронів, волатильної пам'яті, Даркнету, засобів анти-криміналістики, видалених і фрагментованих файлів, зображень, флеш-пам'яті, криповалют); 8) цифровий аналіз поведінки; 9) цифрова криміналістична розвідка та розвідка на основі відкритих джерел тощо⁷³. В іншому науковому огляді інструменти і методи цифрової криміналістики розподілено залежно від об'єкта на: 1) дослідження операційної системи; 2) дослідження файлової системи; 3) дослідження оперативної пам'яті; 4) Web-дослідження (дослідження Web-браузерів); 5) дослідження електронної пошти; 6) мережеві дослідження; 7) мультимедійні дослідження; 8) інші (дослідження месенджерів, зйомних носіїв інформації тощо)⁷⁴.

Незважаючи на різні підходи до систематизації засобів і методів цифрової криміналістики, не важко побачити, що ця галузь насамперед є техніко-криміналістичною. Але, на відміну від багатьох інших галузей криміналістичної техніки (судових наук), вона не обмежується тільки технічними аспектами. В останні десятиліття докладаються значні зусилля до інтеграції технічних аспектів дослідження цифрових доказів у весь процес виявлення та розслідування кіберзлочинів. Це робиться з метою вироблення шляхів побудови цілісних підходів до розслідування, адже специфіка процесу доказування кіберзлочину вимагає участі фахівця на всіх етапах розслідування, а не тільки в ході однієї чи кількох слідчих (розшукових) дій або судової експертизи.

У вітчизняній моделі розслідування кримінальних правопорушень вищевказане означає, що засоби і методи цифрової криміналістики широко застосовуються в оперативно-розшуковій діяльності з метою виявлення ознак кримінального правопорушення, на стадії досудового розслідування при підготовці та проведенні негласних і гласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних зі збиранням цифрових доказів, у судових експертизах, які їх досліджують.

Викладені вище обставини зумовлюють значні труднощі у визначенні місця цифрової криміналістики в системі криміналістики в Україні. Є нагальна потреба формування окремої галузі криміналістичної техніки, яка включає засоби і методи дослідження цифрових доказів. Це значно спрощує завдання з інтеграції досягнень цифрової криміналістики у вітчизняну систему криміналістики, оскільки, з одного боку, не вимагає перегляду самої системи, а з іншого – дозволяє швидко впровадити більшість відповідних наукових положень і практичних рекомендацій. Деяка частина положень цифрової криміналістики може бути віднесена і до

⁷³ Там само.

⁷⁴ Javed A. R., Ahmed W., Alazab M., Jalil Z., Kifayat K., Gadekallu T. R. A comprehensive survey on computer forensics: State-of-the-art, tools, techniques, challenges, and future directions. *IEEE Access*. 2022. Vol. 10. Pp. 11065–11089. DOI: <https://doi.org/0.1109/ACCESS.2022.3142508>.

криміналістичної тактики (щодо тактики зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних систем і т.д.), і методики (щодо окремих методик розслідування злочинів), але основа цієї галузі знань все одно є техніко-криміналістичною.

Віднесення до цифрової криміналістики технічних питань розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються у кіберпросторі, методів цифрової розвідки з метою розкриття злочинів тощо, на нашу думку, не заважає завданню з формування відповідної частини криміналістичної техніки. За аналогією можна звернутись до будь-якої іншої галузі криміналістичної техніки, яка завжди впливає і на криміналістичну тактику, і на методику розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Наприклад, положення судової балістики широко застосовуються в методиці розслідування злочинів, учинених із використанням вогнепальної зброї, а положення судового документознавства – в методиці розслідування фальшивомонетництва. Але це не зумовлює розширення предметної сфери відповідних галузей за межі криміналістичної техніки. Так само і криміналістичне дослідження цифрових доказів (електронних носіїв інформації, комп'ютерної інформації, комп'ютерних даних), що, безумовно, набуває все більшого поширення стосовно різних видів слідчих (розшукових) дій і розслідування все більшого кола різноманітних кримінальних правопорушень, не потребує його розгляду більш широко, ніж окремої галузі криміналістичної техніки.

Таким чином, у нинішніх умовах одним із найбільш важливих напрямів розвитку криміналістики є становлення та вдосконалення галузі техніко-криміналістичного дослідження цифрових слідів (доказів)⁷⁵.

3.2. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Наразі цифрова криміналістика поки що не має адекватного аналога в криміналістиці в Україні. Але найбільш вагомими технічними аспектами дослідження цифрових (електронних) слідів кримінальних правопорушень розвиваються в рамках комп'ютерно-технічної експертизи, яка сформована як окремий рід експертизи у системі судових експертиз.

Сьогодні судова комп'ютерно-технічна експертиза є основною процесуальною формою використання спеціальних знань у галузі комп'ютерних технологій, а її результати можуть являти собою найважливішу частину доказової бази в конкретному кримінальному провадженні⁷⁶. Серед

⁷⁵ Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283–284. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.283-284>.

⁷⁶ Стецик Б. В. Завдання експерта при проведенні судової комп'ютерно-технічної експертизи // Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя : матеріали XI міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Львів, 28 груд. 2021 р.) / Львів. торгов.-економ. ун-т. Львів : Растр-7, 2021. С. 308.

спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта, вона визначена окремим індексом 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів». Тому науковці нерідко вживають терміни «комп'ютерно-технічна експертиза» й «експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів» як синоніми⁷⁷, що в нинішніх умовах є виправданим.

Інструктивними документами Міністерства юстиції України комп'ютерно-технічну експертизу віднесено до класу інженерно-технічних експертиз, визначено її предмет, основні завдання та можливості (Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, розділ II, п. 13). Цей вид досліджень прийнято поділяти на кілька підвидів: експертизу комп'ютерної техніки, програмних продуктів, інформаційно-комп'ютерну експертизу⁷⁸, іноді ще комп'ютерно-мережеву експертизу⁷⁹. Крім того, варто врахувати, що з комп'ютерно-технічної у самотійний вид експертизи виокремилась експертиза телекомунікаційних систем і засобів⁸⁰. Цілком доречно зазначено, що «відсутність чітких уявлень про предмет експертизи, її видовий розподіл, застаріла класифікація об'єктів експертизи тощо перешкоджають системній розробці методів експертного дослідження, налагодженню активної взаємодії між підрозділами, які проводять досудове розслідування злочинів»⁸¹. У зв'язку з цим класифікація може бути і більш розгалуженою, насамперед залежно від об'єктів дослідження.

Об'єкти комп'ютерно-технічної експертизи «доволі різноманітні і пов'язані із функціонуванням інформаційних систем»⁸². У сучасній практиці експертам найчастіше надають на дослідження пристрої, які знаходяться у повсюдному вжитку і можуть вміщувати цифрові сліди кримінальних правопорушень. Насамперед, це персональні комп'ютери, планшети,

⁷⁷ Карпінська Н., Крикунов О. Окремі питання проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному судочинстві. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 141–144.

⁷⁸ Теплицький Б. Актуальні питання призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем, комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. Вип. 120 (3). С. 32. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.28>.

⁷⁹ Климчук М. П., Комісарчук Ю. А., Марко С. І., Стецик Б. В. Судова комп'ютерно-технічна експертиза у кримінальному провадженні : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 37–38.

⁸⁰ Лапта С. П. Щодо предмета експертизи телекомунікаційних систем і засобів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3 (54). С. 75–79.

⁸¹ Харківський П. П. Комп'ютерно-технічна експертиза: проблемні питання. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2 (22). С. 98.

⁸² Карпінська Н., Крикунов О. Окремі питання проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному судочинстві. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 141.

мобільні телефони, відеореєстратори, зовнішні носії комп'ютерних даних і т.п. Найпоширенішим об'єктом зараз є мобільні телефони, які переважно являють собою пристрої, що мають ознаки персонального комп'ютера.

Варто відзначити, що широке використання цифрової техніки майже в усіх сферах життя людини, в тому числі й у механізмах злочинної діяльності, обумовило потребу застосовувати засоби і методи цифрової криміналістики під час багатьох інших видів судових експертиз. Науковці намагаються визначити коло експертиз, які тісно пов'язані з комп'ютерно-технічною, адже нерідко також досліджують цифрові сліди кримінальних правопорушень. Зокрема, до них відносять технічну експертизу документів, фототехнічну, фоноскопичну, економічну, товарознавчу, автотехнічну, пожежно-технічну, електротехнічну експертизи, судову експертизу з техніки безпеки та ін. Як свідчить сучасна експертна практика, найчастіше комп'ютерно-технічна експертиза проводиться комплексно з експертизою звуко-, відеозапису, фототехнічною та мистецтвознавчою експертизами.

З 2022 р. комп'ютерно-технічні дослідження знаходяться серед найбільш актуальних у системі експертного забезпечення розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень. За їх допомогою слідчі та прокурори намагаються встановити важливі для судового розслідування факти та виявити доказову інформацію (комп'ютерні дані), яка зберігається (зберігалася) на електронних носіях та підтверджує інкриміновані підозрюваному діяння, такі як державна зрада, колабораційна діяльність, порушення законів та звичаїв війни, пропаганда війни тощо. Найпоширенішими видами таких даних є: графічні файли (створені підозрюваним цифрові фотографії чи відеозаписи військових об'єктів, графічні файли, на яких відображено карти місцевості з координатами розташування військових формувань Збройних Сил України), файли документів та таблиць (наприклад, документація окупаційної адміністрації держави-агресора або самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України), листування підозрюваного із представниками збройних формувань та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора у програмах обміну повідомленнями (мобільних застосунках), передавання їм інформації про переміщення, рух або розташування Збройних Сил України тощо.

Типовими завданнями, які виконують експерти, є: 1) установлення технічного стану (працездатності) комп'ютерної техніки; 2) пошук та виявлення інформації, що міститься на електронних носіях; 3) відновлення видаленої інформації; 4) пошук слідів та історії мережевої активності користувача, відвідування інтернет-ресурсів, пошукових запитів, історії листування (обміну повідомленнями); 5) аналіз дій користувача та програмного забезпечення у комп'ютерній системі. Дослідження віддаленого втручання в систему, слідів впливу шкідливого програмного забезпечення, інцидентів проникнення у комп'ютерну мережу; 6) аналіз пам'яті мобільного телефону, під час якого дослідженню підлягають: історія листування

користувача у застосунках обміну повідомленнями (месенджерах, соціальних мережах), історія використання застосунків, історія завантаження та відправлення файлів, історія викликів, текстові SMS-повідомлення.

Загалом призначення комп'ютерно-технічної експертизи є слідчою дією, спрямованою на отримання віртуальної інформації, з огляду на специфіку об'єкта й предмета її дослідження⁸³. Призначення судової експертизи слідчим включає кілька послідовних стадій⁸⁴, серед яких найбільш проблемними для окремого роду (виду) експертизи є визначення предмета дослідження (формулювання питань експерту) і підготовка об'єктів, які направляються для експертного дослідження.

Під час формулювання питань для комп'ютерно-технічної експертизи варто дотримуватись вимог, до числа яких відносять застосування встановленого нормативно-понятійного апарату, максимальну чіткість та однозначність поставлених питань, поставлені перед експертом питання не можуть безпосередньо стосуватися етапів проведення дослідження ним інформації та методики дослідження, неприпустимість питань довідкового та правового характеру, відповідність наявній методичній і технічній базі, доступній судовому експерту, спрямованість на встановлення конкретних обставин події, що належать до предмета доказування, мінімізацію матеріальних витрат на проведення експертизи⁸⁵.

Оскільки однозначного та виключного переліку типових запитань, які можна поставити на вирішення комп'ютерно-технічної експертизи, не існує, формувати їх необхідно, виходячи з обставин конкретної події.

Однією з важливих передумов успіху проведення експертизи також є правильне вилучення й упакування об'єктів дослідження. Постійний розвиток систем апаратного та програмного захисту інформації та збільшення розміру даних є одними з основних технічних проблем при підготовці об'єктів для проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи. Наявність засобів повнодискового шифрування носіїв, таких як Bitlocker, TrueCrypt, VeraCrypt на системах OS Windows, LUKS на системах OS Linux, FileVault2 на системах Mac OS, за відсутності відомого паролю, який ініціатор має надати судовому експерту, унеможлиблює дослідження таких носіїв та пошук інформації на них.

Протягом останніх років значно зростає якість шифрування та засобів забезпечення безпеки сучасних мобільних пристроїв. Пам'ять сучасного мобільного телефону та інформація в ній шифрується виробником одразу з моменту його випуску. З кожним роком можливості комп'ютерно-технічної

⁸³ Довженко О. Деякі питання призначення комп'ютерно-технічної експертизи під час розслідування кіберзлочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 55, т. 2. С. 124–127.

⁸⁴ Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 58–68.

⁸⁵ Теплицький Б. Б. Завдання, об'єкти й питання комп'ютерно-технічної судової експертизи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 309.

експертизи у подоланні (навіть із використанням сучасних програмних та апаратних засобів) систем логічного захисту зменшуються, звужується вікно можливостей для повного та якісного вилучення інформації. Таким чином, все частіше проведення експертизи стає неможливим у зв'язку з технічною неможливістю отримати доступ до інформації, що розташована на електронному носії (у пам'яті) об'єкта дослідження за відсутності пароля. Тому при підготовці об'єкта для його направлення на комп'ютерно-технічну експертизу ініціатору необхідно вжити всіх можливих процесуальних заходів для виявлення пароля від системи логічного захисту цього об'єкту та надати його експертові.

Крім того, постійний розвиток засобів захисту в сучасних телефонах та недостатня обізнаність слідчих та оперативних співробітників у особливостях їх функціонування нерідко призводить до негативних наслідків, що виражаються у втраті можливості доступу до інформації в телефоні або самої такої інформації через помилки під час вилучення пристроїв. Серед таких помилок найбільш типовими є невмикання автономного режиму («режиму польоту») і відповідно незабезпечення його захисту від зовнішнього впливу через мережу мобільного оператора та мережі бездротового зв'язку, вимикання телефону без його попереднього огляду, витягання SIM-карти з увімкненого телефону і втрата можливості дослідження телефону після його розблокування відбитком пальця або системою розпізнавання обличчя.

Отже, головним чинником, що визначає результативність комп'ютерно-технічної експертизи, наразі є якість наданих матеріалів, оскільки зараз, крім вилучення безпосередньо електронних носіїв, слідчому варто отримати та зафіксувати процесуальним шляхом паролі від систем логічного захисту.

Щодо технічного забезпечення комп'ютерно-технічної експертизи відзначимо, що під час її проведення експерти застосовують спеціалізовані апаратні засоби та програмне забезпечення, асортимент яких на ринку є солідним. Науковцями відзначено критичну залежність судової експертизи від відповідних інструментів, без яких неможливий аналіз цифрових пристроїв⁸⁶. Тому кожна експертна лабораторія повинна мати відповідне обладнання, програмне забезпечення, підтримувати його у дієвому стані та періодично оновлювати.

Криміналістична класифікація спеціалізованих засобів для виявлення й аналізу цифрових слідів, які використовують у вітчизняній експертній практиці, може бути представлена таким чином:

1. *Універсальні експертні програмні та апаратно-програмні засоби, призначені для криміналістичного дослідження комп'ютерних носіїв інформації та мобільних пристроїв: X-Ways Forensics та EnCase® Forensic*

⁸⁶ Horsman G. «I couldn't find it your honour, it mustn't be there!» –Tool errors, tool limitations and user error in digital forensics. *Science & Justice*. 2018. Vol. 58, Iss. 6. Pp. 433–440. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scijus.2018.04.001>.

(універсальні програмні комплекси, що дозволяють виконувати практично весь спектр експертних завдань від знімання даних (створення образів) до їх відновлення та складання звітів); AccessData Forensic Toolkit (універсальний програмний комплекс, що здатний впоратися зі значними обсягами даних); Magnet AXIOM (багатофункціональний програмний засіб, спрямований, насамперед, на дослідження мережевої активності користувача (дослідження веб-браузерів, месенджерів, програм для файлообміну) та журналів дій користувача в операційній системі); Magnet DVR Examiner (спеціальний програмний засіб для дослідження носіїв цифрових відеореєстраторів, пошуку та відновлення інформації на них); UFED 4PC (універсальний апаратно-програмний комплекс для аналізу цифрових даних з мобільних пристроїв)⁸⁷.

2. Спеціальні пристрої апаратного блокування запису для запобігання умисному втручанню або випадковому редагуванню інформації на вилучених оригінальних носіях інформації: Tableau Forensic Bridge (США), Digital Intelligence UltraBlock (США), WiebeTech Forensic UltraDock (США), EPOS WriteProtector (Україна), а також пристрої для виготовлення побітових копій з оригінальних носіїв, наприклад Tableau Forensic Duplicator TD3 (США), IM Solo-4 Forensic (США), ICS Image MASter 4000 Pro (США), EPOS DiskMaster Portable (Україна)⁸⁸.

3. Апаратно-програмні мобільні комплекси, які дають можливість одержувати, декодувати й аналізувати цифрову інформацію з мобільних пристроїв: «Cellebrite UFED Touch 2»; «MSAB XRY Field».

4. Експертне програмне забезпечення для криміналістичного дослідження мобільних пристроїв: Oxygen Forensic Detective, MD-NEXT, MOBILedit Forensic.

5. Програмне забезпечення для відновлення даних: «UFS Explorer Professional Recovery», «R-Studio» тощо⁸⁹.

⁸⁷ Поліщук В. А. Роль комп'ютерно-технічної експертизи в розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень // Актуальні задачі сучасних технологій : матеріали VI Міжнар. наук.-техн. конф. молод. учених та студентів (м. Тернопіль, 16–17 листоп. 2017 р.) / МОН України ; Тернопіль. нац. тех. ун-т ім. І. Пулюя, Нац. акад. наук України та ін. Тернопіль : ТНТУ ім. Івана Пулюя, 2017. С. 151–152.

⁸⁸ Неня О. В., Корнійко С. М., Гуляєв А. В., Березненко Н. М. Окремі питання використання інформаційних технологій в комп'ютерно-технічній експертизі // Актуальні проблеми криміналістичного та експертного забезпечення діяльності правоохоронних органів та суду в Україні : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 трав. 2021 р.) / Кримінолог. асоц. України, Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук, Наук.-дослід. ін-т соц. безпеки, політики, права, фінансів та бізнесу. Харків : НДІ ППСН, 2021. С. 46–49.

⁸⁹ Омельян О. С. Актуальні питання впровадження цифрових технологій у діяльність судового експерта // Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави : зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 трав. 2020 р.) / МОН України, Нац. акад. Служби безпеки України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права Нац. акад. правових наук України. Київ : НА СБУ, 2020. С. 321–323.

В аспекті методичного забезпечення комп'ютерно-технічної експертизи, з одного боку, спостерігається суттєва кількість офіційно затверджених експертних методик, але з іншого – існують і деякі проблемні питання. З огляду на постійний розвиток комп'ютерної індустрії слушно зауважено, що рівень науково-методичного забезпечення комп'ютерно-технічної експертизи потребує постійного вдосконалення⁹⁰, а отже, експертні методики мають динамічно розвиватись.

Також варто звернути увагу на деякі перспективні напрямки подальшого розвитку судової комп'ютерно-технічної експертизи.

У зв'язку з розвитком технологій хмарних середовищ та засобів резервного копіювання значна частина даних користувача перебуває на віддалених ресурсах, які не можуть бути об'єктом дослідження комп'ютерно-технічної експертизи, оскільки виходять за межі класичного підходу до об'єкта дослідження, згідно з яким об'єкт має бути фізично наданий експерту на матеріальному носії. Таким чином, значна частина даних (файли з електронної поштової скриньки, дані, збережені на Google Drive, Google Docs, Amazon AWS, One Drive, Dropbox, MEGA і т.ін.), якими користувався власник пристрою, але які не були фізично збережені на його електронному носії та перебувають у віддалених сховищах, лишаються недоступними для експерта. Аналізуючи функціональні властивості та оновлення в спеціальному програмному забезпеченні для комп'ютерно-технічної експертизи, можемо спостерігати появу майже в кожному з них інструментів для вилучення таких даних. Для цього використовуються авторизаційні дані, токени та ключі користувача, вилучені з пристрою.

Законодавство багатьох держав, інструкції та процедури вже адаптовані та дозволяють здійснення таких експертних досліджень⁹¹. На жаль, сучасне українське законодавство та науковці у своїх дослідженнях визначають об'єктами дослідження виключно матеріальні та матеріалізовані носії інформації, що досліджуються експертом засобами спеціальних наукових знань у межах предмета експертного дослідження. Тобто вилучення та дослідження віддалених (хмарних) даних наразі можливе лише шляхом слідчого огляду, оскільки в судовій експертизі неможлива практика проведення дослідження інформації, яка фізично не перебуває на матеріальному об'єкті, який ініціатор надає експерту. Тому видається, що комп'ютерно-технічна експертиза в Україні має стати більш гнучкою у питаннях допустимості та належності об'єктів дослідження, необхідне оновлення вже існуючих та створення нових методик, що розширюють поточний перелік об'єктів дослідження в напрямку експертизи хмарних даних.

⁹⁰ Білоус В., Латиш К. Судові експертизи радіоелектронних засобів як форма використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Серія: Юридичні науки*. 2022. № 1 (61). С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.1>.

⁹¹ Khanchandani M., Dr. N. Dave. Analysis of Cloud Forensics: Review and Impact on Digital Forensics Aspects. *International Journal of Scientific Research in Science and Technology*. 2021. Vol. 8, Iss. 2. Pp. 639–646. DOI: <https://doi.org/10.32628/IJSRST2182118>.

Серед перспективних напрямків розвитку комп'ютерно-технічної експертизи також слід відзначити дослідження програмного забезпечення бортових комп'ютерів автомобілів, а також, насамперед в умовах воєнного стану, – дослідження пам'яті та програмного забезпечення безпілотних літальних апаратів (дронів).

Таким чином, комп'ютерно-технічна експертиза в Україні є найбільш вагомим засобом дослідження цифрових доказів із метою вирішення питань, що виникають у кримінальному провадженні. Проте у цій галузі експертизи існують і численні проблеми, пов'язані з недосконалою внутрішньою класифікацією її різновидів, поширенням у правоохоронній практиці завдань, виконання яких можливе в комплексі з іншими видами експертних досліджень, недоліками при підготовці слідчими об'єктів для експертного дослідження та формулюванні питань експертові. Головним чинником, що визначає результативність комп'ютерно-технічної експертизи, є якість наданих матеріалів, оскільки зараз, крім вилучення безпосередньо електронних носіїв, слідчому варто отримати та зафіксувати процесуальним шляхом паролі від систем логічного захисту⁹².

3.3. ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ OPEN SOURCE INTELLIGENCE (OSINT) ТА HUMAN INTELLIGENCE (HUMINT) ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Під час розслідування багатьох кримінальних правопорушень виникає потреба в аналізі та використанні інформації з відкритих джерел. Це зумовлено розвитком інформаційних і комп'ютерних технологій, активністю користувачів у соціальних мережах, професійною діяльністю журналістів щодо аналізу та розслідування окремих подій тощо. Не є виключенням і правоохоронні органи, які використовують таку інформацію з метою встановлення обставин, пов'язаних із подією кримінального правопорушення.

Діяльність щодо аналізу відкритих джерел інформації отримала назву Open source intelligence (OSINT) – розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації.

У 1947 р. аналітик Центрального розвідувального управління США Кен Шерман зазначив, що держава отримує майже 80 % інформації з відкритих джерел. Пізніше керівник Розвідувального управління Міністерства оборони США Самуель Уілсон стверджував, що 90 % усієї розвідувальної інформації надходить із відкритих джерел, а лише 10 % – завдяки роботі агентури. Така результативність цього методу пошуку й аналізу відкритих джерел інформації зумовила той факт, що у США він набував найширшого застосування. Наразі цим методом користуються такі організація, як: Рада із захисту відкритих джерел (DOSCI); Командування розвідки і безпеки ЗС США (INSCOM); Служба розвідувальної інформації Департаменту сухопутних

⁹² Степанюк Р. Л., Колесник В. Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 2 (102). С. 289–305. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.289-305>.

військ (DA IIS); Національна розвідка центру відкритих джерел (DNI OSC); Академія відкритих джерел; Департамент передових систем (ASD); ФБР; Дослідницька служба бібліотеки Конгресу (Congressional Research Service).

Метою використання такої інформації в США здебільшого є складання плану ведення бойових дій, організації та проведення військових операцій, запобігання терористичним актам. На думку аналітиків розвідки США, найбільшою проблемою методу OSINT на даний момент є неперевірені джерела інформації, провокуючі ресурси, недостовірні інформація. Тому виникає завдання щодо оцінки й перевірки отриманої інформації з різних джерел.

Ізраїль також використовує OSINT у першу чергу для аналізу військової спроможності противника. У структурі військової розвідки існує окремих спеціальний підрозділ для аналізу відкритих джерел інформації «Hatsaf», який збирає інформацію лише для військових цілей.

У Великобританії за допомогою OSINT цивільні журналісти служби BBC Monitoring здійснюють первинний збір інформації, яка в подальшому потрапляє до співробітників спецслужб для її використання за конкретними напрямками досліджень.

Отже, напрямки здійснення розвідки відкритих джерел інформації достатньо широкі: і у військових цілях, і під час розслідування кримінальних правопорушень. При цьому аналізу може підлягати інформація з кіберпростору, дані розвідувальні характеру та будь-які відкриті джерела. Головним завданням під час здійснення OSINT є пошук змістовних і надійних джерел серед величезної кількості різноманітної інформації. Однак така діяльність не обмежується простим пошуком інформації, це процес її збереження, відповідної обробки, зіставлення з іншою інформацією задля отримання певного результату щодо встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження, побудови криміналістичних версій, планування процесу розслідування⁹³.

Збирання інформації з відкритих джерел може здійснюватися вручну або автоматизовано за допомогою відповідного інструментарію та алгоритмів. Наразі актуальним є використання програмних інструментів або сценаріїв у процесі відшукування належної інформації, наприклад для вебскрапінгу – перетворення у структуровані дані інформації з вебсторінок: python-сценарій `snsrape` для служб соціальних мереж (SNS), який сканує профілі користувачів, хештеги або пошукові запити, групи, канали Facebook, Instagram, Telegram, Twitter, Weibo, Mastodon, Reddit, LinkedIn і повертає виявлені елементи, наприклад відповідні публікації, Hunchly⁹⁴.

⁹³ Husieva V., Avdieiev O., Korniienko V., Kryvoruchko L. Innovative technologies as alternative means of improving the efficiency of criminal justice in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 52. Pp. 264–265.

⁹⁴ Кожевніков О. А. Залучення спеціаліста у галузі портретної експертизи на окремих етапах OSINT розслідувань // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. есперт.-криміналіст. центр МВС України ; Харків. нац.

Для пошуку інформації у відкритих джерелах, представлених у мережі «Інтернет», використовуються різні пошукові системи. Це універсальні пошукові системи, такі як Google, Yandex, Yahoo та спеціалізовані (для пошуку мультимедійного контенту: фотографії, ілюстрації, малюнки, відео та аудіофайли тощо), такі як TinEye, Bing та ін. Кожна з представлених пошукових систем має власні механізми та синтаксис запитів, що значно спрощує процес пошуку інформації, аналізу та відбору джерел ⁹⁵.

За певних умов під час розслідування кримінальних правопорушень виникає потреба у використанні результатів журналістських розслідувань, адже останні досить часто отримують відомості про протиправну діяльність окремих осіб, у подальшому перевіряють її, з'ясовують факти, що засвідчують їх причетність до таких діянь. Тому перед правоохоронними органами виникає потреба в подальшому процесуальному фіксуванні цих відомостей, що відбувається за результатами аналізу відкритих джерел засобів масової інформації, серед яких: друковані газети, журнали, радіо та телебачення тощо.

З огляду на відкритість багатьох джерел предметом аналізу й пошуку можуть бути державні та комерційні дані, серед яких: публічні урядові звіти, бюджети, телефонні довідники, прес-конференції, веб-сайти, декларації державних службовців, комерційні звіти, фінансові та промислові оцінки, бази даних, а також технічні звіти, препринти, патенти, робочі документи, ділові документи, неопубліковані роботи та інформаційні бюлетені.

Залежно від сценарію, завдань та кінцевої мети аналізу можуть підлягати як відомості або обставини, висвітлені у певному джерелі інформації (особа, зображена на відео та/чи фотознімку, події, що зафільмовано, знімки з геолокаційних даних), так і метадані, а врешті-решт – здійснюватиметься їх комплексна оцінка.

Окрему увагу слід приділяти метаданим, під якими розуміють інформацію, що формується видавцями електронних ресурсів як обов'язковий мінімум відомостей, який надає каталогізатору можливість використати їх при систематизації у чітко регламентованому середовищі електронного каталогу з відповідними правилами і стандартами. Саме ці дані дозволяють відстежувати та ідентифікувати джерело й адресата повідомлення, відомості про пристрій, який створив електронні докази, дату, час, тривалість і тип доказів. Особливу увагу їх аналізу слід приділяти, якщо під час розслідування стороною захисту заперечує правдоподібність чи автентичність отриманих даних.

Перевагами методу OSINT є такі: 1) застосування не вимагає придбання спеціальної техніки та програмного забезпечення, адже потрібен лише доступ до всесвітньої мережі та робочої станції (смартфон, планшет), які є в розпорядженні майже кожного; 2) є етичним та не порушує

ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 84–86.

⁹⁵ Виходець Ю. О., Тетерятник Г. К. Окремі питання використання OSINT при розслідуванні злочинів в умовах військової агресії рф. *Правові новели*. 2022. № 18. С. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2022.18.10>.

прав громадян, адже не пов'язаний з отриманням відомостей конфіденційного характеру; 3) доступний не лише суб'єктам правоохоронної діяльності (представникам державної влади), а взагалі всім бажаючим.

Щодо методичних рекомендацій з отримання та фіксації цифрової інформації з відкритим вихідним кодом при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, права людини та гуманітарного права, то вони отримали назву Протокол Берклі. Розробником цих рекомендацій є школа права Університету Каліфорнії в Берклі разом із представниками ООН. Ним передбачено такий алгоритм проведення інтернет-розслідувань:

1) процес виявлення інформації (онлайн-запити, моніторинг);

2) процес попередньої оцінки даних;

3) процес колекціонування даних;

4) процес збереження даних, тобто фіксація і вилучення цифрової інформації з інтернету у спосіб, що дозволяє підтвердити певні факти навіть тоді, коли з першоджерела інформація була видалена (резервне копіювання даних, завантаження контенту, виготовлення скрінів екрану тощо);

5) процес верифікації (перевірка надійності джерел даних та правдивості їх змісту);

6) процес слідчого аналізу, тобто інтерпретація даних, формулювання висновків, ідентифікація прогалін, з'ясування значення отриманих даних для процесу розслідування.

Важливою складовою використання отриманих за допомогою OSINT даних є перспектива їх подальшого використання у судах, і хоча сьогодні завдяки міжнародному досвіду та уже набутому досвіду вітчизняних фахівців напрацьовано низку стандартів, перспективним напрямком дослідження залишаються питання способів процесуального оформлення такої інформації та надання їм статусу доказів: збирання, перевірки та оцінки отриманих фактичних даних.

Одним із різновидів інформаційних технологій збору й аналізу інформації з відкритих джерел є ще один напрям розвідки – HUMINT (human intelligence), у дослівному перекладі – розвідка по людям. До цієї технології належать: моніторинг соціальних мереж, опитування, соціальний інжиніринг.

Технології HUMINT пов'язані з технологіями OSINT, адже використовують значну кількість технологічно подібних методів отримання необхідної інформації про об'єкт розвідки. Поширеність їх використання зумовлена тим, що факт скоєння правопорушення, зафіксований на відео або фотозображеннях, у сучасному світі досить стрімко з'являється у соціальних мережах, групах відомих мобільних месенджерів, наприклад у такому, як «Телеграм». Задля встановлення осіб, зафільмованих на таких джерелах, виникає потреба в аналізі та визначенні напрямків використання такої інформації⁹⁶.

⁹⁶ Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 299–302.

Одним зі шляхів її використання є ідентифікація осіб, зафіксованих на фотознімку або відеозаписі. Але при цьому варто відзначити, що така ідентифікація має непроцесуальний характер і сприяє лише отриманню орієнтуючої інформації, однак це не виключає можливості перевірки такої інформації процесуальним шляхом у вигляді судової-портретної експертизи або ж пред'явлення відеозапису для впізнання за умов його відповідності вимогам, передбаченим ст. 228 КПК України. Таким чином, автоматизовані інструменти (комп'ютерні програми) пошуку лише вказують на ймовірний збіг ознак зовнішності. У зв'язку з цим взаємодія оперативних працівників, технічних фахівців, слідчих і прокурорів із судовими експертами-фототехніками на стадії обробки орієнтуючої інформації може допомогти уникнути помилок, якісніше підібрати матеріал для майбутніх експертних досліджень і в цілому сприятиме підвищенню ефективності відповідного інструментарію⁹⁷.

Таким чином, напрямки використання технологій OSINT та HUMINT постійно розширюються. Це обумовлено технологічним прогресом, активним використанням сучасних телекомунікаційних технологій громадянами, органами державної влади та комерційними підприємствами у повсякденній діяльності, розширенням мереж відкритих ресурсів та інших джерел інформації. Водночас діяльність щодо аналізу відкритих джерел інформації потребує виваженого підходу, зокрема ґрунтовного вивчення джерел походження цієї інформації, її перевірки та процесуального закріплення встановлених фактів. Хоча деякі питання досі залишаються дискусійними, все ж таки вітчизняними вченими напрацьовано низку положень, стандартів, а перспективним напрямком дослідження є питання процесуалізації такої інформації: збирання, перевірки та оцінки отриманих фактичних даних.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що таке цифрова криміналістика?
2. Які об'єкти вивчає розділ криміналістичної техніки, присвячений дослідженню цифрових (слідів) доказів?
3. Назвіть об'єкти дослідження та основні питання, що вирішує судова комп'ютерно-технічна експертиза?
4. Які є спеціалізовані засоби для виявлення та криміналістичного аналізу цифрових доказів?
5. Що таке OSINT та які напрями її використання у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень?

⁹⁷ Степанюк Р. Л. Актуальні проблеми експертно-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів у сучасний період // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. есперт.-криміналіст. центр МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 30–32.

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА

4.1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА

Криміналістичне матеріалознавство є розділом криміналістичної техніки, який вивчає засоби і методи аналізу морфологічних і субстанціональних властивостей матеріалів, речовин та виробів із метою виконання завдань, що виникають у зв'язку з розкриттям та розслідуванням кримінальних правопорушень.

Залежно від об'єктів цей розділ поділяють на підрозділи. До їх числа належить криміналістичне дослідження: лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртовмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів та виробів з них; наявності шкідливих речовин (пестицидів) у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин.

Методи криміналістичного матеріалознавства залежно від впливу на об'єкт дослідження поділяють на дві групи: неруйнуючі (недеструктивні), при застосуванні яких об'єкт зберігається для подальших досліджень; руйнуючі (деструктивні), застосування яких повністю або частково руйнує об'єкт дослідження.

Перевага надається неруйнуючим методам. Але вони не завжди дають можливість виконати поставлені завдання. Обираючи методи дослідження, слід враховувати слідчу ситуацію та співвідносити руйнуючий вплив певних методів та їхню користь для встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Залежно від наукової основи методи аналізу матеріалів, речовин та виробів можна поділити на: 1) фізичні, що полягають у спостереженні фізичних властивостей речовин; 2) хімічні, які засновані на вивченні хімічної реакції елементів; 3) фізико-хімічні, що полягають у поєднанні фізичних і хімічних методів дослідження.

Залежно від стадії криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів та мети використання певних методів їх поділяють на: 1) долабораторні (доекспертні), які застосовуються, насамперед, під час проведення слідчих (розшукових) дій; 2) лабораторні (експертні), які застосовуються під час проведення судової експертизи (експертного дослідження).

Долабораторні засоби і методи дослідження застосовуються для виявлення слідів кримінального правопорушення та інших об'єктів під час слідчих (розшукових) дій. Тут перевага надається фізичним методам, які

не руйнують об'єкт дослідження. Виявлення відповідних об'єктів здійснюється, насамперед, за допомогою оптичних методів, тобто шляхом візуального огляду об'єктів-носіїв за допомогою засобів збільшення й освітлення в різних кольорах і спектрах випромінювання. Для вилучення та упаковки виявлених слідів застосовуються методи і технічні засоби, які дозволяють максимально зберегти їх для подальшого експертного дослідження.

Основними технічними засобами, які використовуються для виявлення та вилучення матеріалів, речовин і виробів, є: 1) освітлювачі (ультрафіолетові, інфрачервоні та ін.); 2) ліхтарики; 3) лупи; 4) портативні мікроскопи; 5) мікропилососи; 6) пензлики (магнітні та колонкові); 7) шприци; 8) препарувальні голки; 9) ножі та ножиці; 10) пінцети; 11) скальпелі; 12) зонди; 13) предметне скло; 14) пробірки; 15) спеціальні контейнери, пакети та ін.

Лабораторні засоби та методи криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів застосовуються під час проведення судової експертизи.

1. Фізичні методи.

Мікроскопічні методи полягають у вивченні об'єктів за допомогою мікроскопів. У криміналістичній практиці застосовуються фактично усі відомі зараз науці різновиди мікроскопічних методів дослідження, зокрема оптичні, стереоскопічні, поляризаційні, електронні сканувальні мікроскопи.

Рентгеноскопічні методи полягають у просвічуванні досліджуваних об'єктів рентгенівськими променями. До їх числа відносять високовольтну рентгеноскопію (дефектоскопію), низьковольтну рентгеноскопію (рентгенофазовий аналіз), рентгенівську мікроскопію.

2. Хімічні методи.

Аналіз складу речовини здійснюється за допомогою методів аналітичної хімії. Їх прийнято поділяти на методи якісного та кількісного аналізу. Якісний аналіз полягає у встановленні хімічного складу речовини, тобто з яких елементів він складається, а кількісний – у виділенні та визначенні кожного складового елемента.

Серед хімічних методів якісного аналізу найпоширенішими є крапельний аналіз (крапельні хімічні реакції) та мікрокристалоскопія. Крапельний аналіз полягає у проведенні хімічних реакцій невеликої кількості (краплини) речовини, що аналізується, та спеціальних реагентів. Мікрокристалоскопічні реакції полягають у впливі на досліджувану речовину певних реагентів, які викликають формування характерних кристалічних опадів.

З хімічних методів кількісного аналізу найчастіше застосовують методи гравіметричного аналізу та титриметричного аналізу. Гравіметричний (зважувальний) аналіз – це метод, що полягає у вимірюванні точної маси певної хімічної речовини або сполуки. Титриметричний аналіз

заснований на точному вимірі об'ємів розчинів 2-х речовин, що вступають між собою в реакцію⁹⁸. У криміналістичних дослідженнях методи гравіметричного та титрометричного аналізу застосовуються досить широко, в тому числі комплексно для аналізу хімічних сумішей. Основними перевагами цих методів є доступність обладнання, простота, технологічність і при цьому достатньо висока точність⁹⁹.

3. Фізико-хімічні методи.

Більш коштовними, але при цьому набагато ефективнішими, є такі методи аналізу, як хроматографія та спектральний аналіз. Для мікроскопічної кількості речовин застосовується поєднання методів хроматографії та спектроскопії.

Хроматографія включає велику кількість методів дослідження, заснованих на розподілі хімічних елементів між рухомою та нерухою фазами з використанням актів сорбції (поглинання) та десорбції (виділення), розчинності, іонообміну, ексклюзії, осадження хімічних елементів речовини тощо. У процесі хроматографії рухома фаза, яка містить компоненти суміші, переміщується відносно нерухої фази. У процесі переміщення компоненти поглинаються твердою речовиною (сорбуються), їхні молекули можуть перейти в рухому фазу, потім знову сорбуватись і т.д. У результаті здійснюється розподіл речовини на складові компоненти.

Залежно від агрегатного стану рухомих речовин виділяють газову та рідинну хроматографію. Газова хроматографія (газотверднофазна та газорідинна) як рухому речовину використовує стиснений або скраплений газ (гелій, азот, окис водню й окис вуглецю тощо). Рідинна хроматографія передбачає використання як рухої фази рідин-розчинників.

Найбільш поширеними технологіями хроматографії, які застосовуються в криміналістичних лабораторіях, є: 1) високоефективна тонкошарова хроматографія (хроматографія в тонкому шарі сорбенту) – метод розділення і аналізу сумішей речовин, що базується на їх різній сорбованості тонким шаром сорбенту (нерухою фазою) при руху по ньому розчинника (рухої фази); 2) газорідинна хроматографія з використанням автоматичних газових хроматографів; 3) високоефективна рідинна хроматографія (ВЕРХ, англ. – HPLC), що полягає у розділенні речовин під високим тиском. Для досліджень застосовуються автоматичні аналітичні рідинні хроматографи.

Спектроскопічні методи (спектральний аналіз) засновані на використанні електромагнітного випромінювання, під дією якого речовини проявляють певні властивості.

⁹⁸ Аналітична хімія : підручник / А. С. Алемасова, В. М. Зайцев, Л. Я. Єнальєва та ін. ; за ред. В. М. Зайцева. Донецьк : ДонНУ, 2009. С. 246.

⁹⁹ Коротков І. М. Комплексне застосування гравіметричного і титриметричного методів аналізу під час дослідження прекурсорів у межах судової експертизи. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 35 (1). С. 74. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2021-35-1-70>.

У практиці експертних лабораторій найбільш поширеними є наступні спектроскопічні методи: 1) метод мас-спектрального аналізу; 2) рентгенофлуоресцентний аналіз (РФА); 3) молекулярна спектроскопія в інфрачервоному діапазоні спектра; 4) молекулярна спектроскопія в ультрафіолетовій та видимій зонах спектра; 5) емісійний спектральний аналіз; 6) атомно-абсорбційний спектральний аналіз; 7) раманівська спектроскопія.

Застосування методів хроматографії у практиці криміналістичного дослідження матеріалів і речовин для розділення складних сумішей вимагає їх поєднання із методами спектрального аналізу. При цьому хроматографи приєднуються до мас-спектрометрів. Відповідно утворюються спеціальні прилади – хромато-мас-спектрометри. В них речовина розділяється на компоненти, проходячи через хроматограф, а визначення окремих компонентів здійснюється шляхом мас-спектрального аналізу.

Того самого результату дослідження певного матеріалу чи речовини можна отримати різними методами. Але вони мають різну чутливість, вибірковість, вимагають різного лабораторного обладнання, умов застосування тощо. Тому в кожному конкретному випадку експерт обирає комплекс необхідних методів, а в сучасній експертній практиці широко застосовуються різні методики для виконання складних експертних завдань, що дозволяє значно підвищити ефективність цього напрямку діяльності.

4.2. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАКОФАРБОВИХ МАТЕРІАЛІВ І ПОКРИТЬ, СКЛА ТА ВИРОБІВ ІЗ НЬОГО

При виявленні слідів кримінальних правопорушень, які утворились під час контактної взаємодії пофарбованих предметів, виникає необхідність їх криміналістичного дослідження. Найчастіше, такі сліди виникають у результаті дорожньо-транспортних пригод, крадіжок зі зломом, використання пофарбованих знарядь для нанесення тілесних ушкоджень тощо. Крім того, важливі для кримінального провадження завдання виконуються шляхом дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів при розслідуванні злочинів у сфері будівництва, заволодіння транспортними засобами із подальшим їхнім перефарбуванням та в інших випадках.

До лакофарбових матеріалів відносять фарбу, лак, емаль, ґрунтовку та шпаклівку.

Більшість лакофарбових матеріалів складається з чотирьох компонентів: 1) полімерні зв'язкові речовини; 2) барвники; 3) наповнювачі та добавки; 4) розчинники.

У практичній діяльності потреба в дослідженні цих об'єктів виникає, насамперед, щодо носіїв, вилучених із місця події (окремі пофарбовані предмети, частинки ЛФП, нашарування ЛФП на одязі, об'єктах злому тощо), для виконання різних завдань. Наприклад, при розслідуванні ДТП шляхом дослідження слідів ЛФП, виявлених на місці події, можна встановити колір

транспортного засобу, його марку та модель на підставі встановлення специфікації фарб, які використовують різні виробники транспортних засобів. При розслідуванні крадіжок зі зломом пофарбованих дверей чи вікон можливо встановити групову належність залишків фарби на знарядді злочину, вилученому у підозрюваного.

Можливості криміналістичного дослідження лакофарбових матеріалів у конкретному кримінальному провадженні залежать від кількості виявлених частинок та їхніх якісних характеристик.

Найбільшу цінність, з точки зору виконання експертних завдань, мають частинки лакофарбового матеріалу, в яких збереглися всі шари, що входять до його складу, оскільки це дозволяє встановити хімічний склад компонентів виявленого об'єкта. Тому, в першу чергу, слід намагатись виявляти на місці події частинки фарби (зколи), які відділились від об'єкта.

В інших випадках, якщо виявлено лише частину верхнього шару лакофарбового покриття (наприклад, нашарування фарби на одязі потерпілого в ДТП), можна визначити тільки колір фарби з предмета-носія.

При одержанні для експертного дослідження зразків фарби обов'язково необхідно вилучати весь шар лакофарбового покриття.

Відносно великі за розміром зколи фарби, які знайдені на місці події, треба збирати руками в гумових рукавичках з використанням м'якого шпателя або пінцета з гумовими накладками таким чином, щоб не пошкодити форму об'єкта та зберегти його для трасологічного дослідження. Вилучені частинки можна загорнути в чистий папір, помістити в паперовий або поліетиленовий пакувальний пакет.

Нашарування фарби з автомобіля, які утворились при ДТП, вилучають шляхом їх вирізання з місця контактної взаємодії.

Зразки фарби з автомобіля також вирізають гострим інструментом (скальпелем, ножем), охоплюючи всі шари ЛФП до металу.

Сліди фарби на одязі рекомендується вилучати разом із відповідним предметом одягу, висушивши одяг, за можливості помітивши місце знаходження видимих слідів фарби та завернувши одяг у чистий папір, який потім слід помістити в поліетиленовий пакет. Оскільки на одязі можуть знаходитись невидимі сліди фарби, в тому числі у швах, його не можна трусити, а загортати треба зовнішньою частиною всередину.

Сліди фарби на знарядді злочину або об'єкті злочину (дверна коробка, двірне полотно, замок тощо) також доцільно вилучати разом із носієм. Якщо цілий предмет вилучити неможливо через його габарити, слід вирізати ту частину, де знаходяться сліди лакофарбового матеріалу.

Мікрочастинки фарби вилучають разом із предметом-носієм або його частиною. У разі неможливості їх обережно збирають за допомогою препарувальної голки, скальпеля, пінцета до паперових згортків і конвертів. Не можна використовувати липку стрічку для вилучення частинок фарби, оскільки в таких випадках клейка речовина зі стрічки може вплинути на форму та хімічний склад сліду.

Готуючи матеріали до експертизи, слідчому важливо правильно упакувати об'єкти дослідження. Також варто надати дозвіл експертові на застосування руйнуючих методів у ході дослідження.

Орієнтовний перелік запитань, які можуть бути поставлені на вирішення експерта, наведено у методичних рекомендаціях Міністерства юстиції України:

– чи є знайдений фрагмент (фрагменти) лакофарбового покриття частиною наданого для дослідження транспортного засобу?

– чи є на предметі-носії (зазначається, на якому саме) сліди (нашарування, плями, бризки) або частинки лакофарбових матеріалів (покриттів)?

– чи є дана речовина фарбою, до якого виду фарби вона належить?

– чи походять дані частинки від стандартного лакофарбового покриття легкового (вантажного) автомобіля?

– чи придатні частинки фарби, знайдені на місці події (предметі-носії), для ідентифікації за ними конкретної пофарбованої поверхні?

– чи мають надані зразки лакофарбових речовин (частинок покриттів) спільну родову (групову) належність?

– чи не становили раніше окремі частини лакофарбового покриття одну пофарбовану поверхню?

– яким способом пофарбовано даний предмет?

– чи проводилось перефарбування даного предмета?¹⁰⁰

Обрання експертом методології дослідження конкретних об'єктів залежить від їхньої специфіки, а також від поставлених завдань і наявного технічного обладнання лабораторії. Наприклад, у вітчизняних експертних установах методи оптичної мікроскопії застосовуються для пошуку слідів ЛФП, визначення механізму їх утворення та морфологічних ознак. Визначення природи барвників, зв'язкових речовин, наповнювачів і добавок здійснюється шляхом хімічного мікроаналізу. Їхній тип встановлюють за допомогою молекулярного спектрального аналізу в ІЧ-діапазоні, рентгенофазового аналізу, емісійного спектрального аналізу.

Потреба у проведенні криміналістичного дослідження скла та скляних виробів виникає під час розслідування транспортних пригод (дослідження автомобільного скла), насильницьких і корисливих злочинів, коли у зв'язку з розслідуваною подією виявлено скляні сліди (рештки пляшки, окулярів, дзеркал, віконного скла, мікрочастинки скла тощо), фальсифікації алкоголю та інших речовин у скляній тарі, будівельних скляних виробів та ін.

Скло являє собою неорганічну тверду прозору речовину, яка утворюється при застиганні мінерального розплаву. Йому притаманні такі властивості, як хімічна і термічна стійкість, міцність, крихкість, теплоємність тощо. Зі скла виготовляють різноманітні технічні, будівельні та побутові

¹⁰⁰ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

вироби. Зважаючи на широку сферу застосування скла, його класифікація є досить розгалуженою і проводиться за різними підставами, зокрема за призначенням, за хімічним складом, за способом виготовлення тощо. Відповідно розрізняють будівельне та побутове скло, органічне та неорганічне скло, флоат-скло та листове витягнуте скло, склоблоки, склопакети, склопластики, скловату тощо.

На місці події найчастіше виявляють уламки скла від певного скляного виробу (віконного скла, пляшки, фари автомобіля і т.п.) та безпосередньо виробу зі скла. Ці об'єкти поширені у кримінальних провадженнях про ДТП, крадіжки з проникненням до приміщень чи транспортних засобів, вбивства та заподіяння тілесних ушкоджень тощо. Вони можуть знаходитись безпосередньо на місці події, в автомобілі, на одязі потерпілого та підозрюваного, в ранах на тілі постраждалого.

Пошук скляних макрооб'єктів, як правило, не викликає ускладнень. Мікрочастинки скла доцільно відшукувати за допомогою оптичних методів із застосуванням лупи, мікроскопу, джерел світла різних спектрів. Їх вилучають обережно, враховуючи крихкість, наприклад із застосуванням пінцета з гумовими накладками, гумового шпателя і т. ін. Мікрочастинки доцільно вилучати разом із носієм, а за неможливості за допомогою спеціального пілососа або липкої стрічки, зокрема спеціальної стрічки для збору мікрооб'єктів.

Уламки скла слід упаковувати в щільну паперову, поліетиленову або пластикову тару (конверти, пакети, коробки, контейнери). Також потрібно забезпечити вилучені об'єкти від руйнування при подальшому транспортуванні.

На вирішення експерту можуть бути поставлені наступні питання:

- чи є на предметі-носії мікрочастинки скла (кераміки)?
- до якого роду (виду) належить дане скло (кераміка)?
- з якого виду скла (кераміки) виготовлено даний предмет?
- чи мають дані зразки скла (кераміки) спільну родову (групову) належність?
- з якого боку (внутрішнього чи зовнішнього) було вчинено злом вікна?
- чи становили знайдені частини єдине ціле (чи є уламки скла частинами розсіювача фар даного автомобіля, частинами пляшки і т.п.)?
- на який вид транспортного засобу був установлений розсіювач, уламки якого надані для дослідження?¹⁰¹

4.3. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОКОН

Волокна і волокнисті матеріали є досить поширеними об'єктами криміналістичного дослідження. Злочини вчиняються людьми, одягненими в одяг, який складається з волокон. При контакті цього одягу з предметами речової обстановки волокна в багатьох випадках досить легко

¹⁰¹ Там само.

відокремлюються і стають слідами злочину. Нерідко утворюються сліди мікрОВОЛОКОН і від інших об'єктів, наприклад перев'язувальних матеріалів, чохлів автомобіля, пакувальних засобів та ін.

Усі волокна прийнято поділяти на дві великі групи залежно від їхнього походження – натуральні та хімічні.

Натуральні волокна походять від об'єктів живої природи і відповідно диференційовані на волокна рослинного та тваринного походження.

Рослинні волокна виготовляють із бавовни, льону, конопель, джуту, кенафу та деяких інших рослин.

До тваринних волокон відносять вовну та натуральний шовк. Вовну одержують від тварин (овець, кіз, верблюдів тощо), а натуральний шовк – із коконів шовкопряду.

Хімічні волокна поділяють на штучні (органічні) та синтетичні (неорганічні).

До штучних (органічних) відносять регенеровані (відтворені), тобто одержані з натуральної сировини штучним шляхом, та синтетичні, одержані з полімерів – продуктів хімічного синтезу, волокна. Це віскоза, ацетатне волокно, триацетат, модал тощо.

Синтетичними називають волокна, які одержані з неорганічних матеріалів (скла, металів). До їх числа входять скловолокно, мішура, люрекс, пластилекс, метаніт.

Пошук і вилучення волокон на місці події здійснюються за допомогою оптичних методів із використанням освітлювачів зі світлофільтрами, луп і мікроскопів, скальпелів, пінцетів, препарувальних голок тощо.

Виявлені об'єкти фотографують, описують у протоколі, поміщають у паперовий згорток, який упаковується в поліетиленовий сейф-пакет або конверт зі щільного паперу.

Одиничні волокна, виявлені на різних об'єктах, доцільно вилучати разом із предметом-носієм, а при неможливості – знімати з носія максимально обережно, застосовуючи пінцет, скальпель, шпатель, липку стрічку для збору мікрооб'єктів, дактилоскопічну плівку, гель-ліфтери тощо. Упаковувати кожний об'єкт слід окремо.

Недопустимо вилучати волокна із застосуванням скотча. У разі неможливості їх вилучення разом із носієм, доцільно залучити спеціаліста з числа судових експертів відповідної спеціальності.

Криміналістична експертиза волокон і волокнистих матеріалів вирішує таке орієнтовне коло завдань:

– чи є на предметі-носії (зазначається, на якому саме) сторонні волокна-нашарування (мікрочастинки волокон), яка їх природа?

– чи є на одязі (зазначається предмет одягу, кому він належить) волокна-нашарування спільної родової (групової) належності з волокнами, з яких виготовлена тканина іншого одягу (зазначається її назва, кому вона належить)?

– чи були в контакті дані предмети одягу (інші об'єкти волокнистої природи)?

– чи є клаптик тканини, знайдений на місці події, частиною даного предмета одягу?

– чи є в піднігтьових зрізах даної особи мікрочастинки волокон спільної родової (групової) належності з волокнами, з яких виготовлена тканина даного предмета одягу?

– які пошкодження (механічні, термічні, хімічні) існують на наданому виробі?

– чи є ці пошкодження на виробі експлуатаційними, виробничими дефектами чи наслідком хімічного чищення?

– чи відповідає фактичний волокнистий склад виробу, визначеному на маркірувальній стрічці?¹⁰²

4.4. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТІВ

Ґрунт являє собою верхній шар земної кори. Вивчає ґрунти природнича наука – ґрунтознавство.

Важливість криміналістичного дослідження ґрунтів для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення підкреслював ще письменник А. Конан-Дойль в оповіданнях про Шерлока Холмса. Його літературний герой міг за слідами бруду на взутті чи одязі людини визначити місце, де відбулось забруднення.

Серед реальних засновників цього напрямку – видатний німецький криміналіст і хімік Г. Попп. Першим у світі він зміг шляхом проведення порівняльного експертного дослідження довести зв'язок між слідами бруду на штанах підозрюваного та ґрунтом з місця вбивства. Також Г. Попп застосовував техніки послідовного аналізу шарів ґрунту на взутті з метою визначення послідовності утворення слідів бруду і встановлення таким чином пересувань підозрюваних по місцевості.

Практичні судово-експертні дослідження ґрунтів на початку ХХ століття почали проводити в поліцейській криміналістичній лабораторії Ліона під керівництвом Е. Локара.

Сьогодні судове ґрунтознавство є популярним напрямом криміналістичних досліджень, «орієнтованим на метод», оскільки ця діяльність заснована на технологіях у міждисциплінарних галузях ґрунтознавства, геохімії, мінералогії, молекулярної біології, геофізики, археології та судової медицини¹⁰³. Але цікаво, що техніки криміналістичного дослідження ґрунтів більш активно застосовувались у поліцейській діяльності у період

¹⁰² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

¹⁰³ Fitzpatrick R. W., Raven M. D., Forrester S. T. A Systematic Approach to Soil Forensics: Criminal Case Studies Involving Transference from Crime Scene to Forensic Evidence // Criminal and Environmental Soil Forensics / ed. by K. Ritz, L. Dawson, D. Miller. Dordrecht : Springer, 2009. Pp. 105–127. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9204-6_8.

1905–1990-х років. У подальшому виникли нові технології, які стали дуже коштовними та недоступними для більшості експертних лабораторій світу. Отже, відповідні сліди нерідко ігноруються, а цей інструмент експертної діяльності сьогодні використовується недостатньо активно¹⁰⁴.

У сучасний період криміналістичне дослідження ґрунтів переважно застосовується з метою:

1) виявлення місця події за слідами ґрунту на переміщеному об'єкті (одязі, взутті, автомобілі, певному знарядді тощо);

2) встановлення механізму утворення слідів ґрунту на одязі;

3) порівняння слідів ґрунту зі зразками з певного місця та встановлення їхньої родової або групової належності.

Р. Фіцпатрік називає ґрунтові матеріали потужним свідомством контакту через наступні шість причин:

1) ґрунти є індивідуальними, тому що існує майже безкінечна кількість різних типів ґрунту, вони можуть швидко змінюватись на короткій відстані як за горизонталлю, так і за вертикаллю, що дозволяє судовим експертам розрізняти їхні зразки;

2) ґрунтові матеріали легко можна описати й охарактеризувати за кольором та за допомогою різноманітних аналітичних методів, насамперед мінералогії та спектроскопії;

3) ґрунту притаманна висока схильність до переносу та прилипання, особливо для дрібних фракцій;

4) на відміну від більш очевидних яскравих кольорів плям крові, мазків помади та фарби, бруду практично не видно неозброєним оком, тому підозрювані нерідко не докладають значних зусиль для їх видалення;

5) ґрунтові матеріали легко виявляти та збирати за допомогою луп та мікроскопів при огляді місця події та речових доказів;

6) національні та міжнародні комп'ютеризовані бази даних про профілі ґрунту та карти є легкодоступними для поліції та ґрунтознавців через інтернет¹⁰⁵.

Таким чином, криміналістичний аналіз ґрунтових матеріалів, виявлених на взутті, одязі чи тілі особи, знарядді кримінального правопорушення, транспортному засобі, на ділянці місцевості тощо, може надати суттєву допомогу у встановленні обставин події, що розслідується.

Виявлення слідів ґрунту здійснюється із застосуванням оптичних методів. Їх вилучення повинно здійснюватися з максимальною обережністю, не допускаючи їх забруднення сторонніми речовинами та перемішування нашарувань. Для надання допомоги слідчому до огляду доцільно залучати спеціаліста-ґрунтознавця.

¹⁰⁴ Fitzpatrick R. W., Raven M. D. How Pedology and Mineralogy Helped Solve a Double Murder Case: Using Forensics to Inspire Future Generations of Soil Scientists. *Soil Horizons*. 2012. Vol. 53, Iss. 5. Pp. 14–29. DOI: <https://doi.org/10.2136/sh12-05-0016>.

¹⁰⁵ Там само.

Крім слідів ґрунту, для проведення порівняльного дослідження слід надавати порівняльні та контрольні зразки. Порівняльні зразки вилучають із кількох точок на тій ділянці, яка досліджується, а контрольні зразки – з оточуючих територій. Зразки повинні адекватно відображати властивості того ґрунту, який досліджується, тому до них пред'являють певні вимоги: 1) глибина відбору до 5 см; 2) кількість проб не менша трьох; 3) маса кожного зразку 50–200 г; 4) відбір контрольних зразків у радіусі 1–5 м від місця події; 5) очистка лопатки від ґрунту після відбору кожного зразка¹⁰⁶.

Зразки висушуються за природних умов (без використання опалювальних приладів та уникаючи дії прямих сонячних променів). Вологі зразки обов'язково поміщуються до конвертів зі щільного паперу. Сухі зразки допускається поміщувати в поліетиленові пакети.

У протоколі огляду слід обов'язково вказати погодні та інші умови відбирання зразків (дощ, сніг, мороз, проведення пошукових робіт із використанням спеціальної техніки тощо). До протоколу необхідно додати план (схему) відповідної ділянки місцевості, де позначити місця відбирання зразків ґрунту.

Специфікою відрізняється відбирання зразків ґрунту при розслідуванні різних подій (ДТП, пожеж, незаконного видобутку корисних копалин та ін.) та на різних об'єктах (транспортний засіб, дорога, закрите приміщення, ділянка місцевості тощо).

За допомогою судово-ґрунтознавчої експертизи виконуються ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні завдання.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– чи є нашарування ґрунту (об'єктів ґрунтово-мінерального походження) на предметі-носії (зазначається, на якому саме)?

– чи мають порівнювані об'єкти (нашарування на предметі-носії та ґрунт з місця події) спільну родову (групову) належність?

– чи походять дані нашарування (зазначається, які саме) з певної ділянки місцевості?

– який механізм утворення нашарувань ґрунту?

– яка характеристика місцевості, з якої походять нашарування ґрунту на об'єктах-носіях?¹⁰⁷

Процес криміналістичного дослідження ґрунту завжди включає морфологічний аналіз, тобто встановлення кольору, консистенції, текстури та структури ґрунтового об'єкта, а також виявлення відмінних особливостей ґрунтового матеріалу шляхом застосування окремих методів (мікроскопії,

¹⁰⁶ Особливості дослідження ґрунтів та питання суміжних галузей знань : практич. посіб. / уклад. В. А. Говера, Н. М. Косміна. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2021. С. 10.

¹⁰⁷ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

дифракції рентгенівських променів (Xray diffraction, XRD), інфрачервоної спектроскопії, мас-спектроскопії тощо)¹⁰⁸. Особливо відзначено ефективність морфологічно спрямованої раманівської спектроскопії (MDRS)¹⁰⁹ та інфрачервоної спектроскопії з перетворювачем Фур'є (FTIR)¹¹⁰.

Найперспективнішими новітніми методами дослідження ґрунтів вважають конфокальну раманівську спектроскопію, лазерну спектрометрію (LIBS) та мас-спектрометрію з лазерною абляцією з індуктивно-пов'язаною плазмою (LA-ICPMS), оскільки вони дозволяють розрізняти ґрунти¹¹¹.

У провідних лабораторіях світу активно розробляються технології визначення походження зразка ґрунту з певного географічного місця з прогнозуванням координат GPS за створеними наборами даних¹¹².

4.5. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНШИХ МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ

У слідчій практиці за різними категоріями кримінальних правопорушень також можуть виникнути потреба у дослідженні таких об'єктів, як: 1) нафтопродукти, пально-мастильні матеріали, спиртовмісні суміші; 2) метали, сплави та вироби з них; 3) речовини хімічних виробництв і спеціальні хімічні речовини; 4) харчові продукти; 5) шкідливі речовини у навколишньому середовищі. Кожний із цих об'єктів вивчається відповідним розділом криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів.

Так, потреба криміналістичного дослідження нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів нерідко виникає під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами. При використанні цих матеріалів для здійснення підпалу з метою знищення або пошкодження чужого майна (будівель, автомобілів тощо) їхні сліди залишаються на місці події, а у підозрюваного можуть бути виявлені або відібрані

¹⁰⁸ Fitzpatrick R. W., Raven M. D., Forrester S. T. A Systematic Approach to Soil Forensics: Criminal Case Studies Involving Transference from Crime Scene to Forensic Evidence // Criminal and Environmental Soil Forensics / ed. by K. Ritz, L. Dawson, D. Miller. Dordrecht : Springer, 2009. Pp. 105–127. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9204-6_8.

¹⁰⁹ Kammrath B. W., Koutrakos A., Castillo J., Langlee C., Huck-Jones D. Morphologically-directed Raman spectroscopy for forensic soil analysis. *Forensic Science International*. 2018. Vol. 285. Pp. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2017.12.034>.

¹¹⁰ Chauhan R., Kumar R., Sharma V. Soil forensics: A spectroscopic examination of trace evidence. *Microchemical Journal*. 2018. Vol. 139. Pp. 74–84. <https://doi.org/10.1016/j.microc.2018.02.020>.

¹¹¹ Walker G. S. Analysis of Soils in a Forensic Context: Comparison of Some Current and Future Options // Criminal and Environmental Soil Forensics / ed. by K. Ritz, L. Dawson, D. Miller. Dordrecht : Springer, 2009. Pp. 397–409. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9204-6_25.

¹¹² Tighe M., Forster N., Guppy C., Savage D., Grave P., Young I. M. Georeferenced soil provenancing with digital signatures. *Scientific Reports*. 2018. № 3162. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-018-21530-7>.

відповідні зразки (залишки матеріалів, змиви з рук тощо). Крім того, такі дослідження можуть здійснюватись і під час розслідування інших видів злочинів. Наприклад, у ході розслідуванні крадіжок із магістральних трубопроводів.

Завдання експерта передусім полягають у виявленні на цих об'єктах залишків (слідів) відповідних матеріалів, установленні їхньої природи та родової (групової) належності.

Орієнтовний перелік питань експерту:

– чи є на предметі-носії сліди нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів? Якщо є, яких саме?

– чи належать дані речовини (рідини) до нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів? Якщо належать, то до якого їх роду (виду)?

– чи мають дані нафтопродукти та пально-мастильні матеріали спільну родову (групову) належність?

– чи не походять дані нафтопродукти та пально-мастильні матеріали з однієї ємності?¹¹³

У процесі криміналістичного дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів широко застосовуються методи якісного люмінесцентного аналізу, тонкошарова хроматографія, газорідинна хроматографія з детектором ПД, газорідинна хроматографія з мас-селективним детектором, інфрачервона спектроскопія, ультрафіолетова спектроскопія, рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз, методи визначення фракційного складу нафтопродуктів, їх густини, температури спалаху нафтопродуктів у закритому та відкритому тиглі, визначення масової частки домішок, кінетичної в'язкості, змащувальної здатності, фактичних смол.

Судова експертиза рідин, що містять спирт (дослідження спиртових сумішей), може бути призначена в разі виникнення потреби дослідити хімічний склад відповідних речовин, виявлених у зв'язку з розслідуваною подією. Це справи, пов'язані із отруєнням людей, підпалами, порушенням технології виробництва спиртовмісних напоїв, незаконною торгівлею ними тощо.

Рідини, які містять спирт, вилучаються, як правило, в тих ємностях, у яких вони були виявлені. Їхні фізико-хімічні властивості найкраще зберігаються у скляній тарі. За потреби одержати зразки (наприклад, при виявленні мегаоб'єкта зі спиртовмісною рідиною), рекомендується відбирати проби об'ємом не менше 500 мл.

До предмета судової експертизи рідин, що містять спирт, віднесено вирішення таких питань:

– чи є в даній ємності (склянці, банці тощо) або на поверхні предмета (на одязі, папері) сліди рідин, що містять спирт?

¹¹³ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

– чи належить дана рідина до міцних алкогольних напоїв? Якщо належить, то до якого їх виду, та чи відповідає ця рідина вимогам ДСТУ?

– чи є дана рідина етиловим спиртом та чи відповідає вона вимогам ДСТУ?

– чи мають дані зразки спиртових рідин спільну родову (групову) належність?

– промисловим чи саморобним способом виготовлена спиртова рідина?

– чи придатний даний пристрій для виготовлення міцних спиртних напоїв?

– чи відповідає за своїми характеристиками алкогольний напій у даній пляшці характеристикам напою, зазначеним на етикетці?¹¹⁴

До методології експертного дослідження рідин, що містять спирт, насамперед входять якісні хімічні реакції, газова хроматографія з ПІД та мас-детектором, фотоколориметрія та інші методи.

Криміналістичне дослідження речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин

Спеціальними хімічними речовинами прийнято називати хімічні речовини, які використовуються при здійсненні оперативно-розшукової діяльності та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

З досить давніх часів однією із форм участі експертів в оперативно-розшуковій діяльності було застосування спеціальних хімічних речовин для попередження і розкриття крадіжок й інших злочинів, так званих «хімічних пасток»¹¹⁵. Хімічні пастки відносять до засобів пасивної охорони. Потрапляючи на злочинця, відповідні спеціальні хімічні речовини досить тривалий час залишаються на ньому, важко змиваються і дозволяють швидко виявити особу за зовнішніми ознаками.

У практиці правоохоронних органів значно частіше спеціальні хімічні речовини застосовуються як засіб помітки певного об'єкта для подальшого відстеження його руху та контактної взаємодії. На гроші або інші предмети наноситься мітка спеціальною хімічною речовиною, яка є невидимою неозброєним оком, але легко виявляється за допомогою спеціальних приладів. Такі помітки широко використовують у негласних методах розслідування корупційних кримінальних правопорушень.

Також об'єктом даного виду дослідження нерідко виступають хімічні речовини подразнюючої дії, наприклад ті, що входять до складу спеціальних засобів (наприклад, газових балончиків).

В останні роки серед об'єктів криміналістичної експертизи спеціальних хімічних речовин провідне місце закріпилося за люмінесцентними

¹¹⁴ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

¹¹⁵ Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2020. С. 23.

речовинами або люмінофорами. Це речовини, що в результаті поглинання енергії збудження здатні випромінювати світло в різних ділянках спектру. Люмінофори бувають органічні та неорганічні. Люмінофори, що використовуються в криміналістиці, є, як правило, безбарвними або слабо забарвленими дрібнодисперсними речовинами із добре вираженими адгезивними властивостями. Основними їхніми особливостями є їх непомітність при денному освітленні і здатність зберігати властивість світіння протягом тривалого проміжку часу (до 5 років)¹¹⁶.

Помітка об'єкта люмінофором проводиться на етапі підготовки до тактичної операції із затримання підозрюваних у корупційному або іншому кримінальному правопорушенні. Після затримання помічений об'єкт оглядають із використанням спеціальних приладів у відповідному спектрі освітлення. Руки підозрюваного щільно протирають чистими сухими ватними тампонами. Тампони упаковують до чистого полімерного пакета.

Для експертного дослідження разом із вилученими зразками надаються також контрольні зразки (чисті ватні тампони), помічені об'єкти (наприклад, грошові купюри) і зразки спеціальної хімічної речовини, яка застосовувалась для помітки об'єкта.

Якщо на дослідження надають одяг або змиви з рук чи тіла людини із метою виявлення та дослідження слідів хімічних речовин подразнюючої дії, об'єкти упаковують у щільний пластиковий пакет. Вологі предмети одягу слід попередньо просушити.

До орієнтовного переліку питань, які вирішує криміналістична експертиза спеціальних хімічних речовин відносять наступні:

- чи є на (вказати об'єкт) нашарування спеціальної хімічної речовини?
- яка природа речовини, наданої на дослідження?
- чи є спільна родова належність між (вказати об'єкт) і зразком речовини, наданими на дослідження?
- чи належить речовина, яка міститься у наданому на дослідження балончику (іншому об'єкті), до отруйних речовин сльозоточивої та подразнюючої дії?
- чи є на поверхні (вказати об'єкт) сліди речовини агресивної дії (кислот, лугів тощо)? Якщо так, то яких саме?¹¹⁷

За вітчизняними експертними методиками при дослідженні люмінофорів застосовуються, насамперед, методи тонкошарової хроматографії та

¹¹⁶ Терещенко О. В., Бережний О. О. Проблемні аспекти при виборі і використанні методики дослідження люмінесцентних спеціальних хімічних речовин // Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 21 берез. 2019 р.) / МОН України ; Центральноукр. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова та ін. Кропивницький, 2019. С. 216.

¹¹⁷ Особливості підготовки матеріалів для призначення судових експертиз : навч. посіб. / уклад.: О. П. Угровецький, В. В. Аброськін, І. Р. Шинкаренко та ін. ; М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : Промінь, 2019. С. 9–11.

УФ-спектроскопії. Також вагомими в цій сфері є методи високоефективної рідинної хроматографії та молекулярної спектроскопії в УФ області спектру¹¹⁸.

Криміналістичне дослідження наявності шкідливих речовин (пестицидів) у навколишньому середовищі найчастіше проводиться під час розслідування екологічних злочинів.

Основними завданнями експертизи встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів) є:

– встановлення належності пестицидів до стандартизованої групи (виробничої, хімічної, гігієнічної тощо) відповідно до існуючої класифікації;

– встановлення спільної (різної) родової (групової) належності, єдиного джерела походження, належності до єдиної маси тощо.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– чи є дана речовина пестицидом? Якщо так, яким саме?

– чи містяться в зразках рослин (ґрунту, води) пестициди?

– чи мають спільну родову (групову) належність надані зразки пестицидів?

– до якої групи небезпеки згідно з гігієнічною класифікацією належать надані зразки пестицидів?

– чи дозволено використання в Україні наданих пестицидів?¹¹⁹

Криміналістичне дослідження металів, сплавів і виробів з них виникло ще у стародавні часи у зв'язку з необхідністю виявлення підробки дорогоцінних металів (монет, ювелірних виробів тощо).

У сучасній криміналістичній практиці цей вид досліджень проводиться найчастіше при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із фальсифікацією дорогоцінних металів та виробів з них, підробкою монет, установленням наявності металу або слідів металізації на предметах-носіях, дослідженням куль та гільз, замків, знарядь злочину тощо. Найчастіше, на дослідження надходять сталеві вироби чи їх фрагменти, вироби зі сплавів на основі міді, алюмінію, вироби з дорогоцінних металів (справжні або підроблені)¹²⁰.

Виявлення металевих макрооб'єктів здебільшого не викликає ускладнень і здійснюється візуальним методом. Для пошуку прихованих металевих виробів застосовуються спеціальні прилади – металошукачі. Вилучення металевих предметів здійснюється з урахуванням збереження слідів-нашарувань на них та недопущення їх забруднення нашаруваннями

¹¹⁸ Зайцев Д. М. Експертне дослідження органічних люмінофорів методом високоефективної рідинної хроматографії : метод. рек. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2013. С. 5.

¹¹⁹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

¹²⁰ Кофанова О. С., Кофанов А. В., Кобилянський О. Л. Експертиза металів, сплавів та виробів з них : метод. рек. Київ : КИИ, 2010. С. 11.

від учасників слідчої дії та контактної взаємодії з іншими об'єктами з металу. Тому кожний предмет упаковують окремо до картонних коробок або загортають у щільний папір.

Мікросліди металів вилучають разом із об'єктом-носієм. Сліди у вигляді металевої стружки збирають портативним пирососом. Пошук металевої стружки також можна здійснювати за допомогою магнітного пензлика. Сліди у вигляді металевого порошку збирають за допомогою шпателя.

Вилучену стружку або порошок поміщують до поліетиленових пакетів або скляних посудів. Вони щільно запаковуються, щоб уникнути розсипання слідів металу.

Вологі металеві предмети чи сліди необхідно попередньо просушити з метою запобігти їх пошкодженню внаслідок корозії при зберіганні.

До орієнтовного переліку питань експерту відносять наступні:

– чи є на об'єкті-носії (зазначається, на якому саме) сліди або мікрочастинки металу (сплаву) і якого (яких) саме?

– з якого металу (сплаву) виготовлено даний об'єкт?

– чи мають дані металеві об'єкти (зазначається, які саме) спільну родову (групову) належність за матеріалом виготовлення?

– яка марка металу (сплаву) виготовленого виробу?

– чи виготовлена деталь промисловим способом чи в непромислових умовах?

– чи відповідає якісний і кількісний хімічний склад виробу технічним умовам (ТУ, ДСТУ)?¹²¹

Основними методами криміналістичного дослідження металів і сплавів є оптична мікроскопія, рентгеноструктурний аналіз, рентгеноспектральний аналіз, методи металографічного аналізу.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які об'єкти досліджує криміналістичне матеріалознавство як розділ криміналістичної техніки?

2. Які основні методи використовують під час криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів?

3. Які основні завдання вирішують криміналістичні дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів, скла та виробів з нього?

4. Які основні завдання вирішує криміналістичне дослідження ґрунтів?

5. Які основні завдання вирішують криміналістичні дослідження нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, рідин, що містять спирт, речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин, пестицидів, металів і сплавів?

¹²¹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

РОЗДІЛ 5

ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

5.1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК

Класифікація як наукова категорія є складовим елементом будь-якої галузі науки, що використовується в процесі пізнання тих чи інших об'єктів, явищ або процесів. Не є винятком і таке явище, як кримінальне правопорушення. У вивченні злочинної діяльності класифікаційний метод має важливе значення, адже завдяки його застосуванню формується найбільш повна і розгалужена система криміналістичних понять і термінів, що характеризують кримінальне правопорушення як об'єкт криміналістичного пізнання, закладаються основи для подальших наукових досліджень кримінальних правопорушень окремих груп і видів, забезпечується подання їх результатів з використанням єдиної системної понятійно-термінологічної основи та розроблення практичних рекомендацій щодо їх розслідування.

Класифікація є певним етапом у пізнанні сутності об'єктів, що класифікуються, у виявленні їхніх суттєвих ознак. Будуючи систему підпорядкованих понять, використовують певні спільні ознаки, притаманні цим поняттям. Вони називаються ознаками (підставами) класифікації і відіграють вирішальну роль в отриманні результату класифікації.

Класифікація кримінальних правопорушень здійснюється різними науками, однак кожній із них притаманні свої специфічні завдання, що впливають на характер класифікації об'єктів її дослідження. Криміналістичні класифікації будуються з використанням відомостей суміжних наук, однак вони не конкурують із кримінально-правовими, кримінальними процесуальними і кримінологічними, а навпаки, дозволяють детально вивчити об'єкт, що класифікується, з урахуванням завдань і методів криміналістики.

Однією із загальних ознак, що характеризують криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, є її цільове призначення. Вона є своєрідним методом наукового пізнання, засобом поглибленого вивчення об'єкта, створює умови для реалізації інших методів криміналістичного дослідження, впливає на практичну діяльність органів дізнання та слідства і створює умови ефективної діяльності щодо виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Саме завдяки криміналістичній класифікації кримінальних правопорушень стає можливою побудова системи окремих криміналістичних

методик. Виокремлені на підставі криміналістичної класифікації групи кримінальних правопорушень можуть бути ґрунтовно проаналізовані, систематизовані за криміналістично значущими властивостями, а отже і визначені їх криміналістичні характеристики.

У криміналістичній науці усталилося три підходи до здійснення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень. Так, прихильники першого вважають, що криміналістичні класифікації злочинів доцільно будувати за їх кримінально-правовими ознаками, другий підхід полягає в необхідності використання виключно криміналістичних ознак таких кримінальних правопорушень, третій визнає одночасне існування кримінально-правового і криміналістичного критеріїв.

Підстави криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень повинні бути відповідно значущими та методично перспективними. Тому найбільш практично значущою є криміналістична класифікація, розроблена з урахуванням кримінально-правових і криміналістичних критеріїв, що визначаються загальними елементами механізму вчинення вказаних кримінальних правопорушень та відображають їх криміналістичну характеристику. Особливе значення для класифікації кримінальних правопорушень мають такі елементи механізму кримінального правопорушення, як предмет злочинного посягання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення (особа злочинця), мотиви та мета вчиненого діяння, місце, час та обстановка його вчинення, особа потерпілого, типові сліди тощо. Так, наприклад, під час класифікації кримінальних правопорушень залежно від суб'єкта їх учинення враховуються його біологічні властивості (стать, вік, стан здоров'я та фізіологічний стан тощо), психологічні (психологічний стан) та соціологічні властивості (громадянство, освіта, сімейний стан, професія, наявність злочинного досвіду, схильність до антисоціальної поведінки тощо), наявність соціального зв'язку із жертвою тощо.

Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень дозволяє розробляти різного рівня методики розслідування: міжвидові, видові, групові та позавидові, що дозволить успішно їх застосовувати у відповідних слідчих ситуаціях. Заслугує на увагу думка щодо існування внутрішньовидової та міжвидової криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень. Згідно з нею, в окремі види доцільно об'єднувати кримінальні правопорушення на підставі окремого криміналістично важливого елемента кримінального правопорушення, наприклад способу або предмета посягання. Відповідно до міжвидової класифікації, кримінальні правопорушення повинні бути систематизовані з поєднанням в окремі класифікаційні групи з метою розроблення загальної методики скоєння кримінального правопорушення, а також вони повинні мати загальну підставу, яка їх об'єднує. Уявляється, що такими підставами для класифікації є окремі елементи механізму кримінальних правопорушень. Одні з цих елементів є спільними для всіх досліджуваних кримінальних правопорушень і

дозволяють об'єднати їх в окремі групи та створити міжвидову класифікацію. Інші ж елементи є більш специфічними та можуть бути притаманними не всім видам кримінальних правопорушень, об'єднаним у групу, а лише деяким, і тому вони дозволяють побудувати внутрішньовидову класифікацію.

5.2. ВИДИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК. ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ОКРЕМОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ОКРЕМОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

Криміналістична методика як розділ криміналістики посідає заключне місце в системі криміналістичної науки, вона є об'єднанням передових досягнень криміналістичної тактики і техніки.

Окремі криміналістичні методики відіграють важливу роль у криміналістичній науці. Вони виникли в результаті інтеграції та диференціації наукових знань та об'єднують у собі передові досягнення криміналістичної техніки і тактики, подані відповідно до оптимальної організації розслідування кримінальних правопорушень та судового розгляду певних категорій кримінальних проваджень. Сутність криміналістичної методики полягає в комплексі сформованих рекомендацій щодо розслідування кримінальних правопорушень на підставі узагальнення певного часу, місця, осіб, способів учинення аналогічних кримінальних правопорушень, а також обставин події, що сприяли їх учиненню.

Питання розроблення нових і вдосконалення вже побудованих криміналістичних методик є завжди актуальним і необхідним не лише для науки, а й для практичної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Це зумовлено постійним розвитком науки криміналістики, що обумовлює відповідні зміни у слідчій та судовій практиці, які також пов'язані з удосконаленням та урізноманітненням способів, знарядь і засобів учинення кримінальних правопорушень.

У наукових працях учених-криміналістів найчастіше зустрічаються нижченаведені види криміналістичних методик.

Базова методика – це універсальна, уніфікована модель, за якою мають створюватися інші окремі криміналістичні методики розслідування кримінальних правопорушень.

Окрема криміналістична методика – це система взаємопов'язаних і взаємозумовлених дій. Її завданням є розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, що сприяють обранню оптимальної поведінки у процесі розслідування певного виду кримінальних правопорушень. Така методика має містити типові комплекси слідчих (розшукових) та інших дій або заходів і передбачає певну послідовність їх реалізації.

Окрема спеціальна криміналістична методика – комплекс науково-практичних рекомендацій найбільшого ступеня конкретності, що має чітке прикладне спрямування, застосовується безпосередньо у практичній

діяльності з розслідування відповідної категорії кримінальних правопорушень.

Родові криміналістичні методики – це методики розслідування групи кримінальних правопорушень, об'єднаних за ознакою родового об'єкта в одному розділі Особливої частини КК України й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних кільком видам кримінальних правопорушень, наприклад методика розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я, кримінальних правопорушень проти власності тощо.

Міжродові криміналістичні методики розслідування груп кримінальних правопорушень диференційовано відповідно до групування їх у різних розділах Особливої частини КК України й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних кільком видам кримінальних правопорушень.

Видові методики містять у собі криміналістичні рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень, які визначаються однією або кількома статтями певного розділу Кримінального кодексу України.

Підвидові методики формуються на основі окремої статті певного розділу Особливої частини КК України. Сутність цього типу криміналістичної методики полягає у виділенні з-поміж кримінальних правопорушень одного загального виду окремих кримінальних правопорушень залежно від криміналістично значущих ознак, наприклад учинення вбивства з розчленуванням трупа чи крадіжки з проникненням у житло тощо.

Міжвидові методики розслідування – це рекомендації з розслідування частини кримінальних правопорушень, що входять до одного розділу КК України, які передбачають комплекс взаємопов'язаних дій злочинного характеру, об'єднані криміналістичними та кримінально-правовими критеріями класифікації кримінальних правопорушень. Ця методика є похідною від родових криміналістичних методик із додаванням певних правових підстав, що характеризують кримінальне правопорушення.

Позавидові чи позародові (особливі чи категоріальні) – це криміналістичні методики розслідування кримінальних правопорушень, які не знаходять свого відображення серед статей КК України, але мають криміналістично значущу специфіку вчинення. Розроблення позавидових методик розслідування ґрунтується на аналізі особливостей, які виходять за межі ознак конкретного виду кримінальних правопорушень. Це дозволяє виявляти і використовувати для формування таких методик розслідування додаткові чинники, які визначаються не лише ознаками об'єкта злочинного посягання, а і характерними криміналістичними ознаками для групи кримінальних правопорушень, що розширює можливості використання наявних сил, засобів і методів розслідування, сприяє підвищенню ефективності та оптимізації такої діяльності, наприклад методика розслідування кримінальних проступків, учинених неповнолітніми, методика розслідування нерозкритих злочинів минулих років, методика розслідування

кримінальних правопорушень, учинених іноземцями і проти них, тощо. У підґрунтя цих методик покладено особливості суб'єкта кримінального правопорушення, вплив фактору часу, специфіку знарядь і засобів учинення кримінальних правопорушень тощо.

Комплексні методики відображають рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових і криміналістичних критеріїв класифікації кримінальних правопорушень. При цьому вони охоплюються єдиним умислом організаторів, підбурювачів, пособників і виконавців, спільною метою й мотивами, загальним механізмом реалізації злочинного задуму тощо. Йдеться про єдиний ланцюг злочинної поведінки, зокрема про так звану технологію злочинного збагачення, наприклад коли розслідування предикатного (основного) кримінального правопорушення поєднується з розслідуванням спорідненої з ним легалізації, яка в цьому разі є останньою ланкою в такого типу злочинній діяльності.

Основу для побудови окремих криміналістичних методик становлять матеріали слідчої та судової практики, які називають одним із джерел їх формування. Дослідження потреб практики є передовим напрямом криміналістичної або судово-експертної наукової діяльності, адже отримані результати сприяють визначенню конкретних завдань щодо розроблення та вдосконалення криміналістичної методики. Дослідження проблем слідчої практики дозволяє вирішити два важливі питання, а саме: виявити практичні проблеми та сформулювати основні характеристики потреб органів досудового розслідування.

Джерелами формування криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень є відомості, з'ясовані під час опитування практичних працівників, серед яких: слідчі, дізнавачі, оперативні працівники, прокурори, судові експерти, судді, адже вони, як і слідчі, ознайомлюються з обставинами справи, а деякі події – сприймають безпосередньо. Також результативними можуть бути опитування осіб, які були притягнені до кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі звільнені від кримінальної відповідальності або від відбуття покарання, а також інтерв'ювання наукових працівників.

Доцільним також під час побудови окремих криміналістичних методик розслідування є використання статистичних матеріалів правоохоронних органів, матеріалів журналістських розслідувань та інших засобів масової інформації, серед іншого розміщених у глобальній мережі «Інтернет», досвіду зарубіжних країн з питань розслідування та протидії кримінальним правопорушенням, здійснення аналізу наукових досліджень, що стосуються формування методик розслідування кримінальних правопорушень.

Окремі криміналістичні методики відрізняються за структурою. Так, загальна криміналістична методика (родова, міжродова, міжвидова) містить рекомендації меншого ступеня конкретності щодо застосування в

слідчій практиці. Водночас вона становить більший науковий і методологічний інтерес, є підґрунтям для формування спеціальних методик.

Структура загальної криміналістичної методики може бути подана таким чином: 1) криміналістична класифікація кримінальних правопорушень відповідної групи; 2) зміст та загальний аналіз елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень; 3) перспективи формування спеціальних криміналістичних методик щодо більш вузьких груп злочинів і кримінальних проступків у межах злочинної діяльності, що розглядаються; 4) проблемні питання стадії відкриття кримінального провадження про відповідну категорію протиправних діянь; 5) проблемні питання проведення розслідування на відповідних етапах; 6) проблеми і загальні особливості організації та науково-технічного забезпечення розслідування; 7) проблеми і загальні особливості взаємодії та оперативного-розшукового забезпечення; 8) проблеми і загальні особливості використання спеціальних знань; 9) проблеми і загальні особливості криміналістичної профілактики відповідних кримінальних правопорушень. На нашу думку, указана структура є найбільш повною та в цілому відображає всі компоненти, що мають виступати об'єктами наукових розробок під час формування криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень.

Окрема спеціальна криміналістична методика складається з таких частин: а) криміналістична характеристика відповідного виду, підвиду кримінальних правопорушень або їх комплексу; б) особливості стадії відкриття кримінального провадження; в) початковий етап розслідування; г) наступний етап розслідування; д) особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Цей перелік елементів структури спеціальної криміналістичної методики свідчить про конкретику в інформації та доступність її застосування в практичній діяльності органами досудового розслідування.

5.3. РОЛЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У НАУЦІ ТА ПРАКТИЦІ

Першою складовою криміналістичної методики традиційно є криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, яка містить найбільш значущу загальну інформацію щодо певного виду чи групи кримінальних правопорушень. Розроблення відповідних методичних рекомендацій щодо розслідування кримінальних правопорушень, а отже, й окремих криміналістичних методик, обумовлює потребу оперування такою науковою категорією, як криміналістична характеристика, що відображає елементи механізму окремого виду кримінального правопорушення. Тому процес розроблення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень починається з аналізу механізму цих кримінальних правопорушень.

Механізм кримінального правопорушення слід розуміти як динамічну систему взаємодії учасників кримінального правопорушення між собою та/або з матеріальним середовищем, спрямовану на досягнення злочинного результату у відповідний спосіб, що обумовлює утворення відображень у навколишньому середовищі та свідомості людей. У структурі механізму кримінального правопорушення відображається його кримінально-правовий і кримінально-процесуальний аспекти. Орієнтиром для визначення механізму кримінального правопорушення служать елементи його складу (кримінально-правовий аспект), але це повинні бути такі елементи, знання про які можна використати для встановлення обставин кримінального правопорушення, що входять у предмет доказування (кримінально-процесуальний аспект).

Криміналістична характеристика – це система відомостей (інформації) про механізм кримінального правопорушення, елементи якої перебувають у закономірних взаємозв'язках. Вони є відображенням механізму їх учинення (системою відомостей про його елементи), які на певний момент формування можуть визнаватися повними чи неповними. У них акцент робиться на особливостях кримінальних правопорушень окремих видів, що сприяє встановленню зв'язків і залежностей між окремими елементами механізму їх учинення.

Таким чином, механізм кримінального правопорушення – це об'єкт пізнання (реальна дійсність), а криміналістична характеристика є сукупністю знань про цей об'єкт. У теоретичному плані цей поділ виявляється у тому, що вчення про механізм кримінального правопорушення має формуватися в межах учення про об'єкт криміналістичного дослідження (і його предмет), а вчення про криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень – як складова вчення про криміналістичну методіку.

Головне призначення криміналістичної характеристики полягає в інформуванні слідчого про типові для певного виду чи групи кримінальних правопорушень дані. У ситуації інформаційної обмеженості знання всієї сукупності типізованих у системі криміналістичної характеристики певного виду кримінальних правопорушень відомостей і закономірно взаємопов'язаних елементів дозволить слідчому за окремими з них, уже відомими на початок розслідування, зі значною часткою достовірності робити висновки і про інші.

Ураховуючи це, можна з упевненістю стверджувати, що криміналістична характеристика певного виду або групи кримінальних правопорушень є важливою частиною відповідної окремої методіки розслідування, адже вона є системою даних про типові ознаки відповідної множини кримінальних правопорушень. Більше того, криміналістична характеристика кримінальних правопорушень не лише належить до основних компонентів методіки розслідування, але стосовно конкретних методик певною мірою є основою їх побудови. Вона є видовою моделлю, що надає можливість прогнозувати, будувати найбільш обґрунтовані версії щодо обставин

конкретної події (особи, способу вчинення кримінального правопорушення, знарядь і засобів їх учинення тощо). Типізовані елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень стають підґрунтям для подальшого розроблення методичних рекомендацій з планування та розслідування цих кримінальних правопорушень, а отже, обумовлюють розроблення окремої методики розслідування.

Криміналістична характеристика по суті є інформаційною моделлю окремого виду кримінального правопорушення, що містить систематизовані відомості про елементи механізму кримінального правопорушення та відображає їх взаємозалежність і взаємообумовленість. Вона є науковою категорією, але має величезне практичне значення для процесу розслідування, тому що має пізнавальний характер і слугує джерелом інформації на стадії інформаційного дефіциту, а особливо на початковому етапі розслідування.

5.4. ПРОБЛЕМИ ЕТАПІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Питання етапізації розслідування кримінальних правопорушень є досить дискусійним, розходження поглядів науковців стосується як визначення кількості етапів розслідування, так і їх розмежування, визначення моментів відліку та закінчення.

У криміналістичній літературі наразі визнано два основні підходи до виокремлення етапів розслідування. Перший передбачає виділення двох етапів розслідування – початкового та наступного (подальшого). Представники другого підходу стверджують, що доцільно виділяти три етапи розслідування: початковий, подальший та завершальний (заключний).

Як правило, момент відліку початкового етапу розслідування пов'язують із моментом внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, а закінчення – з повідомленням особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Однак слід зважати на ту обставину, що кримінальна процесуальна діяльність відповідних органів починається не з моменту початку досудового розслідування – унесення відомостей до ЄРДР (ч. 2 ст. 214 КПК України, за винятком випадку, передбаченого ч. 3 ст. 214 КПК України), а з моменту отримання відомостей про вчинене кримінальне правопорушення (із заяви, повідомлення, безпосереднього виявлення правоохоронними органами ознак кримінального правопорушення тощо). Це пов'язано з тим, що між заявником, потерпілим та працівниками правоохоронних органів на підставі відповідних законодавчих актів виникають відповідні кримінальні процесуальні правовідносини. Так, у разі затримання особи, яку підозрюють у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, у вказаних у ч. 1 ст. 208 КПК України випадках строк затримання без ухвали слідчого судді (суду) не може перевищувати 72 години із моменту затримання підозрюваної особи. Моментом затримання є не внесення відомостей до ЄРДР, а момент, коли така особа силою або внаслідок підкорення наказу змушена

залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою (ст. 209 КПК України). Ураховуючи це, момент відліку початкового етапу розслідування слід пов'язувати з початком учинення кримінальних процесуальних дій, спрямованих на пізнання події кримінального правопорушення, обставин його готування тощо.

Щодо закінчення початкового етапу розслідування, то його слід пов'язувати з моментом виконання всіх можливих слідчих (розшукових) дій, обумовлених слідчою ситуацією, а не з повідомленням особі про підозру. Це пов'язано з тим, що у деяких кримінальних провадженнях протягом тривалого часу не вдається встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, однак це не свідчить про те, що розслідування відбувається ще на початковому етапі, адже вагомий комплекс слідчих (розшукових) і процесуальних дій може вже бути реалізовано і подія кримінального правопорушення цілком досліджена, однак це не дозволило виконати завдання кримінального провадження.

Наступний етап розслідування кримінальних правопорушень розпочинається після встановлення суттєвих обставин, що підлягають з'ясуванню у кримінальному провадженні та пов'язані з подією кримінального правопорушення, отриманням відомостей про причетність певної особи або осіб до вчинення кримінального правопорушення. У процесуальному аспекті початок наступного етапу розслідування може бути пов'язано з повідомленням особі про підозру, повноцінним виконанням комплексу заходів, визначених у плані розслідування, складеному на відповідному етапі. Триває цей етап до завершення досудового розслідування, відповідним чином формалізованого згідно з вимогами статті 283 КПК України.

Отже, під час формування окремої криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень доцільно виокремлювати два етапи розслідування: початковий і наступний (подальший). Головна мета першого – встановити підозрюваного, другого – зібрати всі необхідні докази з метою виконання завдань кримінального провадження.

5.5. ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МЕТОДИКУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Однією з категорій криміналістичної тактики, яка досліджує й оптимізує складний процес обрання та застосування прийомів (засобів) виконання проміжних завдань розслідування кримінальних правопорушень, є «тактичне завдання».

Тактичні завдання розслідування виконують важливу функцію структуризації процесу розслідування, виділення окремих його проміжків і зосередження на них уваги органу дізнання чи досудового слідства.

Поняття тактичного завдання розслідування сформувалось у результаті накопичення, розвитку й інтеграції знань таких наук, як кримінальний процес та криміналістика. У загальному вигляді вони визначаються

переліком обставин, що підлягають установленню під час розслідування. Шляхи їх виконання можуть бути різними, адже вони зумовлені численною сукупністю обставин (видом кримінального правопорушення, особливостей механізму його вчинення, характеристики і обставин ситуацій, що склалися під час розслідування, тощо).

У теорії криміналістики існують різні підходи до диференціації завдань розслідування. Серед них, зокрема, такі:

1) за рівнем узагальнення: загальні (або типові) та специфічні завдання розслідування. Загальні завдання притаманні кожному кримінальному провадженню, незалежно від роду або виду кримінальних правопорушень, що розслідуються, серед яких: установлення наявності чи відсутності події кримінального правопорушення, а також ознак конкретного складу кримінального правопорушення; точна кваліфікація кожного вчиненого кримінального правопорушення; повне розкриття розслідуваного кримінального правопорушення, що включає: установлення всіх обставин, які підлягають доказуванню; осіб, причетних до вчинення злочину або кримінального проступку, тощо.

Специфічні завдання, властиві розслідуванню окремого виду чи групи кримінальних правопорушень, у криміналістичній літературі виокремлюються і роз'яснюються досить рідко. Як правило, вони обумовлені механізмом кримінального правопорушення;

2) за характером виконуваних завдань: стратегічні й проміжні завдання розслідування. Стратегічні завдання обумовлені предметом доказування та обставинами, що підлягають з'ясуванню в цілому під час розслідування окремого виду кримінальних правопорушень, є більш усталеними і меншою мірою зазнають впливу ситуаційних чинників. Проміжні (або їх ще називають локальними) є ситуаційно зумовленими, у своїй сукупності становлять окремі стратегічні завдання;

3) залежно від етапів розслідування можуть бути виокремлені тактичні завдання початкового та наступного етапів розслідування. Серед головних завдань, які виникають на початковому етапі розслідування, можна виокремити такі: встановлення особи злочинця, збір доказової інформації про причетність особи до вчиненого злочинного діяння, встановлення інших обставин, що підлягають з'ясуванню, тощо.

На наступному етапі розслідування важливим є на підставі зібраних на початковому етапі розслідування фактичних даних побудувати версії, перевірка яких дозволить установити мотиви і мету, яку переслідував злочинець задля реалізації свого злочинного умислу, знаряддя і засоби, які він використовував, причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, тощо;

4) залежно від ступеня складності завдання прийнято поділяти на три групи: 1) завдання, які для свого виконання потребують провадження комплексу слідчих (розшукових) дій; 2) завдання, які виконують шляхом проведення окремих слідчих (розшукових) дій; 3) завдання, які виконують

шляхом застосування тактичних прийомів у межах окремих слідчих (розшукових) дій;

5) за характером вирішення: прості й складні тактичні завдання;

6) за характером діяльності слідчого: пошукові, дослідні й організаційні тактичні завдання;

7) за пріоритетом виконання: першочергові та наступні тактичні завдання.

Тактичні завдання визначають на підставі аналізу матеріалів кримінального провадження та встановлених фактичних даних, оцінювання слідчої ситуації, після чого слідчий (працівник органу дізнання) приймає конкретне тактичне рішення, спрямоване на виконання певного проміжного (тактичного) завдання розслідування. Тактичні завдання розслідування визначають напрямок розслідування та особливості планування у кримінальних провадженнях, а їх виконання – сприяє цілеспрямованому, повному, об'єктивному та швидкому розслідуванню. Знання тактичних завдань і можливих шляхів їх виконання дозволить слідчому та дізнавачу уникнути можливих помилок, затягування строків розслідування та неповноти слідства або дізнання.

5.6. СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Метою розслідування будь-якого кримінального правопорушення є встановлення винної особи та обставин злочинної події. Досягти цієї мети можна лише тоді, коли слідчий своєчасно та раціонально визначає оптимальний шлях установлення обставин учинення кримінального правопорушення на підставі інформації, яку він матиме у своєму розпорядженні на початковому етапі розслідування. У своїй сукупності такі відомості та інформація, пов'язана з подією кримінального правопорушення, а також чинники, що можуть позначитися на особливостях розслідування, становлять слідчу ситуацію.

Слідчі ситуації можуть бути типізовані за різними обставинами, адже у практичній діяльності вони є повторюваними. У теорії криміналістики, за результатами узагальнення слідчої практики, формуються типові слідчі ситуації, які обумовлені специфікою виду або групи кримінальних правопорушень. При цьому критерієм для диференціації слідчих ситуацій є повнота інформації про подію кримінального правопорушення та особу злочинця.

Таким чином, ситуаційний підхід сприяє оптимізації процесу розслідування, надає можливість використовувати в слідчій діяльності інформацію узагальненого характеру, найадекватнішу для прийняття й адаптації типових тактичних рішень, що забезпечують оптимальне провадження в кримінальному провадженні. Важливе значення слідчих ситуацій полягає у їх постійному управлінському впливі на тактичні засоби, що застосовуються у кримінальному провадженні. Тому слідчі ситуації

розробляються та розглядаються, як правило, разом із відповідними їм алгоритмами слідчих (розшукових) і процесуальних дій.

Раціональне оцінювання слідчих ситуацій та визначення на цій основі тактики розслідування є важливими умовами цілеспрямованості слідства та дізнання, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного та техніко-криміналістичного характеру. Дійсно, саме за рахунок визначення слідчих ситуацій, здійснення їх типізації, формування щодо них тактичних завдань і оптимальних засобів їх виконання можливо істотно підняти рівень наукових розробок у теорії криміналістики. При цьому слідчі ситуації розглядаються як вирішальні детермінуючі чинники обрання та формування тактичних засобів, які безпосередньо впливають на практику їх застосування.

Ефективне розслідування забезпечується за рахунок правильного планування, що визначають як розумову діяльність слідчого, судді, експерта, що лежить у площині пізнавальних процесів при доказуванні в кримінальному провадженні. Функціональна спрямованість планування розслідування полягає у формуванні завдань та визначенні найбільш раціональних й ефективних шляхів їх виконання. Результатом такої розумової діяльності виступає план, що за своєю сутністю є уявною моделлю майбутніх дій слідчого, судді, експерта. У криміналістичній літературі планування визначають ще як принцип наукової організації слідчої діяльності.

Варто зауважити, що недооцінювання питань планування на практиці помітно впливає на виконання завдань, покладених на правоохоронні органи. Зокрема, можна виділити такі недоліки: 1) необґрунтоване продовження строків розслідування та дізнання; 2) хаотичність і непослідовність проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; 3) неефективність використання людських і матеріальних ресурсів, науково-технічних засобів; 4) відсутність ефективної взаємодії між органами і службами, що залучені до розслідування; 5) відсутність наукової організації праці і управління; 6) відсутність тактичних операцій, які необхідно планувати і готувати заздалегідь; 7) порушення процесуальних норм; 8) низька якість розслідування. Отже, важливим є здійснення планування як самого процесу розслідування, так і провадження окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій.

5.7. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Комплексна криміналістична методика – це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, об'єднаних у групи на основі криміналістично значущих ознак. Вона відображає рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових і криміналістичних критеріїв

класифікації кримінальних правопорушень. Вони спрямовані на пізнання єдиного ланцюга злочинної поведінки, наприклад на так звану технологію злочинного збагачення, коли розслідування предикатного (основного) кримінального правопорушення поєднується з розслідуванням спорідненого з ним кримінального правопорушення, яке в цьому разі є останньою ланкою в такого типу злочинній діяльності.

Предметом вивчення комплексних методик розслідування є типові технології злочинної діяльності, тому її побудова передбачає реалізацію мети, що полягає у формулюванні рекомендацій стосовно планування, організації та здійснення розслідування цілого комплексу кримінальних правопорушень.

Комплексну методику розслідування, як правило, становлять: загальні положення (базова методика) та окремі методики. Окремі методики формуються з урахуванням таких засад: в основі їх створення – алгоритми проведення процесуальних дій, а також їх комплексів (тактичних операцій), спрямованість і послідовність яких залежать від ситуацій розслідування; їх предмет обумовлений криміналістичною характеристикою кримінальних правопорушень, а зміст визначають пошуково-пізнавальні процеси, що впливають із тактичних завдань.

Важливим під час розроблення комплексних методик розслідування кримінальних правопорушень є дотримання певних правил, зокрема у частині вибудовування їх структури, яка деякими вченими представлена чотирма рівнями. Перший рівень – включає загальні положення методики розслідування, для якого притаманний найбільший ступінь абстрактності. Другий рівень утворює базова методика розслідування. Третій рівень утворюють видові методики розслідування конкретного виду або групи кримінальних правопорушень. Четвертий рівень становлять особливі методики розслідування, які мають більший ступінь конкретизації, наприклад внутрішньовидові або міжвидові.

Водночас, незважаючи на таку складну структуру, не менш простими у виконанні є завдання щодо дослідження та формування науково-теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо визначення елементів механізму та криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що належать до групи тих, що увійшли до технології злочинної діяльності, особливостей тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, використання спеціальних знань тощо. Через це під час побудови науково обґрунтованих рекомендацій вчені вдаються до узагальнення, тому деякі з них залишаються достатньо абстрактними, або ж їх формують з урахуванням виокремлених видових методик розслідування кримінальних правопорушень, що увійшли до складу комплексної методики розслідування.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Яка роль криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень у диференціації криміналістичних методик?
2. Які вирізняють види криміналістичних методик?
3. У чому полягає роль криміналістичної характеристики?
4. Які існують підходи до етапізації розслідування у криміналістиці?
5. Які різновиди тактичних завдань виокремлюють у криміналістиці?
6. У чому полягають проблеми побудови криміналістичних методик?

РОЗДІЛ 6

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

6.1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Відповідно до кримінально-правової класифікації умисні вбивства поділяються на: 1) вбивства без кваліфікуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК України); 2) вбивства з кваліфікуючими обставинами (ч. 2 ст. 115 КК України), серед яких: а) вбивство двох або більше осіб; б) вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; в) вбивство заручника або викраденої людини; г) вбивство з особливою жорстокістю та ін.; 3) вбивства з обставинами, які пом'якшують покарання, зокрема: а) вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України); б) вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України); в) вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 118 КК України).

У теорії криміналістики розроблено різні підходи до класифікації умисних вбивств. Залежно від наявності трупа та його стану можна виокремити такі загальні методички розслідування вбивств, як: 1) за наявності трупа; 2) при виявленні частин розчленованого трупа; 3) при зникненні особи з підозрою на насильницьку смерть (за відсутності трупа).

Залежно від кількості осіб, залучених до участі у вбивстві, дії яких об'єднані спільним умислом, розрізняють вбивства, вчинені: групою осіб, організованими групами, злочинними організаціями, в умовах протистояння злочинних угруповань та ін.

Мотиви, якими керувалися вбивці, можуть позначитися і на кваліфікації кримінального правопорушення, і на особливостях розслідування злочину, тому вони також досить часто обираються як класифікаційна підстава умисних убивств. Комплексному дослідженню у криміналістиці вже піддавалися вбивства, учинені з хуліганських мотивів, корисливих мотивів, сексуальні, сексуально-садистські, а також убивства, поєднані з відчуженням житла громадян, тощо.

Умисні вбивства можуть бути класифіковані за окремими критеріями індивідуальних характеристик особи злочинця, наприклад на ті, що вчинені іноземцями; неповнолітніми; матір'ю стосовно своєї новонародженої дитини; на замовлення; у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; вчинених особою, яка перебувала у стані сильного душевного хвилювання тощо.

Криміналістична класифікація може бути здійснена з урахуванням використаних убивцею знарядь, наприклад учинених із використанням вибухових пристроїв, вогнепальної зброї тощо. Як критерій для класифікації може бути обрано деякі характеристики обстановки вчинення вбивств. За ним можуть бути виокремлені такі різновиди вбивств, як: учинені в місцях позбавлення волі, пов'язані з домашнім насильством, приховані інсценуванням, замасковані під нещасний випадок або самогубство, на залізничному транспорті тощо.

Залежно від особливостей особи потерпілого розрізняють: вбивство новонародженої дитини, малолітньої дитини, жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, літніх людей.

Вбивства можуть бути класифіковані за декількома криміналістично значущими критеріями, серед яких: мотиви і мета протиправної діяльності та спосіб учинення. Так, наприклад, серійні вбивства класифікують на: 1) серійні вбивства, що вчиняються на сексуальному ґрунті для задоволення патологічних сексуальних потреб; 2) серійні вбивства, скоєні з гедоністично-ігрових мотивів; 3) серійні вбивства, учинені з мотивів домінування та самоствердження; 4) серійні вбивства, скоєння яких обумовлене мотивами помсти або заміщення; 5) серійні вбивства, що вчиняються з місіонерсько-захисних мотивів.

Таким чином, криміналістичні класифікації умисних вбивств є багатоманітними. Виходячи з розроблених криміналістичних класифікацій, аналізу слідчої та судової практик, актуалізовані завдання щодо розроблення підвидових методик і мікрометодик розслідування злочинів, зокрема й у злочинах проти життя та здоров'я особи. Саме такі методики забезпечують запити практиків науково обґрунтованими рекомендаціями, дозволяють побудувати чіткі алгоритми поведінки слідчого у тій чи іншій ситуації тощо.

Ще одну важливу групу серед кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я становить умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України). У кримінальному законодавстві України також додатково законодавцем виокремлено умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК України), умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 124 КК України). Разом із тим заподіяння таких тілесних ушкоджень може охоплюватися й складами інших кримінальних правопорушень, зокрема передбаченими ч. 4 ст. 187 КК України, ч. 4 ст. 189 КК України, ч. 3 ст. 345 КК України, ч. 3 ст. 345-1 КК України, ч. 3 ст. 346 КК України, ч. 3 ст. 350 КК України, ч. 3 ст. 377 КК України, ч. 3 ст. 398 КК України. Водночас окремо законодавцем передбачено відповідальність за необережне тяжке тілесне ушкодження (ст. 128 КК України).

У теорії вітчизняного кримінального законодавства під тяжкими тілесними ушкодженнями слід розуміти протиправне заподіяння шкоди

здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні цілісності або фізіологічної функції органів і тканин людського тіла. Судово-медичне визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень провадиться на основі Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6. Цими Правилами передбачено, що це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. При цьому тілесне ушкодження є посяганням на здоров'я іншої людини, а тому їх заподіяння самому собі не є злочином, а отже, виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Виняток становить лише самокалічення задля ухилення від військової служби (ст. 409 КК України)¹²².

Відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, внаслідок якого настала смерть потерпілого, припускає, що заподіяне тілесне ушкодження було тяжким і стало причиною його смерті (ч. 2 ст. 121 КК України)¹²³.

Криміналістична класифікація тяжких тілесних ушкоджень також може здійснюватися за такими ознаками, як: знаряддя заподіяння (учинені із застосуванням підручних предметів, вогнепальної або холодної зброї тощо), певні характеристики особи злочинця (учинені неповнолітніми, раніше засудженими, з хуліганських мотивів, ревнощів або мотивів помсти тощо). Водночас при розробленні криміналістичних класифікацій умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень слід виходити з того, що усі вони повинні мати практичну значущість, з метою врахування їх під час формування науково обґрунтованих рекомендацій розслідування.

6.2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ

Криміналістична характеристика умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень обов'язково повинна включати в себе відомості про обстановку, час і місце їх учинення, знаряддя і засоби, використані злочинцем, сліди протиправної діяльності, відомості про особу потерпілого та особу злочинця, а також може включати в себе мету і мотив, якими керувався підозрюваний під час учинення кримінального правопорушення. Важливою у побудові криміналістичних методик є характеристика кожного з виокремлених елементів.

¹²² Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

¹²³ Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 23–25; Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

Механізм скоєння вбивств відрізняється великою різноманітністю знарядь, прийомів, часу, місця, обстановки вчинення посягання на життя людини. У криміналістиці всі способи скоєння вбивств, як правило, поділяють на дві великі групи: ті, що пов'язані з порушенням анатомічної цілісності тіла людини і виділенням крові, та які не спричиняють порушення анатомічної цілісності тіла людини. У структурі облікованої злочинності все ж таки переважають ті способи, що пов'язані з порушенням анатомічної цілісності тіла людини і виділенням крові, серед яких: заподіяння колото-різаних ран, побиття із застосуванням певних предметів (кувалд, палиць, каміння) або різними видами зброї (нанесення вогнепальних пошкоджень, шляхом застосування вибухових пристроїв або бойових припасів); а також скидання потерпілого з висоти, викидання з транспортного засобу, що рухається; введення в організм отруйних речовин, використання високих температур (підпал особи) та ін. Менш поширеними є задушення (механічна асфіксія), побиття без використання будь-яких знарядь (кулаками, ногами тощо у життєво важливі органи), тобто із застосуванням м'язової сили та ін.

Час і місце вчинення вбивства злочинець обирає, виходячи з міркувань про власну безпеку, місцезнаходження жертви та інших чинників. Вбивства зазвичай відбуваються у житлі потерпілого у вечірній час доби.

Щодо особи злочинця, то доцільним є виокремлення двох типів злочинців. Першу категорію становлять особи, які вчиняють «побутові вбивства» на ґрунті сімейних, життєвих чи службових конфліктів. Як правило, свій злочинний умисел вони реалізують без попередньої підготовки та заходів, спрямованих на приховування скоєного вбивства та його слідів. Друга ж категорія вбивць діє за заздалегідь обдуманим і ретельно розробленим планом, переслідуючи корисні чи інші мотиви.

Окрему увагу також слід приділити особі злочинця у вбивствах, потерпілими від яких стали новонароджені діти. Найчастіше, такі вбивства скоюють молоді матері-учениці, студентки або молоді незаміжні жінки, які є соціально незахищеними. Як правило, вони мешкають у гуртожитках чи інтернатах, позбавлені турботи і підтримки близьких людей, недостатньо забезпечені матеріально. Майже у 90 % випадків дітовбивства вчиняють молоді чи середнього віку жінки, які раніше не перебували у шлюбі (а також вдовами, розлученими); не забезпеченими житловими умовами. Часто вони мають на утриманні інших малолітніх дітей або ж непрацевдатних батьків. Рішення про вбивство найчастіше виникало у них в результаті збігу несприятливих обставин: низький рівень матеріального забезпечення, факт позашлюбної вагітності. Більшість жінок вчиняють такі злочини з бажання не мати клопоту з немовлям, вихованням дитини, не втратити звичний спосіб життя.

Слід зазначити, що вказані злочини можуть бути вчинені й у співучасті. Можливими співучасниками найчастіше стають: 1) батько дитини, який зазвичай не перебуває у шлюбі з матір'ю; 2) особи, які проводили

кримінальний аборт, який закінчився народженням живої дитини; 3) батьки чи родичі матері новонародженого; 4) подруги чи близькі знайомі матері та ін.

Потерпілими від вбивств найчастіше стають жінки, а найбільше вбивств учиняють чоловіки віком 30-45 років, які є родичами, одним з подружжя або знайомим потерпілих. Мотивами вчинення вбивств найчастіше стають помста, ревності, приховування іншого злочину, наприклад зґвалтування, а також корисливі та хуліганські мотиви.

Типовими слідами умисних вбивств є, передусім, ті, що залишилися на потерпілому, знаряддях вбивства, сам труп потерпілого, сліди біологічного походження, що виявлені на знаряддях учинення злочину; сліди перебування осіб, причетних до вбивства на місці події, та інші.

До обставин, які слід установити під час розслідування вбивств, належать:

1) точне місце та час учинення злочину (адреса приміщення або координати місцевості, день, година, а по можливості і хвилини, тривалість скоєння вбивства);

2) дії злочинця, пов'язані з підготовкою до вчинення вбивства;

3) знаряддя та засоби, використані вбивцею;

4) механізм скоєння злочину;

5) дії винного щодо приховання вчиненого злочину;

6) наявність причинного зв'язку між діями вбивці та смертю його жертви, мета та мотиви вчинення злочину;

7) відомості, що характеризують особу вбивці;

8) відомості про потерпілого, у тому числі віктомологічний аспект поведінки.

Обставини, які встановлюються для окремих різновидів вбивств, включають в себе такі: а) при скоєнні вбивства групою – роль кожного учасника у скоєному; б) при виявленні частин розчленованого трупа – їх належність до одного тіла, спосіб і механізм розчленування, особа жертви; в) за корисливих мотивів вбивства – характер і розмір завданої шкоди; г) якщо вбивство скоєно у стані сильного душевного хвилювання або через перевищення меж необхідної оборони – психічний стан винного чи реальність нападу на нього людини, яку він убив.

Щодо тяжких тілесних ушкоджень слід відзначити, що відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень до них належать:

– ті, що небезпечні для життя у момент заподіяння, тобто які самі по собі загрожують життю потерпілого в момент заподіяння або при звичайному їх перебігу закінчуються смертю. Навіть своєчасна медична допомога, яка сприяла швидкому і повному видужанню потерпілого, не виключає відповідальності за ст. 121 КК України;

– тяжке тілесне ушкодження, що спричинило втрату якогось органу або втрату його функцій. Під органом варто розуміти частину людського

організму, що виконує одну або декілька функцій, що мають істотне значення для життєдіяльності всього організму, як-от: утрата руки, ноги, утрата зору, слуху, здатності мовлення, репродуктивної функції;

– душевна хвороба, зумовлена фізичною або психічною травмою, інфекції, отруєння тощо;

– тілесне ушкодження, що спричинило інший розлад здоров'я (не визначений у раніше перерахованих критеріях), поєднаний зі стійкою втраченою працездатності не менше ніж на одну третину;

– переривання вагітності, незалежно від її строку, за умов, що між цими ушкодженнями(ям) і перериванням вагітності є прямий причинний зв'язок;

– тяжке тілесне ушкодження, що виявилось в невиправному знівеченні обличчя, має місце тоді, коли ушкодження обличчя, будучи неусуванним, надає обличчю відразливого, потворного зовнішнього вигляду. При цьому обов'язкова одночасна наявність двох ознак: незгладимість ушкодження і спотворення обличчя.

Розкриваючи елементи криміналістичної характеристики умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, слід відзначити, що найбільша їх кількість вчиняється влітку, рідше взимку, і менш типовим є їх скоєння навесні і восени. Найбільш типовим є їх заподіяння у нічний час доби (з 00 до 06 год.) або у ранішній час доби.

Найбільш поширеними місцями заподіяння тяжких тілесних ушкоджень є: вулиці, лісопарки, сквери, зони відпочинку, місця масового скупчення молоді – розважальні заклади (бари, дискотеки, нічні клуби), а також квартири, під'їзди, сходи, будинки, гуртожитки. Місця заподіяння тяжких тілесних ушкоджень обираються злочинцями на підставі вивчення способу життя особи та з урахуванням тієї обставини, де така особа найчастіше перебуває та чи можливо застати її там зненацька¹²⁴.

Усі способи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень можна поділити на групи за: формою діяння, методом діяння, методом впливу, характером виду травматичного впливу. Найчастіше, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень здійснюється: руками, ногами, рідше вогнепальною зброєю чи шляхом вибуху або із застосуванням холодної зброї чи заздалегідь не підготовленими предметами побуту (ножі, сокири, викрутки, молотки тощо), кислотами, лугами, транспортними засобами, тваринами тощо.

Сліди, які утворюються через заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, представлені матеріальними, серед яких можна виокремити: сліди підготовки, які виникли через безпосереднє заподіяння, або сліди впливу на організм людини, а також ідеальним слідами.

Матеріальні сліди тяжких тілесних ушкоджень відображаються в матеріальній обстановці, на тілі та одязі потерпілого. Водночас за даними, висвітленими в юридичних джерелах, кожен п'ятий злочин вчиняється у

¹²⁴ Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 73–74.

присутності свідків, тому важливу роль відіграють під час розслідування й ідеальні сліди.

Визначаючись з особою злочинця у кримінальних провадженнях, розпочатих за ст. 121 КК України, слід ураховувати, що в комплекс ознак особи, як елемента криміналістичної характеристики, включаються всі ознаки, що можуть сприяти визначенню ефективних шляхів і методів встановлення, розшуку і викриття злочинця: демографічні, а також ознаки, що відображають деякі моральні, психологічні особливості (наприклад, риси характеру) та інші.

Найчастіше, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень вчиняють чоловіки у віці після 25 років, одноосібно, перебуваючи у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Майже кожен п'ятий злочин вчиняє особа, яка перебуває з потерпілим у: родинних відносинах (брат або сестра; батько або мати); дружніх стосунках (сусіди, друзі по роботі або навчанню) або ж познайомилися напередодні злочину.

Мотивом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень є хуліганські спонукання, ревності, помста, користь тощо. Своєчасне встановлення мотиву сприяє висуненню обґрунтованої версії щодо особи злочинця.

До обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінального провадження про заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, належать:

1) відомості про час, місце, обстановку, способи готування до вчинення злочину, його безпосереднього скоєння та приховання злочину;

2) відомості про знаряддя злочину, їх належність до предметів, вилучених законом з обігу, сліди кримінального правопорушення;

3) відомості про особу потерпілого, ступінь тяжкості тілесного ушкодження, характеру і розміру моральної, матеріальної шкоди, завданої злочинцем;

4) відомості про особу злочинця, форму вини, мотив і мету вчинення кримінального правопорушення;

5) відомості про наявність зв'язку потерпілий – злочинець, зокрема слід з'ясувати: в яких стосунках вони перебували, чи зустрічались, коли, де, як часто; який характер мали зустрічі; які обставини могли вплинути на характер взаємовідносин між ними (небажання однієї зі сторін повернути борг, несумлінне виконання договірних зобов'язань тощо); чи не перебували такі особи у службовій або іншій залежності; чи зустрічалися після заподіяння тілесних ушкоджень, коли, де, хто був присутнім, з якою метою; як поставилися близькі до того, що відбулося, які розмови вели з цього приводу; хто знав про характер стосунків між потерпілим та підозрюваним; чим це може бути підтверджено (розписки про надання у борг, листи про повернення боргу, запис на автовідповідачі, у щоденнику та інше);

6) обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність чи є підставою для закриття кримінального провадження або є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності;

7) обставини, що виключають факт учинення підозрюваною особою іншого виду умисного вбивства (наприклад, передбаченого ст. 128 КК України).

Отже, зміст криміналістичної характеристики умисних вбивств та криміналістичної характеристики умисних тяжких тілесних ушкоджень за своєю сутністю є нічим іншим, як сукупністю типових відомостей про елементи, що визначають механізм цих кримінальних правопорушень.

6.3. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ, АЛГОРИТМИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ІНШИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКОВОМУ І НАСТУПНОМУ ЕТАПАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Зміст обставин, що підлягають установленню під час розслідування вбивств, обумовлені об'єктивними процесами їх вчинення та приховування, особливостями відображення ознак учиненого кримінального правопорушення в обстановці місця події, а тому вони ще й певною мірою визначають типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування. До останніх належать такі: 1) особа потерпілого та особа злочинця відомі; 2) особа жертви відома, особу, яка вчинила вбивство, не встановлено; 3) особу підозрюваного встановлено, відомості про особу потерпілого мають бути з'ясовані; 4) особа злочинця та його жертви невідомі.

Підставами для початку розслідування з попередньою кримінально-правовою кваліфікацією «Умисне вбивство» можуть слугувати такі факти: 1) виявлено труп з явними ознаками насильницької смерті; 2) виявлено труп з ознаками насильницької смерті, але конкретна її причина не з'ясована; 3) виявлено труп без явних тілесних ушкоджень, але за обставин, які можуть свідчити про насильницький характер смерті; 4) отримано повідомлення про безвісне зникнення людини в обстановці, що дозволяє припустити про її вбивство; 5) виявлено частини розчленованого трупа.

Результати аналізу слідів рук, ніг, знарядь заподіяння смерті та інших фізичних даних про злочинців, способів їх проникнення до приміщення тощо становлять підстави для висунення слідчих версій. Розташування та напрямок слідів крові на предметах обстановки, характер та локалізація тілесних ушкоджень на трупі є підставою для формулювання слідчих версій про механізм заподіяння смерті, застосовані знаряддя, стан, у якому знаходився потерпілий у момент вбивства.

Висунути слідчі версії можна виходячи і з інших слідів і обставин, виявлених під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій. Так, виявлення обезголовленого трупа або фрагментів розчленованого трупа, з пошкодженими фалангами пальців або з понівеченим обличчям, без одягу, свідчить про бажання злочинця ускладнити процес ідентифікації особи потерпілого, тому дає підстави висунути версію скоєння вбивства кимось із близького оточення потерпілого. Різані рани кистей рук трупа, затиснуте в його пальцях волосся, клапті одягу вбивці свідчать про боротьбу, що відбувалася між ними. Частини розчленованого трупа – про

скоєння вбивства за місцем проживання чи роботи вбивці. Вивернуті кишені одягу, відсутність цінностей, які повинні були перебувати у потерпілого, – про корисливі мотиви скоєного. Зігнуті в колінах і розведені в боки ноги трупа жіночої статті, у поєднанні з оголенням нижньої частини тіла, – про вбивство після зґвалтування.

У разі скоєння вбивства невідомим злочинцем першочергове завдання слідчого – виявити та закріпити сліди злочину та інші докази, необхідні для встановлення особи винного. З цією метою проводяться: огляд місця події та трупа, допити свідків, огляд та дослідження одягу жертви та інших речових доказів, призначення судово-медичної та інших видів судових експертиз. За результатами проведення цих дій, виходячи з обсягів установленої інформації, плануються та здійснюються заходи щодо встановлення та розшуку вбивці¹²⁵.

У вбивствах новонароджених дітей на початковому етапі розслідування мають місце такі типові слідчі ситуації: 1) виявлено труп новонародженого, але особа злочинця не встановлена; 2) у правоохоронні органи надійшла інформація про те, що у конкретної жінки народилася жива дитина (або повинна була народитися), але зникла. Залежно від слідчої ситуації висувуються слідчі версії та проводиться комплекс слідчих (розшукових) та процесуальних дій з їх перевірки.

Найчастіше, дітовбивства матері вчиняють самостійно, але можуть бути співучасниками, тому типовими версіями є такі: дітовбивство вчинено матір'ю дитини без співучасників; злочин вчинено матір'ю дитини у співучасті.

У слідчій ситуації, коли труп новонародженого не виявлено, можуть бути висунуті такі слідчі версії: 1) жінка народила живу дитину, вбила її та приховала труп; 2) жінка народила мертву дитину і позбавилась трупа; 3) жінка народила дитину і залишила її на виховання у третіх осіб.

За першої слідчої ситуації слідчому необхідно провести огляд місця події і трупа, допити свідків із числа очевидців; пошукові заходи, спрямовані на встановлення особи злочинця та свідків; забезпечити призначення судово-медичної експертизи трупа новонародженого; невідкладно здійснити затримання підозрюваної особи та її допит; провести обшук за місцем її проживання; освідування підозрюваної особи та судово-медичну експертизу.

У другій ситуації завдання розслідування та алгоритм слідчих (розшукових) дій є дещо подібними, однак першочергові слідчі (розшукові) дії все ж таки слід спрямовувати на виявлення трупа новонародженого. Тому алгоритм таких дій має включати: допит підозрюваної; призначення судово-медичної експертизи підозрюваної; огляд місця проживання (роботи) підозрюваної; допит свідків; проведення розшукових заходів,

¹²⁵ Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. С. 13–18.

спрямованих на встановлення місцезнаходження трупа новонародженого та можливих свідків або співучасників злочину.

Щодо заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, то типовими слідчими ситуаціями початкового етапу їх розслідування є такі: 1) отримано та підтверджено відомості про заподіяння тілесних ушкоджень, але особа, яка їх заподіяла, невідома; 2) відомості про подію злочину надійшли, але не встановлена особа потерпілого; 3) є відомості про заподіяння тілесних ушкоджень, особа потерпілого відома, але не встановлено очевидців злочину, джерел інформації про подію кримінального правопорушення на місці події не виявлено.

На початковому етапі розслідування, виходячи зі слідчих ситуацій, які сформувалися, виникає потреба у виконанні таких тактичних завдань: встановлення обставин події кримінального правопорушення (місця, способу, часу та інших обставин), встановлення мотиву і мети вчиненого діяння, доказування мотивів заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, збирання достатніх доказів для повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. У ситуації, коли особу підозрюваного відомо, алгоритм дій слідчого має такий вигляд: затримання та особистий обшук підозрюваного, освідування підозрюваного, огляд місця події, допит потерпілого, допит свідків-очевидців, обшук за місцем проживання підозрюваного, призначення судово-медичних експертиз (потерпілого, якщо особа залишилась живою, і підозрюваного), криміналістичних та інших експертиз щодо речових доказів (зокрема, слідів біологічного походження), судово-медичних експертиз трупа або живих осіб¹²⁶.

6.4. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ІНШИХ ЗАХОДІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Важливу роль під час розслідування вбивств відіграє огляд місця події, адже під час його проведення слідчий безпосередньо сприймає обстановку, в якій було вчинено злочин, відшукує та вивчає знайдені знаряддя злочину та інші предмети на місці події. Досить часто місце вчинення вбивства та місце виявлення трупа збігаються.

Огляд місця події слід проводити з дотриманням таких правил:

1) розпочинати його здійснення лише за наявності інформації про вчинення кримінального правопорушення, зафіксованої у певній процесуальній формі до початку його провадження;

2) на початку огляду важливо роз'яснити всім учасникам слідчої (розшукової) дії їхні права й обов'язки, передбачені КПК України, а також попередити про відповідальність, установлену законом;

¹²⁶ Степанюк Р. Л., Гусєва В. О., Кікінчук В. В. Проблеми формування та реалізації методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством. *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 157–168. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.14>.

3) огляд житла й іншого володіння особи слід проводити з дотриманням правил, передбачених КПК України для обшуку житла чи іншого володіння особи. Зокрема, проникати до них лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді, а у невідкладних випадках – за відсутності таких документів, але лише задля врятування життя людей та майна, безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні вбивства (ч. 3 ст. 233 КПК України);

4) під час огляду житла чи іншого володіння особи, а також під час огляду трупа, у тому числі пов'язаного з ексгумацією, має бути забезпечено присутність не менше двох понять;

5) обов'язково зафіксувати в текст протоколу заяви осіб, які є учасниками огляду, а заяви спеціалістів – долучати до протоколу огляду як додатки;

6) огляд трупа здійснювати за обов'язковою участю судово-медичного експерта або якщо його вчасно залучити неможливо – за участю лікаря (ч. 1 ст. 238 КПК України);

7) під час здійснення будь-якого огляду вилучати лише ті речі та документи, що мають значення для кримінального провадження або вилучені законом з обігу. Забезпечувати негайний огляд й опечатування вилучених речей і документів, із завіренням підписами учасників огляду, зокрема й спеціалістів;

8) вимірювання, фотографування, здійснення звуко- чи відеозапису, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень оглянутого місця чи окремих речей, виготовлення відбитків і зліпків, оглядів і вилучення речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, здійснювати як самостійно, так і доручати відповідному спеціалісту¹²⁷.

Важливим до початку безпосереднього огляду місця події зібрати необхідну інформацію про подію, визначити межі огляду місця події, яке безумовно залежить від місця, де виявлено труп; від наявності біля трупа слідів учинення кримінального правопорушення, знарядь учинення вбивства або слідів, що вказують на місце, звідкіля було доставлено труп; інших предметів, що можуть мати значення для кримінального провадження.

Огляд виявленого трупа здійснюють за обов'язкової участі судово-медичного експерта, який бере участь у ньому на всіх стадіях. Під час зовнішнього огляду трупа, який складається з двох стадій: загальної та детальної, обов'язково досліджують: позу трупа та його положення на місці події; стан одягу (чи його залишків) на трупі; ложе трупа; одяг на трупі; тіло трупа і пошкодження на ньому; предмети, виявлені в одязі трупа. Труп, особу якого не встановлено, фотографують, складають схему його розміщення, виготовляють зліпки та відбитки слідів, беруть зразки волосся, крові, тканин тіла, відбитки пальців.

¹²⁷ Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2023. С. 122–124.

Свої особливості має огляд трупа новонародженого. Зокрема, проводиться зовнішній огляд, який включає анатомо-антропометричну характеристику новонародженого, пуповидного залишку (якщо відділена пуповина і плацента), забруднень, трупних змін та пошкоджень. Характеризуючи будову тіла немовляти, звертають увагу на пропорційність розвитку голови, тулуба та кінцівок, відзначають вроджені патології. При огляді трупа немовляти відзначають форму голови; визначають на відчуття рухомість кісток черепа; відзначають наявність та колір волосся; стан очей (зімкнуті, форма та ширина зіниці; блиск та мутність роговиць). При огляді голови дитини слід звернути увагу на родову пухлину, якщо вона є. Родова пухлина голови може бути різної величини і зникати до кінця другої доби життя дитини. Слід зазначити, що родову пухлину не варто плутати з тілесними ушкодженнями. Переломи кісток черепа, порушення цілісності шкіряних покривів зазвичай виникають у результаті стороннього втручання. Перевіряють на відчуття цілісність хрящів і кісток носа, еластичність хрящів вушних раковин і ступінь прилягання їх до голови. Описують колір перехідної кайми губ, слизової оболонки ясен, порожнини рота, зовнішніх слухових проходів, їх характер, колір, запах. Крім того, з метою встановлення способу вбивства звертають увагу на наступне: чи немає будь-яких предметів (нитки, фрагменти паперу тощо) в роті, носі, вухах дитини. Виявлені предмети вилучаються як речові докази.

У кожному шостому провадженні за фактом учинення умисного вбивства проводиться обшук. Метою цієї слідчої (розшукової) дії є виявлення, фіксація та вилучення предметів, слідів, за результатами дослідження яких буде отримано інформацію про обставини вчинення кримінального правопорушення або його механізм, відшукання знарядь учинення вбивства або майна, що було здобуте внаслідок його вчинення, предметів, вилучених законом з обігу, одягу та інших предметів, які могли зберегти на собі сліди вчиненого злочину, а також задля встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб і трупів.

Щодо допитів, то під час розслідування вбивств найчастіше допитуються підозрювані та свідки, тому під час таких дій на слідчого, окрім з'ясування низки суттєвих відомостей, покладаються ще й завдання щодо створення сприятливої психологічної атмосфери, установлення психологічного контакту з допитуваним, вжиття комплексу заходів щодо усунення протидії розслідуванню, з'ясування неточностей у показаннях раніше допитаних осіб тощо. Це свідчить про складність цієї слідчої (розшукової) дії та необхідність залучення спеціаліста, адже така взаємодія не тільки дозволить раціонально спланувати порядок проведення допиту, забезпечити його ефективно проведення, але й сприятиме реалізації деяких інших допоміжних функцій¹²⁸.

¹²⁸ Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of

Допит здебільшого проходить у безконфліктній ситуації. Водночас підозрювані особи іноді схильні до перебільшення в оцінюванні ступеня агресивності попередніх протиправних дій потерпілого і применшення агресивності власних дій у ході здійснення необхідної оборони чи затримання злочинця. Це може відбуватися як умисно, з метою пом'якшити свою вину, так і несвідомо, через збуджений стан та дещо викривлене сприйняття ситуації, що виникли як реакція на протиправні дії підозрюваного.

До обставин, які становлять предмет допиту, належать: час і місце вчинення злочину; спосіб учинення злочину; мотив учинення вбивства, момент його виникнення; знаряддя та засоби, що використовувалися для реалізації злочинного умислу; суть конфлікту між потерпілим та підозрюваним тощо.

Для виявлення та викриття дітовбивці важливе значення має встановлення в ході розслідування таких особливостей поведінки підозрюваної: 1) вона не придбала для дитини необхідних речей; 2) не стала на облік вагітних у жіночій консультації за місцем проживання; 3) не користувалася відпусткою по вагітності та пологам; 4) приховувала свою вагітність, вживала заходи щодо її переривання; 5) не зверталася за медичною допомогою у зв'язку з майбутніми пологами; 6) відмовлялася від надання їй медичної допомоги під час пологів; 7) причин, через які пологи проходили поза лікарнею. У тих випадках, коли жінці не вдається приховати факт вагітності, вона намагається запевнити оточуючих у тому, що дитина народилася мертвою. Незадовго до пологів дітовбивці від'їжджають з місця проживання у місце, де їх майже ніхто не знає. По поверненню після пологів дітовбивці повідомляють про те, що дитина народилася мертвою або залишена у пологовому будинку чи на виховання у родичів, які мешкають у віддаленій місцевості.

Під час підготовки до допиту підозрюваної слідчий визначає, які технічні засоби доцільно використати для фіксації показань, чи необхідно залучити підозрюваній перекладача. Слід зазначити, що при проведенні допитів жінок-підозрюваних у вчиненні дітовбивств слідчому доцільно забезпечити участь спеціаліста у галузі психології та судової медицини. Така необхідність обумовлена особливим психофізичним станом жінки після пологів. Такі спеціалісти можуть надати слідчому допомогу в з'ясуванні обставин психотравмуючого характеру, які вплинули чи могли вплинути на свідомість жінки у момент вчинення злочину. Спеціаліст-психолог допоможе встановити психологічний контакт із допитуваною, у постановці етичних питань, що стосуються інтимної сфери її життя. Спеціаліст у галузі судової медицини надасть допомогу при використанні спеціальної термінології у галузі акушерства та гінекології. Як свідчить практика, жінка скоріше йде на контакт із лікарем, аніж зі слідчим.

Не менш поширеним під час розслідування вбивств є слідчий експеримент, основними цілями та завданнями якого є не лише перевірка та

уточнення відомостей, що мають значення для кримінального провадження, але і встановлення нових доказів, перевірка висунутих версій, визначення злочинної поінформованості чи необізнаності підозрюваного та потерпілого тощо.

Найчастіше, під час розслідування вбивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень слідчі проводять такі різновиди слідчого експерименту: 1) для встановлення порядку та характеру дій учасників під час вбивства чи заподіяння тілесних ушкоджень; 2) для встановлення механізму заподіяння тілесних ушкоджень; 3) для встановлення можливості утворення тілесних ушкоджень та інших слідів злочину за тих обставин, про які повідомляє учасник злочину або свідок; 4) для встановлення можливості сприйняття свідками події злочину в тих умовах, про які вони повідомляють на допиті. Ці різновиди слідчого експерименту відрізняються один від одного не лише метою їх проведення, але і характером дослідних та експериментальних дій, які застосовуються у процесі їх провадження.

Щодо визначення тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, то першочергово доцільно наголосити на важливості проведення огляду місця події у таких провадженнях, незалежно від того, чи стало місцем їх учинення приміщення або ж відкрита ділянка місцевості. Особливо важливим є забезпечення проведення оглядів у разі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, пов'язаних із порушенням анатомічної цілісності тканин, адже на місці вчинення злочину може бути виявлено велику кількість слідів біологічного походження.

Важливим джерелом інформації про обставини злочину є особа, яка зазнала нападу. Такий допит слід проводити якнайшвидше, з метою з'ясування усіх суттєвих обставин учинення злочину. Під час допиту потерпілого слід з'ясовувати обставини злочину, відомості про особу злочинця. Якщо потерпілий не знав нападника, доцільним є з'ясування найточніших відомостей про зовнішні ознаки такої особи, спосіб поведінки під час вчинення злочину і місця можливого залишення ним слідів. Установлюються відомості про осіб, які могли бути свідками і запам'ятали обставини події, що відбулася.

Досить часто свідками умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень можуть бути: мешканці сусідніх квартир і будинків; працівники і відвідувачі підприємств і установ, де вчинено злочин; особи, які внаслідок різних обставин опинилися біля місця вчинення злочину або дізналися про його обставини від інших людей; медичні працівники, які надавали першу допомогу потерпілому; особи, які виявили постраждалого і повідомили правоохоронні органи про це, тощо.

За участі потерпілого та свідків у кримінальних провадженнях про заподіяння тяжких тілесних ушкоджень доцільним є проведення пред'явлення осіб або речей для впізнання. Механізм учинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 121 КК України, зазвичай передбачає тісний контакт злочинця і потерпілої особи, тому остання має можливість

сприймати злочинця своїми органами чуттів. Те ж саме стосується і осіб, які перебували неподалік і були очевидцями події. Як результат, у свідомості вказаних осіб формуються сліди пам'яті або, як їх ще узвичаєно називати, ідеальні сліди (образи). Це означає, що в окремих випадках вказані особи можуть допомогти органу досудового розслідування ідентифікувати злочинця за ознаками зовнішності.

За способом пред'явлення для впізнання розрізняють такі його види: впізнання живих осіб у натурі, впізнання живих осіб поза візуальним спостереженням, впізнання живих осіб за відеозображенням, впізнання живих осіб за ходом, впізнання живих осіб за голосом, впізнання живих осіб за фонограмою, впізнання живих осіб за фотографічними об'єктами.

Досить часто під час розслідування виникає необхідність проведення пред'явлення для впізнання підозрюваної особи, зокрема у випадках: коли вона бере на себе відповідальність за здійснене злочинне діяння, але докази у справі заперечують цей факт; коли підозрюваний видає себе за іншу особу або не має документів, які підтверджують його особу; коли потерпілий або свідок бачили особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, і можуть її впізнати тощо.

Отже, слідчі (розшукові) дії відіграють важливу роль як у встановленні обставин учинення вбивств, так і тяжких тілесних ушкоджень. Обрання тактики їх провадження залежить від багатьох обставин, однак, беззаперечно, важливим є дотримання вимог чинного кримінального процесуального законодавства, залучення спеціалістів різних фахів, використання виключно тактичних прийомів, що відповідають вимогам етичності.

6.5. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Кваліфікованою формою використання спеціальних знань під час розслідування вбивств є залучення експерта для проведення судової експертизи. Типовими судовими експертизами, які призначаються і проводяться під час розслідування вбивств, є: 1) судово-медична експертиза (судово-медична експертиза трупа, судово-медична експертиза підозрюваного, судово-медична експертиза за результатами слідчого експерименту, проведеного за участю підозрюваного, судово-медична експертиза за результатами слідчого експерименту, проведеного за участю свідка; 2) судово-медичні експертизи речових доказів (біологічні експертизи), зокрема цитологічні й імунологічні дослідження; 3) судово-дактилоскопічні експертизи; 4) молекулярно-генетичні дослідження; 5) судово-психіатричні експертизи; 6) судово-психологічні експертизи; 7) комплексні дослідження, зокрема медико-криміналістичні дослідження одягу та вогнепальних поранень тощо¹²⁹.

¹²⁹ Степанюк Р. Л. Особливості призначення судової молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування вбивств. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 174–178. DOI: <https://doi.org/>

Інструкцією про проведення судово-медичної експертизи визначено, що до компетенції останньої належить: 1) експертиза трупів у випадках насильницької смерті; 2) експертиза трупів при підозрі застосування насильства або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи; 3) експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб; 4) експертиза речових доказів; 5) експертиза за матеріалами кримінальних і цивільних справ. За загальним правилом, підготовка до призначення судово-медичних експертиз розпочинається з огляду місця виявлення трупа або місця безпосереднього вчинення вбивства і включає в себе: 1) ознайомлення з усіма з'ясованими обставинами справи; 2) підготовку об'єктів і матеріалів, які направляються на дослідження; 3) коректне формулювання запитань, розв'язання яких доручається експерту.

Предметом судово-медичної експертизи трупа є запитання щодо: причини смерті та давності її настання; наявності тілесних ушкоджень на трупі, їх локалізації, характеру, давності та механізму утворення, ступеня тяжкості; з'ясування того, які тілесні ушкодження заподіяні за життя, а які посмертно; які тілесні ушкодження знаходяться у прямому причинному зв'язку зі смертю, а які ні; чи настала смерть відразу після отримання тілесних ушкоджень, яких саме, якщо ні, то через який проміжок часу; яким предметом могли бути спричинені виявлені тілесні ушкодження; чи вживав потерпілий перед смертю алкоголь, яка його концентрація та якому ступеню алкогольної інтоксикації відповідає; чи вживав потерпілий перед смертю наркотичні засоби або психотропні речовини; яка група належності крові потерпілого тощо¹³⁰.

Призначення судово-медичної експертизи трупа має здійснюватися невідкладно, адже слідчий, як особа, відповідальна за його доставлення до бюро судово-медичних експертиз, має унеможливити дію факторів, що можуть існувати на місці події. До останніх, зокрема, належать: температура та вологість атмосферного повітря, сонячне світло тощо. Унаслідок дії останніх може прискорюватися розвиток ранніх і пізніх трупних явищ, а у певних випадках – призупинятися. Стрімкий розвиток трупних явищ впливає на можливість установлення причини смерті, а також точного часу її настання.

Досить важливу роль у розслідуванні вбивств відіграють висновки судово-медичних експертиз речових доказів біологічного походження. Ці експертизи проводяться у відділах судово-медичної експертизи речових доказів (судово-медичних лабораторіях), які складаються із: 1) відділення судово-медичної гістології; 2) відділення судово-медичної імунології;

10.31733/2078-3566-2019-3-174-180; Husieva V. O. Features of Investigation of Murders Committed Using Firearms. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. Vol. 26, No. 3. Pp. 16–27. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.16>.

¹³⁰ Правила судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0257-95>.

3) відділення судово-медичної криміналістики; 4) відділення судово-медичної токсикології; 5) відділення судово-медичної цитології. Як правило, дослідження у згаданих відділеннях проводяться за єдиним алгоритмом, однак залежно від природи досліджуваного об'єкта і результатів дослідження вони відрізняються деякими особливостями. Загальний алгоритм дослідження речових доказів біологічного походження включає: 1) виявлення, опис, фотографування, вилучення і упаковку речових доказів біологічного походження; 2) доказ наявності в досліджуваному матеріалі крові, сперми, волосся та інших біологічних рідин і тканин (слина, слізна рідина, сеча, кал, молоко та ін.); 3) установлення видової належності слідів біологічного походження; 4) з'ясування статевої належності слідів біологічного походження; 5) установлення групової належності слідів біологічного походження (у тому числі за ізосерологічними та імунними системами); 6) виключення або встановлення належності слідів біологічного походження конкретній особі (значення молекулярно-генетичних методів).

Під час розслідування заподіяння тяжких тілесних ушкоджень важливу роль відіграє судово-медична експертиза живих осіб (для визначення характеру і рівня тяжкості тілесних ушкоджень). На етапі підготовки та призначення вона складається із: винесення постанови про призначення експертизи з визначеним переліком питань, установлення особи та забезпечення її прибуття до експертної установи, надання матеріалів для ознайомлення з обставинами провадження, надання медичної документації щодо особи, яка направляється на експертизу, та складання експертного висновку. Під час проведення судово-медичної експертизи необхідно встановити та дослідити особу потерпілого, тобто визначити таке: вік особи, наявність захворювань, фізіологічний стан – операції, перенесені травми, можливо рід занять, шкідливі звички (вживання наркотиків, алкоголю, паління). Обставини кримінального провадження експерт з'ясовує з постанови про призначення експертизи чи іншого документа матеріалів слідства, в якому містяться стислі дані про обставини виникнення травми, стан постраждалого після отримання ушкодження та інші відомості. У разі потреби слідчий надає експерту інші матеріали, необхідні для надання відповідей на поставлені запитання. З іншого боку, відомості про обставини події експерт отримує з медичних документів. На підставі установлених ознак тілесного ушкодження судово-медичний експерт складає мотивований висновок, у якому повинен зазначити таке: характер ушкодження (синець, закритий перелом тощо), давність заподіяння ушкодження, механізм виникнення ушкодження і навіть знаряддя злочину, яким могло бути заподіяно ушкодження, рівень тяжкості тілесного ушкодження¹³¹.

¹³¹ Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 156–172.

Судово-медична експертиза може бути призначена і стосовно підозрюваного у вчиненні вбивства або в заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, зокрема для виявлення на його тілі тілесних ушкоджень, які могли утворитися в результаті боротьби з потерпілим. У цьому разі експерту також ставляться питання щодо кількості, характеру і локалізації тілесних ушкоджень, давності та механізму їх утворення.

Під час вирішення питання про призначення молекулярно-генетичної експертизи слід ураховувати той факт, що це досить витратне судово-експертне дослідження, проте отриманий висновок, як і інші докази, не має наперед визначеної сили, а отже, і переваг – порівняно з іншими. До можливостей молекулярно-генетичних досліджень під час розслідування вбивств належать: 1) визначення належності біологічного матеріалу відповідній особі або її спростування; 2) з'ясування статевої належності вилучених слідів; 3) у випадку вбивства немовлят визначення генетичної спорідненості з підозрюваним (наприклад, якщо є підстави вважати, що матір'ю вчинене вбивство новонародженого); 4) установлення належності решток або частин трупа одній людині та чий саме, за дослідженням зразків членів сім'ї або інших близьких родичів; 5) з'ясування зв'язку між різними кримінальними правопорушеннями; 6) порівняння генетичного профілю біологічного об'єкта з наявними профілями в обліку генетичних ознак людини тощо.

Типовою під час розслідування вбивств слід вважати і судово-психіатричну експертизу. Обов'язковою підставою її призначення є наявність в особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання, що засвідчується відповідним медичним документом. До запитань, які висуваються на розв'язання експерта-психіатра, належать такі:

1) чи страждав підозрюваний під час учинення інкримінованого йому діяння (діянь) на психічний розлад, через який він не міг усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними?

2) чи страждає підозрюваний на психічний розлад, через який він не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними?

3) до якої категорії хворобливих станів належить цей психічний розлад – хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки?

4) чи страждає підозрюваний на психічну хворобу, що позбавляє його можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними?

5) якщо підозрюваний страждає на психічну хворобу, то коли розпочалася ця психічна хвороба і яким є стан його психічного здоров'я зараз?

6) чи потребує підозрюваний застосування до нього примусових заходів медичного характеру, а якщо так, то яких?

7) чи має особа психічні вади, наявність яких позбавляє її можливості самостійно реалізувати своє право на захист?

8) чи дає змогу психічний стан хворого проводити з ним слідчі (розшукові) дії?

9) чи міг підозрюваний, перебуваючи у стані сп'яніння на момент вчинення кримінального правопорушення, усвідомлювати свої дії та керувати ними (якщо у підозрюваного встановлено стан сп'яніння на момент вчинення вбивства)?

10) чи страждає підозрюваний (підсудний) на хронічний алкоголізм або наркоманію?

11) чи потребує особа лікування від алкоголізму чи наркоманії? тощо¹³².

Поширеним фактом під час розслідування вбивств та умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень є призначення судово-психологічної експертизи, предметом якої є питання про діяльність осіб, індивідуально-психологічні властивості та мотивоутворюючі чинники психічного життя і поведінки, які не виходять за межі норми. До таких властивостей та чинників, зокрема, належать: риси характеру, провідні якості особистості; емоційні реакції та стани, особливості сприйняття певних явищ, здатність адекватно їх оцінювати; особливості реагування на екстремальні ситуації; закономірності перебігу психічних процесів, рівень розвитку та інші індивідуальні властивості психіки особи тощо.

До запитань, які виносяться на вирішення експерта під час призначення судово-психологічної експертизи підозрюваного у вчиненні вбивства або умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, належать такі:

1) які індивідуально-психологічні особливості має підозрюваний?

2) чи має підозрюваний індивідуально-психологічні особливості, які суттєво вплинули на характер вчинення злочину чи злочинних дій, зокрема підвищену агресивність, жорстокість тощо?

3) які особисті якості психологічного характеру та мотиваційні чинники поведінки має підозрюваний, у якому зв'язку вони перебувають з обставинами злочину?

4) чи могли індивідуально-психологічні особливості підозрюваного суттєво вплинути на його поведінку під час скоєння ним кримінального правопорушення?

5) які психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки є у підозрюваного (у сексуально-садистських вбивствах), чим вони обумовлені?

6) чи має підозрюваний індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер його свідчень у справі?

7) чи здатен підозрюваний з урахуванням його психоемоційного стану та інших чинників правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, а також надавати з приводу них відповідні показання?

8) у якому емоційному стані знаходився підозрюваний на момент вчинення протиправних дій (сильний страх, пригніченість, розгубленість,

¹³² Husieva V., Oderiy O., Petrova I., Fomina T., Vuima A. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, Iss. 46. Pp. 109–113. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.10>.

відчай, емоційний стрес, фрустрація тощо), що суттєво вплинув на його свідомість і поведінку?

9) чи перебував підозрюваний у стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання?

10) чи перебував підозрюваний на момент скоєння протиправних дій у стані фізіологічного афекту?

11) чи є у підозрюваного відхилення в психічному розвитку, які не є проявами психічного захворювання? Якщо так, то які це ознаки?

У більшості кримінальних проваджень, де потерпілим були заподіяні тілесні ушкодження у вигляді термічних опіків, тобто якщо злочин було вчинено з використанням нафтопродуктів, сировинних матеріалів, які використовуються для виготовлення нафтопродуктів, легкозаймистих рідин, слід забезпечити проведення експертизу нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів. На дослідження експерту направляються вилучені зразки, зокрема обгорілі предмети, вугілля, зола. З матеріалів кримінального провадження слід надати копію протоколу огляду, в якому має бути зазначено, скільки часу пройшло до вилучення і які зовнішні чинники впливали на зразок, а також направляються схема вилучення і фотографії. Через летючість багатьох нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів, їх, а також об'єкти-носії з ними, необхідно направляти спочатку на криміналістичну експертизу нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів, а потім – на експертизи інших видів (трасологічну, медичну та ін.).

До типових питань, які ставляться на розв'язання експертів, слід віднести:

1) чи належать надані на дослідження об'єкти до нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів? Якщо так, то до яких саме?

2) чи є на наданих на дослідження об'єктах сліди нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів, легкозаймистих або горючих рідин (у залишках, вилучених на місці пожежі чи змивах, відібраних у особи)?

3) чи мають надані на дослідження зразки нафтопродуктів спільну родову, групову належність та чи становили раніше єдиний об'єм (єдину масу)¹³³.

Інформація, отримана за результатами проведення експертизи слідів пальців рук, за своїм криміналістичним значенням посідає перше місце в групі слідів-відображень. Це пояснюється частотою їх виявлення на місці події, а також можливістю ідентифікації особи злочинця за слідами його рук. На дослідження експерта можуть надаватися такі об'єкти та зразки

¹³³ Вуйма А. Г. Судова експертиза нафтопродуктів та пально-мастильних матеріалів під час розслідування вбивств, пов'язаних з підпалом // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : матеріали міжнар. наук-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квітня 2021 р.). Харків : Нац. наук. центр «Ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. С. 125–126.

для порівняння: 1) предмети з імовірною наявністю слідів папілярних ліній особи; 2) предмети з виявленими слідами папілярних ліній особи, які не вилучено з поверхні об'єктів; 3) дактилоскопічні плівки або інші липкі та полімерні матеріали з перекопійованими слідами папілярних ліній особи; 4) зліпки, отримані з об'ємних слідів папілярних ліній особи; 5) кисті рук, стопи ніг або їх фрагменти з папілярними лініями особи; 6) зображення папілярних ліній, які зберігаються у матеріалах експертиз: висновку експерта, ілюстративній таблиці; 7) відбитки (відтиски), які містяться в оригіналах дактилокарт тощо.

Вогнепальна зброя, бойові припаси до неї та холодна зброя є об'єктами дослідження під час проведення експертизи зброї та слідів її використання. Серед різновидів цієї експертизи виокремлюють дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу; дослідження холодної зброї; дослідження зброї з некінетичним принципом ураження; дослідження гранатометів і ствольної артилерійської зброї; дослідження ракетно-реактивної зброї. До головних завдань експертизи зброї та слідів її використання належать: 1) визначення конкретного екземпляра вогнепальної зброї за слідами на стріляних кулях, шроті, картечі, гільзах; 2) визначення виду, системи (моделі) та калібру вогнепальної зброї та боєприпасів; 3) установлення її технічного стану, бойових припасів і придатності їх до стрільби; 4) з'ясування можливості пострілу без натискання на спусковий гачок; 5) установлення належності саморобних стріляючих пристроїв і патронів до них до вогнепальної зброї та бойових припасів; 6) з'ясування способу виготовлення саморобної вогнепальної зброї; 7) визначення обставин, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї (факту стрільби після останнього чищення та змащування зброї, кількості пострілів, відстані, з якої стріляли, напрямку пострілу, взаємного положення зброї та перешкоди тощо); 8) установлення належності об'єктів до категорії холодної зброї¹³⁴.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. За якими критеріями узвичаєно здійснювати криміналістичну класифікацію умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень?
2. Які елементи виокремлюють у криміналістичній характеристиці умисних убивств?
3. Які типові слідчі ситуації виокремлюють на початковому етапі розслідування умисних убивств?
4. У чому полягає специфіка огляду місця виявлення трупа?
5. Які складнощі виникають під час допиту підозрюваного у вчиненні вбивства?
6. Які типові форми використання спеціальних знань реалізуються під час досудового розслідування умисних убивств?

¹³⁴ Husieva V. O. Features of Investigation of Murders Committed Using Firearms. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. Vol. 26, No. 3. Pp. 16–27. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.16>.

РОЗДІЛ 7

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Особливу небезпеку серед кримінальних правопорушень становлять ті, учинення яких пов'язане із посяганнями на права та законні інтереси працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, перешкоджанням їхній професійній діяльності. Серед них, зокрема: опір працівникові правоохоронного органу (ч.ч. 2, 3 ст. 342 КК України), втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України), погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу (ст. 348 КК України), захоплення працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350 КК України), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352 КК України), самовільне присвоєння владних повноважень (ст. 353 КК України).

Група цих кримінальних правопорушень об'єднує в собі як злочини, так і кримінальні проступки. Цей факт слід ураховувати як під час побудови окремих криміналістичних методик розслідування, так і безпосередньо в процесі розслідування. Так, до категорії кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності належать: 1) втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України); 2) погроза вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень або знищення чи пошкодження майна загальнонебезпечним способом щодо службової особи чи її близьких або щодо громадянина, який виконує громадський обов'язок, застосована з метою припинення діяльності громадянина, який виконує громадський характер або зміни її характеру в інтересах того, хто погрожує (ч. 1 ст. 350 КК України); 3) самовільне присвоєння владних повноважень, поєднане із вчиненням будь-яких суспільно небезпечних діянь (ч. 1 ст. 353 КК України).

Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності відрізняються від інших двоєдиним об'єктом, який становлять авторитет органів державної влади у

сфері правоохоронної діяльності та особисті права працівників правоохоронних органів. Залежно від прав потерпілих, на які посягає або має намір посягнути злочинець, тобто від об'єкта та спрямованості умислу, кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності можуть бути класифіковані на чотири групи, зокрема:

1) кримінальні правопорушення, пов'язані із посяганням на життя та здоров'я, серед яких: насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України); посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку (ст. 348 КК України); насильство щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку (ст. 350 КК України);

2) кримінальні правопорушення, пов'язані з посяганнями на майно, зокрема: умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України); умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352 КК України);

3) кримінальні правопорушення, пов'язані з перешкоджанням діяльності працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, а саме: опір працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку (ч.ч. 2, 3 ст. 342 КК України); погроза щодо працівника правоохоронного органу (ч. 1 ст. 345 КК України); захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України); погроза щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку (ч. 1 ст. 350 КК України);

4) кримінальне правопорушення, пов'язане з самовільним присвоєнням владних повноважень: самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353 КК України)¹³⁵.

Також кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності можуть бути класифіковані за способом вчинення кримінальних правопорушень на такі: 1) кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом здійснення активних дій; 2) кримінальні правопорушення, скоєні шляхом утримання від необхідних дій.

Залежно від наявності та використання знарядь кримінальні правопорушення цієї групи доцільно класифікувати на ті, що вчинені з використанням засобів або знарядь вчинення (зброя, побутові знаряддя, підроблені документи тощо), а також ті кримінальні правопорушення, що вчинені без використання будь-яких засобів та знарядь.

¹³⁵ Гусева В. О. Особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2 (93). С. 266–275.

Залежно від наявності та характеру насильства під час вчинення кримінального правопорушення щодо працівника правоохоронного органу чи члена громадських формувань з охорони громадського порядку, їх слід класифікувати на такі групи:

а) насильницькі кримінальні правопорушення проти працівників органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності: кримінальні правопорушення, що пов'язані із застосуванням фізичного насильства (заподіяння смерті, нанесення тілесних ушкоджень; кримінальні правопорушення, скоєні з застосуванням психічного насильства (погрози, шантажування потерпілого, позбавлення певних благ, переваг, втручання в особисте життя тощо);

б) ненасильницькі кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності (наприклад, кримінальні правопорушення, що посягають на майно або пов'язані з самовільним присвоєнням владних повноважень).

За систематичністю вчинення таких кримінальних правопорушень:

а) кримінальні правопорушення, які вчиняються одноразово (зокрема, злочинні посягання на життя та здоров'я, майно);

б) кримінальні правопорушення, які вчиняються систематично, або мають триваючий характер (наприклад, самовільне присвоєння владних повноважень та звання службової особи).

Також кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності можуть бути класифіковані на групи за такими ознаками, як суб'єкт учинення кримінального правопорушення, залежно від наслідків (шкоди), завданих кримінальним правопорушенням, за характером мотиву та мети вчинення, за особою потерпілого та іншими підставами. Водночас такі криміналістичні класифікації не матимуть вагомого практичного значення.

Отже, криміналістична класифікація кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності має важливе теоретичне значення, що полягає у закладенні та визначенні ґрунтовних аспектів формування методики розслідування кримінальних правопорушень цього виду.

7.2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Структура криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності включає в себе типові відомості про особу злочинця та особу потерпілого, спосіб вчинення кримінальних правопорушень, місце, час та обстановку вчинення кримінальних правопорушень, сліди кримінальних правопорушень, знаряддя та засоби їх учинення.

Місце, обстановка і час вчинення кримінальних правопорушень. Час, місце та обстановка, в якій скоєно кримінальне правопорушення, відіграють важливу роль у забезпеченні ефективного розкриття і розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. Ці обставини мають велике значення, оскільки, будучи пов'язаними з іншими елементами криміналістичної характеристики, суттєво впливають на визначення завдань розслідування.

Визначаючи обстановку вчинення кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, під нею слід розуміти матеріальне й просторово-часове середовище, яке містить матеріальні сліди підготовки, вчинення (виявлення) та приховування кримінального правопорушення, що виникло у зв'язку із вчиненням особою злочинного діяння та характеризується наявністю соціально-психологічних елементів. Під останніми слід розуміти ціннісну орієнтацію, соціально-побутове та фінансове становище злочинця, стосунки зі злочинцем причинного кримінального правопорушення, психологічну обстановку та психологічний стан учасників кримінальних правопорушень.

При визначенні часу як елемента криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади слід відзначити, що їхня переважна більшість вчиняється у вечірній та нічний час доби. Цей факт обумовлений тим, що злочинці вчиняють правопорушення після закінчення робочого дня, з попереднім вживанням алкогольних напоїв. Як правило, вживання алкоголю тягне за собою конфлікти, внаслідок чого на місце події і викликаються працівники правоохоронних органів. У подальшому злочинці, поводячи себе неадекватно, і вчиняють відносно працівників правоохоронних органів кримінальні правопорушення, серед яких найпоширенішими є опір, погрози або насильство. Пора року не впливає на кількість учинених кримінальних правопорушень.

Типовими місцями вчинення кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є відкриті простори (вулиці, парки, автостоянки тощо), житлові приміщення, інші службові приміщення тощо.

Серед відкритих просторів слід виокремити громадські місця, оскільки вони є найпоширенішими. До них належать: дороги й автотраси, приміщення магазинів і розважальних закладів, житлові зони, що розташовані поблизу будинків, тих же розважальних закладів і магазинів, зони відпочинку, серед яких парки, сквери тощо. Також місцем їх учинення є службові приміщення правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Способи, знаряддя та засоби вчинення кримінальних правопорушень. Типові способи вчинення кримінальних правопорушень проти авторитету

органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності переважно є повноструктурними та включають у себе підготовку до вчинення кримінальних правопорушень, безпосередні способи їх вчинення, а також способи приховування їх учинення.

Спосіб учинення посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, їхніх близьких родичів може мати будь-які прояви: вчинення вбивства або замаху на нього, заподіяння тілесних ушкоджень чи побоїв тощо. Спосіб учинення вбивства правоохоронця може бути будь-яким і не впливає на кваліфікацію за ст. 348 КК України.

Посягання на майно працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, їхніх близьких родичів може відбуватися шляхом його знищення або пошкодження. Спосіб учинення кримінального правопорушення може бути будь-яким, однак якщо його вчинено шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом або таким, що спричинив загибель людей чи інші тяжкі наслідки, дані факти обтяжують вчинене діяння і впливають на його кваліфікацію.

Безпосередні способи вчинення пошкодження майна працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, їхніх близьких родичів полягають в активних діях, що спрямовані на пошкодження цілісності або повне знищення майна указаних суб'єктів.

Перешкоджання діяльності потерпілих може здійснюватися одним із таких способів: 1) шляхом опору, який здійснюється задля перешкоджання працівнику виконувати свої службові обов'язки; 2) шляхом здійснення впливу у вигляді: а) умовляння; б) шантажу; в) погрози відмовити у наданні законних благ тощо; 3) шляхом погрози застосування насильства або знищення чи пошкодження майна; 4) шляхом захоплення чи тримання працівника правоохоронного органу як заручника.

Вплив може здійснюватися безпосередньо фізично, усно, письмово, через третіх осіб, за допомогою застосування ЗМІ, інтернету чи інших технічних засобів зв'язку тощо. У випадку захоплення чи тримання працівника правоохоронного органу як заручника вплив має здійснюватися не тільки на потерпілого, а й на державні установи, підприємства, організації або службових осіб, які виконують певні дії. Спосіб учинення перешкоджання визначає відповідну правову кваліфікацію.

Безпосередні способи вчинення перешкоджання діяльності працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку полягають у невиконанні законних вимог правоохоронців, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, висуненні незаконних вимог, реалізація яких досягається шляхом різного виду погроз, здійсненні фізичного або психічного впливу, блокування діяльності правоохоронців, членів громадських формувань з охорони

громадського порядку (наприклад, на місці події перешкодження слідчому або поліцейському офіцеру громади у виконанні службових обов'язків, затриманні злочинця тощо).

Спосіб учинення самовільного присвоєння владних повноважень або звання службової особи полягає у представленні правоохоронцем, пред'явленні підробленого документа або чужого, що належить службовій особі, використанні форменого одягу працівника правоохоронного органу тощо.

Знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення. Спосіб учинення кримінального правопорушення обумовлює обрання злочинцем відповідних знарядь і засобів їх учинення. Усі знаряддя та засоби, що можуть бути використані під час учинення зазначених кримінальних правопорушень, можна поділити на: 1) заздалегідь підготовлені (спеціально виготовлені та спеціально пристосовані); 2) випадкові предмети, що були використані злочинцями.

Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності вчиняються із застосуванням холодної та вогнепальної зброї, а також вибухових пристроїв.

Вогнепальну зброю, яка використовується, можна поділити на дві групи: кримінальну та некримінальну. До найбільш поширених видів кримінальної зброї, за допомогою яких було вчинено посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку, їхніх близьких родичів, належать: 1) обрізи, що виготовляються шляхом укорочення ствола бойової зброї, мисливської рушниці; 2) саморобна зброя, тобто виготовлена цілком або з використанням частин заводського виготовлення. До некримінальної зброї слід віднести ту, що належала потерпілому та якою заволодів злочинець.

Також слід зазначити, що посягання на життя та здоров'я працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку, їхніх близьких родичів може здійснюватися шляхом завдання жертві тілесних ушкоджень, що пов'язане із застосуванням різноманітних знарядь учинення кримінального правопорушення (ножів, кастетів, вогнепальної зброї).

Посягання на майно працівників правоохоронних органів найчастіше здійснюється за допомогою таких нарядь та засобів, як: «коктейль Молотова», тобто пляшка із запалювальною сумішшю, вибухові пристрої, бойові припаси, транспортні засоби, побутові ножі, палиці тощо.

Перешкодження діяльності працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку здійснюється переважно без застосування різних знарядь і засобів. Щодо самовільного присвоєння владних повноважень, то воно передбачає використання заздалегідь придбаного форменого одягу, виготовлення підроблених документів, зовні схожих на службові посвідчення, обгорток для службового посвідчення тощо.

Сліди кримінального правопорушення. Типові сліди кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності можуть бути класифіковані на дві групи:

1) матеріальні сліди: а) на місці події: труп жертви; знаряддя кримінальних правопорушень (у тому числі, зі слідами крові або іншими слідами біологічного походження); сліди крові (як жертви, так і потерпілого); фрагменти одягу або уламки та частини пошкодженого майна; особисті та службові речі потерпілого, їх частини; сліди пальців рук злочинця; сліди взуття злочинця; б) на злочинцеві або за місцем його проживання: тілесні ушкодження, одяг та взуття злочинця зі слідами крові або іншими слідами біологічного походження; знаряддя вчинення кримінального правопорушення; в) на жертві: тілесні ушкодження на тілі жертви; одяг жертви з пошкодженнями або зі слідами крові чи іншими слідами біологічного походження;

2) ідеальні сліди: уявні образи в пам'яті свідків, підозрюваного та потерпілого.

Особа злочинця. Для особи злочинця, яка вчиняє кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, найбільш типовими є такі ознаки: чоловіча стать, вік від 22 до 40 років, відсутність зареєстрованого шлюбу та офіційного місця працевлаштування, відсутність судимостей і факт перебування у стані алкогольного сп'яніння. Переважно ці кримінальні правопорушення вчиняються одноосібно.

Особа потерпілого. Найчастіше, жертвами кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є: працівники патрульної поліції, поліцейські офіцери громади, працівники оперативних підрозділів, члени громадських формувань з охорони громадського порядку. Для потерпілого указаної групи кримінальних правопорушень характерні такі ознаки, як: чоловіча стать, вища освіта, наявність попереднього знайомства, що стало підставою для формування неприязних відносин¹³⁶.

7.3. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ, АЛГОРИТМИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ НА ПОЧАТКОВОМУ І НАСТУПНОМУ ЕТАПАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Джерелами інформації про вчинене кримінальне правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності можуть бути:

1) рапорт працівника правоохоронного органу про вчинене кримінальне правопорушення у відношенні нього чи колег по службі. Даний

¹³⁶ Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. С. 139–175.

вид джерела надходження інформації про подію кримінального правопорушення найбільш характерний для групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із посяганням на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів чи членів громадських формувань з охорони громадського порядку та їхніх близьких родичів;

2) повідомлення осіб, підприємств, установ, організацій. Наприклад, очевидців події: пересічних громадян, а також потерпілих осіб від вчинення кримінальних правопорушень, яким передувало самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи, працівників метрополітену, де вчиняється протиправне діяння тощо;

3) самостійне виявлення слідчим або прокурором у ході здійснення досудового розслідування іншого кримінального провадження (найчастіше, подібні факти стосуються випадків самовільного присвоєння владних повноважень чи звання службової особи, що виявляються під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності);

4) інші можливі варіанти отримання повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. Наприклад, повідомлення працівників закладів охорони здоров'я про встановлення ними факту насильницької смерті правоохоронця, що був доставлений до лікарні; самостійне виявлення іншою посадовою особою органу поліції факту посягання на життя та здоров'я працівника правоохоронного органу, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, перешкоджання діяльності працівника правоохоронного органу тощо.

Для початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності характерні три типові слідчі ситуації:

Перша слідча ситуація: кримінальне правопорушення вчинено, злочинець затриманий на місці події або безпосередньо після його вчинення.

При отриманні інформації про вчинення кримінального правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності слідчий має враховувати можливість обмови злочинцем потерпілого працівника правоохоронних органів чи членів громадських формувань з охорони громадського порядку та їхніх близьких родичів, а також провокацій з боку підозрюваного (обвинуваченого). Це зумовлює необхідність моделювання різних напрямків розвитку події кримінального правопорушення, що реалізується шляхом висунення криміналістичних версій, які можуть полягати, у тому числі, в бажанні підозрюваного уникнути покарання за вчинене кримінальне правопорушення. У цій ситуації доцільно висувати і перевіряти такі загальні версії стосовно характеру події в цілому:

1) мало місце вчинення одного із кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 2, 3, ст. 342, ст.ст. 343, 345, 347, 348, 349, 350, 352, 353 КК України, на які вказують обставини події;

2) мало місце інше кримінальне правопорушення, наприклад умисне вбивство або умисне пошкодження майна, шахрайство тощо, не пов'язані зі службовою діяльністю потерпілого чи його близьких родичів.

Зокрема, на початковому етапі розслідування постає потреба у виконанні таких тактичних завдань: установлення обставин події кримінального правопорушення (місця, способу, часу та інших обставин), установлення мотиву і мети вчиненого діяння, доказування, що саме здійснення професійної діяльності працівником правоохоронного органу чи членом громадського формування з охорони громадського порядку спонукало підозрюваного до вчинення кримінального правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, збір достатніх доказів для повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення цього виду.

У цій ситуації алгоритм дій слідчого здійснюється за наступною схемою: затримання та особистий обшук підозрюваного; освідування підозрюваного; огляд місця події (і трупа), допит потерпілого (у випадку вбивства потерпілого – визнання потерпілим родичів загиблого та проведення їхнього допиту), допит свідків-очевидців, обшук за місцем проживання підозрюваного, призначення криміналістичних та інших експертиз щодо речових доказів (у тому числі слідів біологічного походження), судово-медичних експертиз трупа або живих осіб (потерпілого, якщо особа залишилась живою, і підозрюваного).

Друга слідча ситуація: кримінальне правопорушення вчинено, злочинець зник із місця події, є орієнтуюча інформація про особу, що дозволяє організувати її пошук.

Тактичними завданнями цієї слідчої ситуації буде: встановлення ознак злочинця, місце його знаходження та подальше затримання, збір доказів вини особи, відносно якої є підстави вважати, що вона причетна до вчинення кримінального правопорушення.

Окремими версіями в цій ситуації є припущення про: по-перше, свідому обмову зниклої особи з метою перекладення з неї вини за вбивство правоохоронця або пошкодження його майна, самовільного присвоєння владних повноважень, перешкоджання діяльності правоохоронця, вчинене іншою особою, та, по-друге, добросовісну помилку очевидців. Крім цього, висувуються версії про місцезнаходження підозрюваного, що обумовлюють такі завдання, як: здійснення його розшуку та негайне затримання або обрання йому запобіжного заходу (залежно від тяжкості вчиненого діяння).

Залежно від характеру, обсягу інформації про подію вчиненого посягання і особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, слідчий в умовах даної ситуації спочатку повинен проводити переважно гласні слідчі (розшукові) дій, і лише за наявності достатніх підстав – негласні слідчі (розшукові) дії.

До типових негласних слідчих (розшукових) дій, які доцільно проводити у такій ситуації, слід віднести: зняття інформації з транспортних

телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), спостереження за особою в публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України) тощо.

Алгоритм слідчих дій після виявлення особи аналогічний тому, що визначеній при розгляді першої слідчої ситуації.

Третя слідча ситуація: кримінальне правопорушення вчинено, злочинець зник із місця події, дані про нього відсутні. У цій слідчій ситуації висувуються загальні версії:

– щодо події кримінального правопорушення: а) мало місце вчинення одного із кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності або мало місце інше діяння; б) кримінальне правопорушення заздальгідь готувалося або його вчинення було спонтанним тощо.

– щодо особи злочинця: а) кримінальне правопорушення вчинене однією особою чи групою осіб; б) кримінальне правопорушення вчинене раніше судимою особою або несудимою тощо; в) кримінальне правопорушення вчинене особою, яка була знайома або незнайома з потерпілим тощо.

Дії слідчих і дізнавачів у цій ситуації найчастіше становлять типовий набір першочергових слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів: огляд місця події (у тому числі трупа); допити потерпілого та осіб, які виявили факт вчиненого кримінального правопорушення; проведення криміналістичних і судово-медичних експертиз; виявлення камер відеонагляду та отримання тимчасового доступу до інформації, що в них міститься; особистий розшук за орієнтуваннями, перевірки за оперативними обліками; опитування громадян з метою виявлення очевидців тощо.

Для наступного (подальшого) етапу розслідування характерні дві типові слідчі ситуації: 1) підозрюваний визнає повністю або частково себе винним та активно сприяє розкриттю кримінального правопорушення; 2) підозрюваний заперечує свою вину у вчиненні кримінального правопорушення та відмовляється від участі у слідчих (розшукових) діях (надання показань, участі у слідчому експерименті, добровільного надання біологічних зразків тощо).

У першій ситуації наступного етапу розслідування доцільно провести такі слідчі (розшукові) дії: допит підозрюваного; отримання його біологічних зразків для подальшого призначення судових експертиз; пред'явлення для впізнання підозрюваного потерпілому та очевидцям учинення кримінального правопорушення; одночасний допит за участю підозрюваного та інших раніше допитаних осіб для усунення розбіжностей у їхніх свідченнях; допит свідків, яким, можливо, було відомо про мотиви підозрюваного (про які останній повідомив у ході власного допиту); обшук за

місцем мешкання підозрюваного з метою вилучення предметів, які підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди; збір даних, що характеризують особу підозрюваного; призначення відносно підозрюваного судово-психіатричної або психологічної експертизи; слідчий експеримент за участю підозрюваного та призначення інших експертиз (наприклад, судово-медичної експертизи для встановлення механізму заподіяння тілесних ушкоджень).

У випадку, якщо підозрюваний заперечує вину у вчиненні кримінального правопорушення, тобто у другій слідчій ситуації наступного етапу розслідування слід провести такі слідчі (розшукові) та процесуальні дії: звернутися із клопотанням до слідчого судді про примусове відібрання у підозрюваного біологічних зразків та відібрати їх для подальшого призначення експертиз; провести пред'явлення особи та речей для впізнання; обшук місця мешкання або іншого приміщення, що перебуває у власності чи користуванні підозрюваного з метою відшукування та вилучення предметів, які є засобами чи знаряддями вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди; зібрати дані, що характеризують особу підозрюваного, призначити відносно підозрюваного молекулярно-генетичну, судово-психіатричну або психологічну експертизи, інші експертизи щодо виявлених під час обшуку об'єктів.

Слід звернути увагу на те, що проведення усіх слідчих (розшукових) дій має бути детально спланованим. Зазначений перелік не є сталим, він може змінюватися залежно від сформованої ситуації. У межах цього підрозділу наведено лише типові науково обґрунтовані рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

7.4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності типовим є проведення таких слідчих (розшукових) дій, як: огляд місця події, допит, слідчий експеримент, які відрізняються своєю специфікою під час їх здійснення у цій категорії кримінальних проваджень.

Тактичні особливості проведення огляду місця події. Відповідно до ст. 237 КПК України розрізняють такі види огляду: огляд місцевості; огляд приміщення; огляд речей; огляд документів. Кожний із видів слідчого огляду має специфічні особливості, що визначають порядок його проведення, але разом із тим є низка положень процесуального і тактичного характеру, загальних для них усіх.

Огляд як слідча (розшукова) дія полягає у безпосередньому спостереженні й дослідженні його учасниками матеріальних об'єктів, які пов'язані з обставинами вчинення кримінального правопорушення. Під час його проведення прокурор, слідчий виявляє, досліджує й фіксує відомості про фактичні дані, що мають значення для кримінального провадження.

Умовно в криміналістичній літературі огляд місця події поділяють на три етапи: підготовчий, робочий та заключний. Підготовчий етап огляду починається з моменту отримання інформації про вчинення кримінального правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності і закінчується виїздом на місце події. Підготовчими діями слідчого на цьому етапі є: одержання вичерпної інформації щодо події кримінального правопорушення; з'ясування, чи організована охорона місця події, а також чи є на місці потерпілий, злочинець та очевидці; визначення учасників огляду місця події.

Під час огляду місця події слідчий повинен з'ясувати, що сталося насправді: чи було вчинено посягання на життя працівника правоохоронного органу або членів громадських формувань з охорони громадського порядку та їхніх близьких родичів чи на майно працівника правоохоронного органу? Чи було скоєно кримінальне правопорушення за мотивами, не пов'язаними зі здійсненням владно-розпорядчих функцій чи обов'язків з охорони громадського порядку або забезпечення громадської безпеки?

Тактичні особливості проведення огляду місця події у кримінальних правопорушеннях проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, серед яких: 1) здійснення попереднього опитування потерпілого щодо обставин вчинення кримінального правопорушення перед початком огляду; 2) визначення учасників огляду, якими можуть бути як потерпілий, свідок та інші особи, так і спеціалісти відповідного профілю; 3) своєчасне забезпечення охорони місця події; 4) застосування технічних засобів фіксації; 5) складання протоколу за участю спеціалістів задля правильного використання криміналістичної термінології¹³⁷.

Тактичні особливості проведення допиту. Допит – це слідча дія, сутність якої полягає в отриманні слідчим безпосередньо від допитуваного в установленій кримінальним процесуальним законом формі правдивих показань про відомі йому обставини та інші дані, які мають значення для кримінального провадження.

Слід погодитися з ученими в тому, що обрання тактики допиту залежить від кількох чинників: а) ситуації допиту (первинний, повторний, наявність психологічного контакту тощо); б) процесуального становища допитуваного і рівня його зацікавленості в результатах розслідування; в) особливостей допитуваної особи (вік, характер, рівень правової поінформованості,

¹³⁷ Гусева В. О. Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування втручання в діяльність працівника правоохоронного органу. *Право і безпека*. 2021. № 2 (81). С. 97–103. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.2.12>.

наявність злочинного досвіду тощо); г) характеру інформації і доказів, які є у слідства, тощо.

Черговість допитів осіб за їх процесуальним статусом в умовах слідчої ситуації обирає слідчий, проте, перш ніж допитувати основних фігурантів події, спочатку доцільно отримати інформацію від очевидців протиправних діянь та інших свідків, із певних заяв і документів.

До тактичних особливостей проведення допитів слід віднести: 1) здійснення ретельної підготовки до допиту; 2) визначення черговості проведення допитів із різними учасниками; 3) використання таких тактичних прийомів, як демонстрація фотознімків, відеоматеріалів, речових доказів, розголошення показань раніше допитаних осіб, проведення одночасних допитів двох та більше раніше допитаних осіб з метою усунення розбіжностей у їхніх показаннях.

Допит потерпілих може бути проведений на місці події, з метою отримання детальних показань. Під час допитів свідків необхідно встановлювати психологічний контакт, уточнювати запитання щодо можливостей особи відтворити обставини події, очевидцем яких вона стала, створення схем, планів, суб'єктивних портретів тощо.

Під час допиту підозрюваного обов'язково слід попередньо ознайомлюватися із раніше наданими ним поясненнями (у випадку їх наявності), планувати слідчу дію, встановлювати психологічний контакт із допитуваним, акцентувати увагу та ставити деталізовані питання щодо мотивів і мети вчиненого ним діяння, а також застосовувати засоби відеофіксації¹³⁸.

Тактичні особливості проведення слідчого експерименту. Слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, що проводиться з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. Слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань (ч. 1 ст. 240 КПК України).

З огляду на вказану норму є підстави вважати, що слідчий експеримент буває двох видів, а саме: 1) слідчий експеримент, під час якого здійснюється відтворення дій, обстановки, обставин певної події; 2) слідчий експеримент, спрямований на проведення дослідів чи випробувань, з метою перевірки можливостей особи вчинити ті чи інші дії.

Науковці виокремлюють й інші види, серед яких, зокрема, такі види слідчого експерименту: 1) експеримент із перевірки сприйняття фактів; 2) експеримент із перевірки можливостей учинення певних дій; 3) експеримент із перевірки ймовірності настання подій; 4) експеримент із перевірки послідовності подій; 5) експеримент із перевірки механізму утворення слідів; 6) експеримент зі встановлення часу перебігу певної події.

¹³⁸ Гусева В. О. Особливості тактики допиту потерпілого та свідка під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Судова та слідча практика в Україні*. 2019. № 9. С. 52–57. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2713/2019-9-5>.

До тактичних прийомів під час проведення слідчого експерименту, які необхідно застосовувати, слід віднести:

- створення слідчим обстановки, яка спонукатиме особу добровільно виконувати усі дії, що розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема про підготовку, вчинення та приховання кримінальних правопорушень, наявність попередньої злочинної змови тощо;

- створення під час слідчого експерименту (під час якого здійснюється відтворення дій, обстановки, обставин певної події) максимально реалістичних механізмів, приладів, техніки, знарядь вчинення кримінального правопорушення, тобто тих умов, що мали місце під час скоєння кримінального правопорушення (місце, обстановка), однак за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижується їхня честь і гідність, не завдається шкода (ч. 4 ст. 240 КПК України). При цьому речові докази використовувати не рекомендовано з метою недопущення їх пошкодження чи знищення. Макетування створює емоційне налаштування і сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можна використати для з'ясування обставин, що мають значення у справі, а також робить результати більш переконливими;

- проведення слідчого експерименту поетапно, за необхідності проведення повторних дій з метою відвернення розбіжностей у діях і встановлення стійкості показань. Неодноразове проведення одних і тих самих дослідів у процесі одного слідчого експерименту дає змогу більш ретельно вивчити досліджувані явища, переконатися в тому, що отримані результати не є випадковими і що вони є достовірні. Дублюючі дії повинні бути повторені стільки разів, скільки необхідно, щоб виключити можливість випадкових результатів і довести їх закономірність;

- залучення свідка, потерпілого, підозрюваного, захисника, представника, спеціаліста до проведення слідчого експерименту;

- складання плану проведення слідчого експерименту, а у разі виникнення форс-мажорних ситуацій (зміни учасників слідчого експерименту, здійснення перешкоджання проведенню даної слідчої дії) – наявність запасного плану проведення слідчої дії.

Отже, до тактичних особливостей проведення слідчого експерименту належать такі: 1) правильне обрання виду слідчого експерименту; 2) визначення місця його проведення; 3) залучення спеціалістів; 4) розроблення плану слідчої дії, у тому числі запасного; 5) створення, за потреби, максимально наближених умов під час проведення слідчої дії до тих, що мали місце під час вчинення злочинного діяння; 6) за потреби, повторне проведення відповідних дослідів, випробувань тощо.

Тактика проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії відрізняється своєю специфікою, тому важливим є дотримання положень чинного кримінального процесуального законодавства, врахування особливостей слідчої ситуації, що сформувалася на відповідному етапі розслідування, приступання до її провадження лише за результатами ретельного планування, залучення до участі в ній необхідних спеціалістів тощо.

7.5. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, урахувавши їх класифікацію, характерним є проведення значної кількості судових експертиз. Найбільш поширеними видами судових експертиз, які призначаються під час розслідування зазначених кримінальних правопорушень, є судово-медичні, судово-криміналістичні експертизи тощо. Так, переважну більшість судово-медичних експертиз становлять такі: судово-медична експертиза трупа; судово-медична експертиза живої особи (підозрюваного, потерпілих, що залишились живими; судово-медичні експертизи речових доказів (за слідами біологічного походження): судово-імунологічна, судово-цитологічна експертизи; молекулярно-генетична експертиза (експертиза ДНК); комплексна медико-криміналістична експертиза; судово-медична експертиза за результатами слідчого експерименту, а також судово-психіатрична (судово-психолого-психіатрична) експертиза.

З числа судово-криміналістичних експертиз найбільш поширеними є: судово-трасологічна експертиза, зокрема слідів ніг, цілого за частинами тощо, судово-дактилоскопічна експертиза; судово-криміналістична експертиза волокон і матеріалів; судово-криміналістична експертиза холодної зброї, вогнепальної зброї, вибухотехнічні, товарознавчі дослідження тощо.

Що стосується участі спеціаліста, то останній залучається до проведення слідчих (розшукових) дій, а його допомога полягає в наданні ним безпосередньої технічної допомоги слідчому або в наданні консультацій із питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Обґрунтований вибір (визначення виду і кваліфікації) і своєчасний виклик спеціалістів для участі в певній слідчій (розшуковій) дії є необхідною умовою планомірної ефективної підготовки матеріалів до експертного дослідження. Спеціаліста, який бере участь у провадженні слідчих (розшукових) дій, не можна вважати ні помічником, ні консультантом слідчого. Він не перебуває у службовому підпорядкуванні слідчого, до участі у слідчих (розшукових) діях запрошується, має процесуальні права та обов'язки, тобто є самостійним суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності.

Початковий етап розслідування, у випадку вчинення вбивства працівника правоохоронного органу, його близьких родичів та членів громадських формувань з охорони громадського порядку, починається з огляду місця події, у тому числі з огляду трупа.

Огляд трупа (ст. 238 КПК України), у тому числі пов'язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК України), здійснюється за обов'язкової участі судово-медичного експерта (у виключних випадках – за участю лікаря). Огляд трупа починається із фіксації часу початку огляду, температури навколишнього

середовища і тіла трупа із указівкою тієї частини тіла, у якій здійснювалися вимірювання. Після цього має бути зафіксоване місцезнаходження й поза трупа. З цією метою необхідно сфотографувати місце події та труп. Судово-медичний експерт допомагає слідчому кваліфіковано оглянути труп, встановити указані вище відомості, знайти сліди кримінального правопорушення (наприклад, сліди біологічного походження – кров, волосся тощо) та вилучити їх без ушкоджень, скласти протокол, із відображенням усіх важливих аспектів, які мають значення для подальшого проведення судово-медичної експертизи трупа, серед яких найважливіше значення має правильний опис трупних явищ.

Судово-медичний експерт залучається і до участі у слідчому експерименті, коли підозрюваний, потерпілий або свідок показують (наочно), яким чином у їх уяві відобразилась подія кримінального правопорушення, будь це або повне відтворення обстановки та обставин події, або тільки механізм учинення вбивства або заподіяння тілесних ушкоджень потерпілій особі. Мета участі судово-медичного експерта в слідчому експерименті – сприйняття механізму нанесення тілесних ушкоджень, постановка додаткових питань учаснику з метою подальшого зіставлення показань підозрюваного з фактичними даними події кримінального правопорушення (наприклад, чи збігається механізм учинення вбивства, продемонстрований підозрюваним під час слідчого експерименту, з фактичними даними, отриманими при огляді місця події та проведенні судово-медичної експертизи трупа). Тобто результати слідчого експерименту можуть бути використані для підтвердження або викриття показань підозрюваного або потерпілого на досудовому слідстві, що здійснюється під час проведення судово-медичної експертизи за результатами слідчого експерименту¹³⁹.

До огляду місця події за фактом знищення або пошкодження майна шляхом підпалу залучається пожежно-технічний спеціаліст. На розсуд слідчого, залежно від конкретних обставин, можуть бути залучені до огляду фахівці з інших галузей знань: електротехнік (для надання допомоги в огляді електрообладнання, електричних мереж); геодезист (для масштабної зйомки об'єкта великого обсягу); товаровознавець; будівельник (для визначення конструктивних дефектів приміщень у зв'язку з виникненням та поширенням пожежі); хімік (для виявлення слідів легкозаймистих речовин та матеріалів) та інші особи, які володіють спеціальними знаннями¹⁴⁰.

¹³⁹ Гусева В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу: проблеми та шляхи їх вирішення. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 102–112. DOI: <https://doi.org/10.32631/rb.2021.3.11>.

¹⁴⁰ Husieva V. O. Comprehensive Study of Traces Found at the Crime Scene During the Investigation of Intentional Damage to Law Enforcement Property. *Архів кримінології і судових наук*. 2021. № 2 (4). С. 87–94. DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.4.2021.08>.

На місці вчинення кримінального правопорушення проти авторитету органів державної влади можуть бути виявлені сліди біологічного походження, що характеризують біологічні властивості злочинця, потерпілого, свідка (волосся, частинки шкіри, плями крові тощо). У даному випадку призначаються експертизи за слідами біологічного походження, де для слідчого важливо знати розмежування таких експертиз залежно від об'єкта, що направляється. Так, наведемо види судово-медичних експертиз за слідами біологічного походження:

- судово-імунологічна експертиза (об'єктом є кров, як правило, залишена на тканому матеріалі, змиви на марлі), призначається для встановлення групової та родової належності крові;

- судово-цитологічна експертиза (об'єктом є також кров, залишена на твердих предметах, які, як правило, вилучаються повністю, або інші «біологічні» сліди – волосся, слина, зрізи нігтів із залишками епідермісу, інші тканини людини), призначається для визначення не тільки групової, а й статевої належності.

Обов'язковою під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є судово-медична експертиза за результатами слідчого експерименту. На практиці судово-медична експертиза за результатами слідчого експерименту достатньо часто призначається слідчим. На вирішення експерта ставляться питання про те, чи відповідає механізм заподіяння тілесних ушкоджень, відтворений підозрюваним під час слідчого експерименту, виявленим на тілі потерпілого під час проведення відносно нього судово-медичної експертизи (трупа або живої особи)¹⁴¹.

Також велике значення під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності має комплексна медико-криміналістична експертиза. Її сутність полягає в дослідженні та реконструкції механізму травми й вирішенні питань про можливість чи неможливість заподіяння конкретних пошкоджень у конкретній ситуації (співвідношення знаряддя кримінального правопорушення, наприклад ножа, з локалізацією та механізмом нанесення тілесних ушкоджень на тілі потерпілого (трупа) та пошкодженнями на одязі). При направленні експерту постанови про призначення медико-криміналістичної експертизи слідчому необхідно вірно сформулювати питання, а саме: яким знаряддям заподіяно ушкодження; чи є на трупі ознаки, що дозволяють зробити висновок про форму, розмір та інші індивідуальні особливості знаряддя кримінального правопорушення; чи не утворені пошкодження наданим на експертизу предметом (знаряддям кримінального правопорушення); який напрямок удару; одним або різними

¹⁴¹ Гусева В. О. Установлення в ході досудового розслідування причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень щодо працівників правоохоронних органів. *Наука і правоохорона*. 2021. № 3. С. 148–157. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2021.3\(53\).76](https://doi.org/10.36486/np.2021.3(53).76).

знаряддями заподіяно ушкодження на тілі трупа; які пошкодження є смертельними, які ні; яка послідовність нанесення ушкоджень; яким було взаємне розташування злочинця та потерпілого в момент нанесення удару. Даний перелік не є вичерпним, але завжди буде доречним перед формулюванням запитань слідчому консультуватися безпосередньо із самим експертом.

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, зважаючи на тяжкість вчиненого діяння та сумніви у психічній повноцінності підозрюваного, призначається судово-психіатрична експертиза. Основні завдання цієї експертизи зводяться до встановлення наявності: 1) хронічного психічного захворювання; 2) тимчасового розладу психічної діяльності; 3) недоумства або 4) іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України).

Наступним поширеним видом судових експертиз, що призначаються під час розслідування групи кримінальних правопорушень цього виду, є судово-криміналістичні експертизи. Вивчення природи, змісту та правових підстав застосування криміналістичного знання створює основу для використання цих знань, максимально наближених до практичних потреб процесуальної діяльності суду й сторін кримінального судочинства (сторони обвинувачення й сторони захисту), оскільки тим самим створюється можливість додаткової конкретизації ситуацій, поглибленого виявлення й урахування різних аспектів реалізації криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних проваджень про корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення.

За допомогою судово-криміналістичних експертиз вирішуються питання індивідуальної або групової належності за відбитками пальців рук (судово-дактилоскопічна експертиза), босих ніг, взуття, протекторів шин тощо (судово-трасологічна експертиза). Вони мають важливе значення для формування доказової бази¹⁴².

Важливе місце посідає судово-криміналістична експертиза цілого за частинами, в межах якої трасолог вирішує питання про належність одному об'єкту чи предмету відділених від нього частин. Найчастіше, об'єктами порівняння є частини предметів, іншу частину яких вдалося виявити, наприклад, при обшуках у підозрюваних. У даному випадку встановлюється належність єдиному цілому фрагментів частин (уламок клинка, що застряг у трупі, і частина леза ножа у підозрюваного; частини гудзиків, загублених на місці події, інших матеріалів, що збереглися на одязі підозрюваного тощо).

¹⁴² Гусева В. О. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти працівників правоохоронних органів: поняття та складові. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 243–253. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.22>.

Отже, зважаючи на велику суспільну небезпеку кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, доцільним є забезпечення їх ефективного розслідування, адже не притягнення винних осіб до відповідальності може призводити до зростання рівня злочинності, зниження авторитету працівників органів правопорядку та рівня довіри до їх представників.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які кримінальні правопорушення належать до категорії проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності?
2. У чому полягає специфіка відкриття кримінального провадження у зв'язку зі вчиненням кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності?
3. Визначте типові слідчі ситуації та відповідні їм тактичні завдання на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.
4. У чому полягає специфіка проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності?
5. Розкрийте особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

РОЗДІЛ 8

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПРОТИПРАВНИМ ПОГЛИНАННЯМ І ЗАХОПЛЕННЯМ ПІДПРИЄМСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЇХНІХ ЗАКОННИХ ВЛАСНИКІВ (РЕЙДЕРСТВО)

8.1. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА І КРИМІНАЛІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПРОТИПРАВНИМ ПОГЛИНАННЯМ І ЗАХОПЛЕННЯМ ПІДПРИЄМСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЇХНІХ ЗАКОННИХ ВЛАСНИКІВ (РЕЙДЕРСТВО)

Основними «антирейдерськими» кримінальними правопорушеннями, які наразі криміналізовано законодавцем, є: 1) підроблення документів, які подаються для державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців (ст. 205-1 КК України); 2) протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України); 3) протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК України).

Досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 205-1, 206 КК України, уповноважені здійснювати детективи органів Бюро економічної безпеки України. Вони здійснюють і досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 206-2 КК України, проте у разі, якщо його предмет або розмір завданої шкоди у дві тисячі і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на час вчинення кримінального правопорушення (якщо кримінальне правопорушення вчинено службовою особою державного органу, правоохоронного органу, військового формування, органу місцевого самоврядування, суб'єкта господарювання, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 відсотків), то досудове розслідування здійснюють детективи Національного антикорупційного бюро України¹⁴³.

Щодо кримінально-правової характеристики згаданих кримінальних правопорушень, то, вчиняючи підроблення документів, що подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців (далі – ФОП), особа посягає на встановлений порядок державної реєстрації юридичних осіб та ФОПів, що покликаний забезпечити, у тому числі, законний порядок здійснення господарської діяльності. Предметом

¹⁴³ Гусева В. О. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, елементи їх криміналістичних характеристик. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 242–252. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.242-252>.

підроблення є документи, які відповідно до закону подаються для державної реєстрації юридичних осіб або ФОП, зокрема: заява про державну реєстрацію створення юридичної особи, заява про обрання юридичною особою спрощеної системи оподаткування (реєстраційна заява про добровільну реєстрацію як платника податку на додану вартість або заява про включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій за формами, затвердженими відповідно до законодавства).

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 205-1 КК України, полягає у внесенні завідомо неправдивих відомостей у документи, що подаються для проведення державної реєстрації суб'єктів господарювання.

Високим рівнем суспільної небезпеки також відрізняється протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), учиняючи яку, особа посягає на правовідносини, пов'язані зі здійсненням господарської діяльності, що покликані забезпечити стабільність господарського обороту, свободу підприємництва і дотримання засад добросовісної конкуренції. Додатковими об'єктами (залежно від характеру погрози) можуть бути: право людини на особисту недоторканність або власність; правовідносини з приводу охорони життя і здоров'я особи; забезпечення встановленого порядку здійснення службових повноважень тощо.

Елементами об'єктивної сторони розглядуваного кримінального правопорушення є висунення протиправної вимоги, поєднаної з погрозою застосування насильства щодо потерпілого або близьких йому осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна. Вимога може полягати у категорично висловленій пропозиції: 1) припинити займатися господарською діяльністю; 2) обмежити таку діяльність; 3) укласти угоду; 4) не виконувати укладену угоду.

Статтею 206-2 КК України криміналізовано дії, спрямовані на незаконну зміну власника земельної ділянки, що є більш складними та відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, адже пов'язані з використанням різноманітних знарядь і засобів, зокрема таких, як: підроблені або викрадені документи, печатки, штампи підприємства, установи, організації тощо. Тобто реалізація злочинного умислу, передбаченого ст. 206-2 КК України, досягається виключно за рахунок укладення неправомірних правочинів, фіктивних договорів тощо.

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 206-2 КК України, може бути будь-яка частина єдиного майнового комплексу підприємства. Під останнім слід розуміти всі види майна, призначені для діяльності підприємства, його структурного підрозділу, будівлі, споруди, об'єкти незавершеного будівництва, земельні ділянки, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інші позначення та права, включаючи права на земельні ділянки (див. детально ст. 66 Господарського кодексу України, Закон України «Про оренду державного та комунального майна»).

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 205-1 КК України, можуть бути документи, що засвідчують повноваження представника суб'єкта господарювання, наприклад довіреність або рішення уповноваженого органу управління юридичної особи про призначення (обрання) керівника. Підроблення таких документів та їх подальше подання органам державної реєстрації може мати місце у випадку, коли злочинець, не маючи відповідних повноважень, має умисел провести реєстраційні дії від імені суб'єкта господарювання без його відома (відома органів управління суб'єкта господарювання).

Суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 205-1, 206, 206-2 КК України, є загальним, тобто особа, яка досягла 16-річного віку, крім випадків, коли це кримінальне правопорушення вчиняється службовою особою з використанням службового становища. У такому разі суб'єкт – спеціальний. Суб'єктивна сторона цих кримінальних правопорушень характеризується прямим умислом. Мотив та мета не є обов'язковими ознаками складів згаданих кримінальних правопорушень. Проте, слід зауважити, що на підставі аналізу положень частини другої пункту 15 ППВСУ від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику в справах про злочини проти власності» можна стверджувати, що особа, винна у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого статтею 206 КК України, мала усвідомлювати й ставити собі на меті протидію законній господарській діяльності у тій чи іншій забороненій кримінальним законом формі.

Основними елементами криміналістичної характеристики згаданих кримінальних правопорушень, яка має велике значення у побудові криміналістичної методики розслідування цих кримінальних правопорушень, є: 1) обстановка вчинення кримінального правопорушення; 2) спосіб і засоби його вчинення; 3) сліди вчинення кримінального правопорушення; 4) особа злочинця та особа потерпілого. Саме завдяки встановленню деяких із них за кореляційними зв'язками можна встановити й інші суттєві елементи криміналістичної характеристики, а отже, і сформулювати відповідні науково обґрунтовані рекомендації щодо розслідування й безпосередньо забезпечити сам процес ефективного розслідування вчинених кримінальних правопорушень¹⁴⁴.

Обстановку вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, слід розглядати як складне й системне утворення, що включає в себе місце, час, сукупність соціально-економічних умов, які склалися й існують на момент підготовки, безпосереднього вчинення та приховування досліджуваного нами злочину.

¹⁴⁴ Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук-метод. рек. / М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударець, С. З. Довгунь та ін. Дніпро, 2021. 72 с.

За часом кримінальні правопорушення цієї групи найчастіше вчиняються у період з 09.00 год. до 16.00 год., упродовж робочого тижня, тобто з понеділка по п'ятницю. Час, як правило, пов'язаний з особливостями здійснення суб'єктом господарювання своєї господарської діяльності, тобто робочий час підприємств, установ, організацій, відносно яких планується протиправне поглинання чи захоплення, а також робочий час суб'єктів, які причетні до вчинення таких дій (державні реєстратори, нотаріуси, працівники органів державної влади чи місцевого самоврядування та ін.).

Щодо тривалості вчинення, то кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників, є досить пролонгованими у часі. Це обумовлене способами їх учинення, адже безпосередній реалізації злочинного умислу досить часто передують тривала підготовка, яка пов'язана з підшукуванням співучасників, підробленням документів, печаток, штампів тощо. Саме з моментом початку реалізації таких дій слід пов'язувати початок реалізації злочинного умислу, спрямованого на протиправне поглинання і захоплення підприємств, сільськогосподарських земель, порушення прав їхніх законних власників.

Місцем вчинення кримінального правопорушення є юридична адреса і фактичне місцезнаходження суб'єкта господарювання (підприємства, їхніх філій, сільськогосподарських земель тощо). Як правило, ці кримінальні правопорушення вчиняються у містах, населення яких становить понад 200 тис. осіб, переважно в обласних центрах.

Визначаючи особливості обстановки вчинення кримінальних правопорушень згаданої групи, варто наголосити, що найчастіше вони вчиняються у високорентабельних галузях економіки, як правило, це пально-енергетичний комплекс, ринки нерухомості та сільськогосподарської продукції, сфера підакцизних товарів та ін.

Спосіб учинення рейдерства є повноструктурним і включає в себе готування, безпосереднє вчинення та приховування. До *типових способів підготовки* до рейдерських дій належать: 1) планування кримінального правопорушення; 2) підшукування інформації юридичного і особистого характеру (наприклад, про цінні активи підприємства, фінансовий стан, структуру статутного капіталу, кредиторів, дебіторів, засновників, керівництво, розташування приміщень та земель), що дає можливість чинити тиск; 3) крадіжка та підроблення документів, що будуть у подальшому подаватися у відповідні органи й установи для отримання дозволів чи інших документів; 4) участь у масових безладах на підприємстві; 5) ухвалення окремих незаконних рішень посадовими особами органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, які, як спершу видається, не мають безпосереднього відношення до земельної ділянки чи підприємства, але в подальшому призводять до суперечок і колізій у визначенні її власника; 6) влаштування огороження, встановлення охорони, блокування

вільного доступу до об'єкта, спорудження тимчасових виробничих і будівельних споруд, облаштування під'їзних шляхів, підведення тимчасових інженерних мереж, знищення чужого врожаю або незаконне засадження сільськогосподарських угідь тощо; 7) підшукування осіб, які є службовими особами суб'єкта господарювання, та вступ із ними у змову задля подальшого вчинення кримінальних правопорушень, отримання комерційної чи банківської таємниці, бланків документів тощо.

Безпосередній спосіб учинення кримінального правопорушення полягає у вчиненні правочинів, найчастіше купівлі-продажу, спрямованих на заволодіння майном підприємств, установ, організацій, частками, акціями, паями їх засновників, учасників, акціонерів, членів тощо, із використанням визначених законом засобів, а саме: підроблених або викрадених документів, печаток, штампів підприємств, установ, організацій тощо. Також досить часто злочинці вдаються до підроблення статутних документів або протоколів загальних зборів учасників приватного підприємства, задля наділення третіх осіб повноваженнями щодо розпорядження статутним капіталом або іншими активами, унаслідок чого і відбувається протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації.

Приховування рейдерських кримінальних правопорушень найчастіше полягає у вчиненні дій, що спрямовані на знищення використаних підроблених і викрадених засобів учинення кримінального правопорушення, створення нових правовстановлювальних документів чи внесення змін до вже існуючих, що засвідчують певні юридичні факти, тобто вчинення умовної легалізації набутого майна, філій підприємств, сільськогосподарських або інших земель тощо. Також приховування може полягати у вчиненні кримінальних правопорушень, спрямованих на маскуванню вже вчинених (наприклад, подання заяви про втрату частини правовстановлювальних документів), спрямування безпідставних скарг у відповідні інстанції на дії суб'єктів господарювання, передання незаконно набутого майна або земельної ділянки третім особам, нібито на законних підставах, доведення суб'єкта господарювання до банкрутства чи умисне зниження вартості підприємства і викуп його активів тощо.

Сліди протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, порушення прав їхніх законних власників відображаються у різноманітних документах (письмових, електронних), яким притаманні сліди матеріальної або інтелектуальної підробки. Розміщено такі документи може бути як у приміщенні офісу приватного підприємства, захоплення якого відбулося, так і в державних органах та установах, серед яких, зокрема, управління Держгеокадастру та його територіальні органи, архіви, що наповнюються державними реєстраторами та нотаріусами. Матеріальними слідами також можуть бути відеозаписи з камер відеонагляду, записи телефонних розмов або листувань тощо. Якщо земельну ділянку було використано за призначенням, зокрема висаджено відповідні культури, то така ділянка також може підтверджувати факти протиправної діяльності.

Окрім матеріальних, для кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, характерною є наявність ідеальних слідів, зокрема слідів-відображень у свідомості потерпілих, свідків і підозрюваних (безпосередніх виконавців, пособників, організаторів протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації) тощо.

Щодо характеристики особи злочинця, то, як правило, для нього характерні такі ознаки, як громадянство України, чоловіча стать, вік від 27 до 46 років, наявність вищої освіти, рідше середньої, відсутність судимостей, перебування у шлюбі та наявність на утриманні неповнолітніх (малолітніх) дітей, а також офіційне працевлаштування, як правило, на цьому ж або іншому приватному підприємстві.

За певними ознаками «рейдерів» класифікують на три групи. До першої належать особи, які погоджуються оформити на себе підприємство, земельну ділянку, часто необізнані про злочинні дії організаторів, яких до вчинення відповідних кримінальних правопорушень підштовхує низький рівень доходу. До другої групи належать партнери (співзасновники) по бізнесу, тобто особи, які мають різну кількість акцій, а також колишні учасники підприємства, які вдаються до махінацій з метою переходу контролю над суб'єктом господарювання. Третю групу становлять інші форми протиправної поведінки, що реалізуються в складі групи осіб, у тому числі організованої, або навіть у складі злочинної організації, у зв'язку з чим таку групу можна умовно позначити як злочинну «рейдерську» групу.

Потерпілими від рейдерських злочинів є власники та керівники підприємств, установ, організацій, сільськогосподарських земель, фізичні особи-підприємці, державні підприємства¹⁴⁵.

8.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРОТИПРАВНОГО ПОГЛИНАННЯ ТА ЗАХОПЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЇХ ЗАКОННИХ ВЛАСНИКІВ (РЕЙДЕРСТВА) Й ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ

На початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, важливим є аналіз матеріалів, у яких є відомості, що свідчать про вчинення протиправних дій рейдерського характеру. Саме такі відомості є підставою для відкриття кримінального провадження. Завданням слідчого на цьому етапі є надання обґрунтованої попередньої правової оцінки встановленим фактам, з метою внесення відомостей про них до Єдиного реєстру досудових розслідувань, виокремлення

¹⁴⁵ Кікінчук В. В., Гусева В. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. Харків : ХНУВС, 2020. 58 с.

обставин, що підлягають встановленню, та визначення алгоритму першочергових процесуальних дій задля недопущення втрати інформації, яка може становити інтерес для слідчого.

Отже, на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 205-1, 206, 206-2 КК України, слідчому (прокуророві) необхідно з'ясувати:

1) чи мала місце подія кримінального правопорушення, зокрема:

– чи мало місце внесення в документи, що надаються для проведення державної реєстрації юридичної особи або ФОП, завідомо неправдивих відомостей. При цьому доцільно враховувати, що відповідно до змісту пункту 4 статті 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців – це офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, громадського формування, що не має статусу юридичної особи, засвідчення факту наявності відповідного статусу громадського об'єднання, професійної спілки, її організації або об'єднання, політичної партії, організації роботодавців, об'єднань організацій роботодавців та їхньої символіки, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, про юридичну особу та фізичну особу-підприємця, а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених цим Законом;

– чи вчинено протидію законній господарській діяльності, а саме: чи висувалися протиправні вимоги про припинення чи обмеження господарської діяльності, укладення якоїсь угоди чи невиконання певної угоди, що поєднувалися з погрозою застосування насильства над потерпілим або близькими йому особами, пошкодження чи знищення їхнього майна;

– чи відбулося протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації шляхом укладення фіктивних правочинів;

2) час та місце вчинення кримінального правопорушення, ураховуючи такі обставини:

– документи для проведення державної реєстрації юридичної особи або ФОП можуть надаватися в електронній або паперовій формі. При цьому паперова форма передбачає як особисте надання їх особою, так і шляхом надсилання поштою. Тому часом вчинення кримінального правопорушення буде дата подачі заявником підrobлених документів для проведення державної реєстрації будь-яких дій, пов'язаних із реєстрацією юридичної особи або ФОП чи зі зміною відомостей про вже зареєстровану юридичну особу, ФОП. Дата подачі документів фіксується не тільки державним реєстратором чи комп'ютером (у разі подачі документів в електронній формі), але й самим заявником зазначається в заяві. Зважаючи на можливість подачі документів у електронній формі, місце фактичної подачі документів не впливає на кваліфікацію, а територіальним місцем

учинення кримінального правопорушення є фактичне місцезнаходження та перебування на податковому обліку юридичної особи, ФОП, щодо якої виявлено факти внесення завідомо неправдивих відомостей у документи, які надані для проведення державної реєстрації будь-яких дій;

– протидія законній господарській діяльності може відбуватися шляхом неодноразового висловлення вимог, підкріплених відповідними погрозами, у зв'язку з чим час їх вчинення буде достатньо тривалим і необхідно встановлювати факт кожної висловленої погрози, а місцем учинення буде фактичне місцезнаходження суб'єкта господарювання;

– протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації слід пов'язувати з моментом перереєстрації об'єкта майнового комплексу суб'єкта господарювання, а місцем учинення – місцезнаходження державного реєстратора або нотаріуса;

3) спосіб вчинення кримінального правопорушення, а саме:

– якщо вчинено підроблення документів для реєстрації суб'єкта господарювання, то це передбачає вчинення таких дій: 1) внесення в документи, які подаються для проведення державної реєстрації, завідомо неправдивих відомостей; 2) умисне подання для проведення державної реєстрації документів, що містять завідомо неправдиві відомості. При цьому необхідно пам'ятати, що: а) завідомо неправдиві відомості можуть вноситись як у документи, пов'язані з реєстрацією, так і в документи, пов'язані зі зміною будь-яких відомостей про юридичну особу, ФОП, які вже містяться в Єдиному державному реєстрі щодо цієї особи; б) умисно можуть подаватись документи, які містять завідомо неправдиві відомості про юридичну особу, ФОП, як пов'язані з реєстрацією такої особи, так і пов'язані зі зміною будь-яких відомостей, які вже містяться в Єдиному державному реєстрі щодо цієї особи;

– протидія законній господарській діяльності може відбуватися шляхом реалізації великої кількості дій, серед яких найпоширенішими є дії, спрямовані на фактичне перешкоджання здійсненню господарської діяльності, зокрема перекриття дороги, недопущення техніки або працівників на підприємство, земельну ділянку, пошкодження або знищення майна тощо, а також шляхом висловлення погроз, які містять вимоги про припинення законної господарської діяльності;

– протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації передбачає зміну власника об'єктів майнового комплексу шляхом укладення правочинів та необов'язковістю передачі майна за добровільною згодою потерпілого;

4) особу (осіб), яка вчинила кримінальне правопорушення, а саме:

– яка внесла завідомо неправдиві відомості в документи, що надавались для реєстрації та/чи у документи, пов'язані зі зміною будь-яких відомостей про суб'єкта господарювання, які вже містяться в Єдиному державному реєстрі, та/чи умисно подала документи, які містять завідомо неправдиві відомості, з метою проведення реєстрації та/чи зміни будь-яких

відомостей про суб'єкта господарювання, які вже містяться в Єдиному державному реєстрі;

– яка здійснювала протидію законній господарській діяльності або організувала її вчинення;

– яка причетна до протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, зокрема є виконавцем, організатором, підбурювачем, пособником;

5) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, серед яких:

– у разі вчинення підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації суб'єкта господарювання, – учинення його повторно та/або за попередньою змовою групою осіб; учинення цих дій службовою особою з використанням свого службового становища;

– у випадку вчинення протидії законній господарській діяльності – учинення її повторно та/або за попередньою змовою групою осіб; з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна, організованою групою, службовою особою з використанням службового становища, та/або поєднана з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я, та/або вчинення такої протидії, що заподіяло велику шкоду чи спричинило інші тяжкі наслідки;

– учинення протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації повторно та/або за попередньою змовою групою осіб; з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я; або з пошкодженням чи знищенням майна; учинення кримінального правопорушення службовою особою з використанням службового становища або якщо вони заподіяли велику шкоду чи спричинили інші тяжкі наслідки;

6) обставини, що характеризують особу (осіб), яка вчинила кримінальне правопорушення;

7) перелік майна та розмір коштів, які підлягають арешту у зв'язку з учиненням кримінального правопорушення.

До матеріалів, які можуть бути визнані достатніми для початку кримінального провадження, а отже, і для надання попередньої правової кваліфікації вчиненого діяння, належать:

1. Заяви власників, керівників або інших осіб про порушення їхніх прав, пов'язаних зі здійсненням законної господарської діяльності.

2. Повідомлення державних реєстраторів або нотаріусів про надання на реєстрацію суб'єкта господарювання або задля реєстрації акту правочину підроблених документів або документів з ознаками підроблення.

3. Копії/оригінали підроблених документів, які були подані для проведення державної реєстрації суб'єкта господарювання або протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації у тому числі частками, акціями, паями їх засновників, учасників, акціонерів, членів,

шляхом вчинення правочинів або повідомлення підприємств, установ, організацій, фізичних осіб про виявлення таких документів.

4. Консультативні висновки спеціалістів, проведені за заявами фізичних осіб, про виявлення ознак підробки у наданих на дослідження документах.

5. Пояснення/рапорти фахівців (державних реєстраторів; службових осіб та/чи власників юридичної особи; ревізорів, аудиторів, фахівців у сфері комп'ютерних технологій), які виявили факти підроблення документів, що подаються для реалізації дій, що мають рейдерський характер.

6. Самостійне виявлення слідчим, прокурором ознак, що свідчать про вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством.

За наявності згаданих фактів або встановлення відомостей, що свідчать про вчинення дій, які становлять об'єктивну сторону кримінального правопорушення, зокрема передбаченого ст.ст. 205-1, 206, 206-2 КК України, важливим є негайне відкриття кримінального провадження та здійснення першочергових слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування.

8.3. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ, АЛГОРИТМИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ІНШИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКОВОМУ І НАСТУПНОМУ ЕТАПАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

На початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, можуть складатися сприятливі та несприятливі слідчі ситуації.

Найбільш сприятливою для органів досудового розслідування є слідча ситуація, за якої злочинний умисел, спрямований на вчинення кримінального правопорушення, що має рейдерський характер, ще не було доведено до кінця, однак на адресу власників і керівників суб'єкта господарювання висловлювалися погрози і наміри щодо протиправного заволодіння їхнім майном або вимоги щодо необхідності припинення ними господарської діяльності. За таких умов особа потенційних рейдерів може бути відома або ж існуватимуть шляхи, за якими можна її встановити.

Варто зауважити, що підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації суб'єкта господарювання, досить часто передують протиправному захопленню майна іншого суб'єкта господарювання. У зв'язку з цим щодо вчинення протиправного заволодіння майна підприємства, установи, організації, у тому числі частками, акціями, паями їх засновників, учасників, акціонерів, членів, шляхом вчинення правочинів, підроблення документів, зокрема й тих, що подаються для державної реєстрації суб'єкта господарювання, є предикатним кримінальним правопорушенням. Тому виокремлення слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 205-1 КК України, не є доцільним.

Слідчими версіями в цій ситуації можуть бути такі: 1) кримінальне правопорушення вчинене співзасновниками або працівниками суб'єкта

господарювання чи особами, які раніше висловлювали пропозиції щодо відчуження майнового комплексу суб'єкта господарювання чи його частини, або ж конкурентами; 2) кримінальне правопорушення вчинено на замовлення, замовником імовірно може бути хтось із суб'єктів, перерахованих у попередній слідчій версії; 3) кримінальне правопорушення вчинене особами, які не причетні до господарської діяльності суб'єкта господарювання, однак які мають намір незаконно заволодіти об'єктами майнового комплексу суб'єкта господарювання.

Тактичними завданнями, виконання яких має забезпечуватися в такій слідчій ситуації, є:

1) підтвердження наміру щодо здійснення рейдерських дій стосовно суб'єкта господарювання чи об'єктів його майнового комплексу шляхом процесуальної фіксації слідів кримінального правопорушення;

2) установлення осіб, причетних до скоєння дій, що мають рейдерський характер, або ж причетних до підроблення документів, необхідних для реєстрації суб'єкта господарювання, а також обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування;

3) вжиття заходів, спрямованих на недопущення протиправного захоплення майна підприємства, установи, організації, сільськогосподарських земель тощо.

Алгоритм першочергових дій, проведення яких має здійснюватися у таких слідчих ситуаціях, включає в себе такі:

1. Огляд місця події, яким може бути земельна ділянка або приміщення офісу чи виробництва суб'єкту господарювання.

2. Огляд комп'ютерних даних.

3. Допити власників і керівників суб'єкта господарювання, їхніх працівників.

4. Обшуки приміщень, у яких можуть зберігатися документи, які можуть засвідчувати факти готування до вчинення рейдерства або його безпосереднього вчинення.

5. За умов вилучення документів, що містять ознаки підроблення, слід відібрати необхідні зразки для експертизи (наприклад, зразки почерку), призначити відповідні судові експертизи.

Менш сприятливою слідчою ситуацією є та, за якої відбулося протиправне захоплення підприємства, сільськогосподарської землі, порушено права їхніх законних власників, відома особа, яка протиправно набула права власності на об'єкти єдиного майнового комплексу суб'єкта господарювання.

Слідчими версіями в цій ситуації можуть бути такі: 1) кримінальне правопорушення вчинено особою, яка набула право власності на відповідний об'єкт; 2) до вчинення кримінального правопорушення причетні інші особи, власник або новий керівник підприємства виконує виключно адміністративні функції і не причетний до вчинення протиправних рейдерських дій.

Основними завданнями є: встановлення джерел криміналістично значущої інформації, що підтверджують наявність обставин, які підлягають встановленню, підтвердження кримінального характеру дій особи тощо.

Задля перевірки висунутих слідчих версій доцільно виконати відповідну сукупність завдань, що включає в себе такі:

1. Отримати тимчасовий доступ до документів, що пов'язані з реєстраційними діями щодо відчуження права власності на об'єкти майнового комплексу суб'єкта господарювання.

2. Забезпечити проведення обшуків у осіб, які можуть бути причетні до вчинення кримінальної події, зокрема нових власників або керівників підприємства, установи, організації, земельної ділянки, з метою вилучення документів, що пов'язані з подією кримінального правопорушення.

3. Здійснити огляд вилучених документів із залученням відповідних спеціалістів, які можуть вказати на відсутність необхідних реквізитів, ознаки підроблення. Шляхом ознайомлення з текстом документа провести зіставлення отриманої інформації та встановлених даних із відкритих реєстрів, банків даних і виявити ознаки інтелектуального підроблення.

4. Провести допити потерпілого, керівників підприємства, установи, організації (законних та новопризначених), а також допит осіб, які здійснювали реєстраційні дії, зокрема державних реєстраторів і нотаріусів). За наявності протиріч між отриманими показаннями, здійснити одночасні допити раніше допитаних осіб.

5. Призначити криміналістичні експертизи щодо вилучених документів, зокрема щодо встановлення в них ознак підроблення.

6. Провести негласні слідчі (розшукові) дії щодо осіб, які можуть бути причетними до вчинення рейдерських дій.

Типовою слід вважати слідчу ситуацію, за якої відбулося вчинення рейдерства і є підстави вважати, що його вчинено організованою групою. Тактичними завданнями у цій ситуації є такі: 1) встановити причетних до вчинення кримінального правопорушення осіб; 2) шляхом проведення комплексу процесуальних дій підтвердити наявність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а особливо – наявність складу кримінального правопорушення у діях кожного з учасників організованої групи.

Зважаючи на той факт, що деяким членам організованої групи притаманний високий освітній рівень, важливим під час розслідування є залучення необхідних спеціалістів, які володіють відповідними знаннями, що не є професійними для сторони обвинувачення. Зокрема, це стосується знань у галузі економіки, бухгалтерського обліку, управління матеріальними ресурсами (менеджменту) тощо.

При цьому важливим є не тільки проведення судових експертиз, але й отримання консультацій спеціалістів, а особливо – на етапі планування майбутніх слідчих (розшукових) дій.

8.4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ІНШИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, важливим є проведення огляду місця події з метою фіксації обстановки на місці події та виявлення слідів протиправної діяльності. Так, під час огляду місця вчинення протидії господарській діяльності може бути виявлено техніку, яка використовувалася задля перешкоджання вільному пересуванню працівників підприємства або техніки. Важливим під час проведення такого огляду є залучення спеціаліста у галузі криміналістики, основною функцією якого має стати фото- та відеофіксація обстановки, яка склалася на місці події.

Оглядом місця події земельної ділянки може бути встановлено, що сільськогосподарська ділянка незаконно використовується. Зважаючи на те, що такі землі досить часто розташовані поза межами населених пунктів, слід правильно зафіксувати місцезнаходження такого паю, його площу та описати сліди, які залишилися на ньому через протиправну діяльність третіх осіб. До такого огляду важливо залучити працівників Держгеокадастру, які за допомогою GPS, з урахуванням даних із супутника, а також шляхом застосування дронів зможуть допомогти слідчому у встановленні даних, які необхідно з'ясувати та зафіксувати.

Під час огляду предметів, зокрема документів, можуть бути виявлені ознаки їх підроблення. Зважаючи на те, що деякі з них не підлягають експертному дослідженню – інтелектуальні, то в протоколі огляду слідчий може відобразити та зафіксувати ті відомості, щодо яких є сумнів у їх достовірності.

У випадку, якщо до протидії господарській діяльності або у разі протиправного захоплення об'єктів майнового комплексу суб'єктів господарювання залучено громадськість, то відомості про подію кримінального правопорушення може бути викладено у мережу «Інтернет», зокрема в соціальні мережі або ж на веб-ресурсах засобів масової інформації. За таких умов слідчий, задля збереження фотознімків або відеозаписів, може повести огляд комп'ютерних даних. Через неможливість вилучення цих матеріалів із першоджерела потребу фіксації цифрової інформації з відкритих джерел може бути реалізовано шляхом складання протоколу Берклі, який наразі тільки набуває популярності. За відсутності практичних навичок щодо зберігання виявленої інформації, яка має значення для кримінального провадження, доцільно залучити спеціаліста у сфері комп'ютерних технологій, який на випадок видалення цих даних допоможе зберегти їх.

Важливі для з'ясування обставин кримінального провадження дані можуть бути встановлені під час проведення обшуку. Ця ж слідча (розшукова) дія досить результативна у контексті виявлення та вилучення матеріальних об'єктів, які можуть набути статусу доказів у кримінальному

провадженні. Так, обшуки, проведені за місцем мешкання імовірних злочинців або за місцем провадження їхньої професійної діяльності, можуть сприяти виявленню печаток, бланків документів, оригіналів правовстановлюючих документів, які можуть бути як оригіналами, однак складеними або виданими на підставі фіктивних правочинів, так і підробленими, комп'ютерів, ноутбуків, телефонів, технічної документації, кредитних договорів, первинної документації підприємства тощо. Усі ці документи та предмети активно використовуються рейдерами, а у потерпілих виникають проблеми з реалізацією їхніх прав через відсутність останніх.

У випадку протиправного заволодіння земельними ділянками підприємства, установи, організації або ФОП, доцільним є отримання тимчасового доступу до документів, які можуть зберігатися у відділі Держгеокадастру. Під час розслідування може виникнути потреба у вилученні: витягу з Держгеокадастру про земельну ділянку, кадастровий план на неї, документи, які підтверджують право власності (чи користування) на земельну ділянку; копії Технічної документації із землеустрою щодо передачі земельної ділянки в оренду; належно завіреної копії рішення сільської, селищної, міської ради «Про передачу земельної ділянки у приватну власність і користування»; інші документи, що стали підставою для внесення відомостей до Державного земельного кадастру.

Результативними у фіксації обставин учинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, є допити. Важливим є забезпечення здійснення допитів потерпілих і представників потерпілих, якими є власники та керівники підприємств, установ, організацій, майном яких заволоділи або ж щодо господарської діяльності яких здійснювалася протидія. Якщо відбувалася фактична протидія господарській діяльності, пов'язана з перешкоджанням виконанню працівниками суб'єкта господарювання їхніх функціональних обов'язків, то доцільно провести і їх допит з метою з'ясування механізму скоєння цього кримінального правопорушення.

У разі виявлення факту надання підроблених документів для реєстрації суб'єкта господарювання слід здійснити допит особи, яка це виявила, – державного реєстратора або нотаріуса.

З метою вирішення питання про заподіяння суб'єкту господарювання матеріальної шкоди важливим є проведення допиту бухгалтера підприємства або фінансового директора, який не тільки повідомить про це, але й зможе вказати на документи, які засвідчують цей факт.

З метою підвищення ефективності кримінального провадження, розпочатого у зв'язку з учиненням рейдерських дій, доцільним є проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД). Рішення про їх проведення приймає слідчий/прокурор, а у деяких випадках – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Слідчий зобов'язаний повідомити прокурора про прийняття рішення щодо проведення певних НСРД та отримані результати. Прокурор має право заборонити проведення або припинити подальше проведення НСРД.

Негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких кримінальних правопорушень, це: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України), огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача (ст. 264 КПК України), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), спостереження за особою в публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України). Негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться незалежно від тяжкості кримінального правопорушення, це: зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України).

8.5. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПРОТИПРАВНИМ ПОГЛИНАННЯМ І ЗАХОПЛЕННЯМ ПІДПРИЄМСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЇХ ЗАКОННИХ ВЛАСНИКІВ (РЕЙДЕРСТВА)

Під час розслідування рейдерства найпоширенішими формами використання спеціальних знань є: 1) залучення експерта до проведення судової експертизи; 2) консультаційна та технічна допомога спеціаліста.

Спеціаліст залучається для надання консультації, а також технічної допомоги. Як правило, консультація під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, пов'язана з підготовкою запитань, що будуть поставлені на вирішення експерта чи перед допитом різних категорій осіб; щодо пошуку необхідних документів або інших речових доказів; про участь у підготовці та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

Як спеціаліст може бути залучена будь-яка особа, яка є компетентною, тобто володіє спеціальними знаннями у певній галузі знань або практичній діяльності та не зацікавлена у результатах кримінального провадження.

Водночас все ж таки основною формою використання спеціальних знань є судова експертиза, яка відрізняється від інших форм застосування спеціальних знань. Експертиза призначається, коли у слідчого та суду виникли питання, для вирішення яких потрібні спеціальні знання. Важливим

під час вирішення питання про момент призначення експертизи є врахування багатьох факторів, серед яких: 1) особливості й стан об'єктів, що підлягають експертному дослідженню; 2) необхідність отримання порівняльних зразків та інших матеріалів, необхідних для дослідження; 3) специфіка й методи майбутніх досліджень; 4) місце проведення експертизи та умови доставлення туди необхідних об'єктів; 5) особливості кримінального провадження, за яким призначається експертиза, і характер запитань, що виносяться на розв'язання експерта¹⁴⁶.

Типовим під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, є призначення таких судових експертиз, як: судово-технічна експертиза документів, почеркознавча, портретна, експертиза відео-, звукозапису, будівельно-технічна експертиза, економічна, товарознавча, трасологічна.

Судова технічна експертиза документів спрямована на дослідження таких об'єктів, як офіційні документи, їх частини, реквізити та матеріали, з яких вони виготовлені. Предметом такої експертизи є факти, що мають значення для кримінального провадження, а питання, що визначаються з її допомогою, поділяються на ідентифікаційні та неідентифікаційні.

Основними завданнями судової технічної експертизи документів є: 1) визначення способу виготовлення документа; 2) встановлення факту і способу зміни змісту документа; 3) відновлення погано видимих і невидимих записів; 4) відновлення первинного вигляду документа; 5) визначення часу виготовлення документа; 6) ідентифікація знарядь, засобів, обладнань і матеріалів, що застосовувалися для виготовлення документа, а також його виконавця. Кожне з цих основних завдань об'єднує кілька спеціальних завдань, які впливають з тих запитань, що ставляться перед експертом.

До основних питань, що можуть бути поставлені слідчим під час дослідження документів у процесі розслідування, належать такі: 1) чи вносились у текст документа зміни? якщо вносились, то як і який зміст первинного документа? 2) чи замінювалися у документі аркуші? 3) як виконаний підпис від імені особи та сам текст документа? 4) чи виготовлені (виконані) документи у різний час? 5) у якій послідовності виконувались реквізити цього документа? 6) чи становили раніше одне ціле надані на експертизу частини документа? 7) чи виготовлений цей документ шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки? 8) чи виготовлений рукописний текст у той час, коли датований документ? тощо.

Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, досить часто супроводжується підрубленням підписів, почерку посадової особи у відповідних документах. Тому вирішенню підлягають

¹⁴⁶ Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямками інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності : монографія / за ред. В. П. Хомутенко, О. Ю. Костіна. Одеса, 2017. 274 с.

завдання щодо ідентифікації виконавця рукопису, підпису, цифрових записів, що можливе під час призначення судово-почеркознавчої експертизи.

Особливе місце під час призначення судово-почеркознавчої експертизи посідають зразки для порівняльного дослідження, адже можливість порівняльного дослідження обумовлена представленим матеріалом зразків почеркового матеріалу, цифрових записів чи підписів. Для дослідження почерку в документі слід надати експерту усі три категорії зразків: вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів чи підписів) особи, яка ідентифікується.

Разом з ідентифікаційними завданнями судово-почеркознавча експертиза вирішує низку неідентифікаційних, зокрема встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи; визначення статі виконавця, а також належності його до певної групи за віком тощо. Завдяки такому виду судових експертиз можливо вирішити низку питань ідентифікаційного та класифікаційного характеру, наведемо деякі з них: 1) чи виконаний підпис (рукописний текст, запис) конкретною особою; 2) чи виконано рукописний текст, цифрові записи, підпис у незвичних умовах (у хворобливому стані, за наявності хронічних захворювань, стоячи на нерівній підлозці тощо). А також такі запитання: 1) чи виконані декілька рукописів (підписів) однією особою; 2) чи виконано рукопис (підпис) навмисно зміненим почерком; 3) чи володіє особа, яка виконала рукопис (підпис), навичками написання спеціальними шрифтами; 4) особою якої статі виконано рукопис; 5) до якої групи за віком належить виконавець рукопису тощо¹⁴⁷.

Типовим під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерством, є призначення портретної експертизи, головним завданням якої є ідентифікація особи за фотознімками або матеріалами відеозапису. Завдяки такому виду судових експертиз можливо вирішити низку питань ідентифікаційного характеру, серед яких: 1) чи зображена на даному фотознімку особа (прізвище, ім'я, по батькові), фотокартки якої надано як зразки? 2) одна чи різні особи зображені на даних фотознімках?

Порівняльними матеріалами для ідентифікації особи за фотознімком можуть бути достовірні фотографії та відеозапис цієї особи (любительські, професійні, а також експериментальні). Доцільно, щоб серед порівняльних зразків були знімки, близькі до досліджуваного за часом зйомки і ракурсом зображення. Експериментальні порівняльні зразки не слід ретушувати.

Не менш важливим є значення експертизи відео-, звукозапису. До основних її діагностичних завдань належать: дослідження мовленнєвої

¹⁴⁷ Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. І. П. Красюка. Київ : Укр. центр духов. культури, 2007. 280 с.; Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) / уклад. К. М. Ковальов, З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. 34 с.

інформації, яка може в собі містити відомості про особистість невідомого; технічні дослідження, які містять відомості щодо технології отримання/фіксації/збереження відео-, звукозаписів, їх властивостей та особливостей носія даних; дослідження немовленневої інформації, як правило, звукового середовища, що містить в собі відомості про джерела звуків за акустичними явищами, які супроводжують процес відео-, звукозапису або безпосередньо пов'язані з подією кримінального правопорушення. У підготовці до призначення експертизи відео-, звукозапису важливу роль також відіграє правильне відібрання порівняльних зразків для експертного дослідження. Труднощами, що позначаються на особливостях перебігу дослідження та виконання завдань, які покладені на експерта, є: ненадання зразків належного виду й достатнього обсягу; низька якість зафіксованого відеозображення; невідповідність наданих зразків вимогам достатності (чотири форми зразків усного мовлення); неможливість забезпечення направлення на дослідження експерта всіх об'єктів, що застосовувалися в технології отримання відео-, звукозапису тощо.

Зважаючи на те, що обтяжуючою обставиною у разі вчинення проти-правного заволодіння майном підприємства, установи, організації є заподіяння шкоди у великому розмірі, доцільним є призначення судової економічної експертизи. До її завдань належить визначення документальної обґрунтованості наявності та розміру матеріальних збитків, однак слід враховувати, що в чинній редакції Науково-методичних рекомендацій міститься заборона визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю, оскільки ревізійні дії не належать до завдань економічної експертизи. При цьому експерт визначає лише економічну сторону шкоди, тобто розмір збитків у грошовому вимірі, завданих потерпілій особі (державі, підприємству, організації, фізичній особі), незалежно від підстав їх виникнення.

Товарознавча експертиза визначає належність товарів (товарної продукції) до певної класифікаційної категорії, якісні зміни товарної продукції та причини цих змін, спосіб виробництва, вартість товарної продукції (у тому числі відсутньої) та інші питання, що стосуються дослідження товарів різних видів. Орієнтований перелік питань, які ставляться на вирішення товарознавчої експертизи, включає в себе такі: 1) найменування товару, до якого виду, сорту та артикулу він належить, яким підприємством виготовлений; 2) ідентичність товару іншому пред'явленому товару, який випускається підприємством або зберігається в організації; 3) відповідність якості виробів вимогам ДСТУ або вимогам технічних умов контрактів та затверджених зразків; 4) вимоги яких ДСТУ або яких технічних умов контракту повинні висувуватися до даного товару; 5) чи не є пред'явлена продукція товаром кустарного виробництва; 6) час випуску товару, підприємство-виробник; 7) з якого виду сировини виготовлено показаний товар; 8) чи виготовлено даний товар з доброякісної сировини

або ця сировина була недоброякісною; 9) який ступінь зносу представленого товару; 10) чи неоднаковий ступінь зносу даних виробів; 11) який відсоток вмісту цінних металів у представленому виробі. Чи не є цей відсоток знижений (або підвищений) порівняно з тим, який встановлено ДСТУ або ТУ; 12) чи складається цей товар з визначених компонентів; 13) яка вартість (кілограма, літра, метра, штуки) представленого товару; 14) як може бути розшифроване маркування представленого товару. Що окремі цифри і букви, які проставлені на даному товарі. Чи відповідають дані маркування даним фактичної якості і сорту товару¹⁴⁸.

Найбільш типовим видом експертизи у методиці розслідування рейдерства, пов'язаного із самовільним зайняттям земельної ділянки, є судова будівельно-технічна експертиза. Завдання, що вирішуються нею, можна умовно поділяти на чотири категорії: дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів; розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками; визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд; оцінка земельних ділянок.

У ситуаціях, коли внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки була заподіяна шкода навколишньому середовищу, слідчому треба призначати відповідну експертизу, зважаючи на сутність події, наприклад експертизу матеріалів, речовин та виробів (з метою дослідження ґрунтів, наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі), біологічну експертизу (для дослідження об'єктів рослинного та тваринного походження).

У провадженнях даної категорії можуть призначатися й трасологічні експертизи. Основними завданнями трасологічної експертизи є ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами-відображеннями їх слідоутворювальних поверхонь; діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів; ситуалогічні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

Трасологічною експертизою можна також установлювати факти, які належать до просторових, функціональних, структурних, динамічних і деяких інших характеристик процесу слідоутворення, а також особливостей слідоутворювальних об'єктів. Перед трасологічною експертизою можуть ставитись питання про наявність на предметах обстановки місця події слідів взаємодії з іншими предметами, придатність цих слідів для ідентифікації або про наявність у цих слідах ознак, що орієнтують на пошук зазначених об'єктів.

¹⁴⁸ Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 10 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що розуміють під рейдерством? Які кримінальні правопорушення відносять до групи тих, що пов'язані з рейдерством?
2. Визначте й охарактеризуйте елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників.
3. Визначте типові слідчі ситуації та відповідні їм тактичні завдання на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників.
4. У чому полягає специфіка проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників?
5. Розкрийте особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників.

РОЗДІЛ 9

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

9.1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

Розділ XIII Кримінального кодексу України об'єднує кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Виходячи з таких критеріїв, як спосіб і мета учинення, практично значущим є виокремлення таких груп кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, як:

1) кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним вживанням чи насильницьким введенням в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст.ст. 314–317 КК України);

2) кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним заволодінням (викраденням, вимаганням, привласненням або заволодінням шляхом шахрайства чи зловживанням службовим становищем) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, обладнання, призначеного для їх виготовлення (ст.ст. 308, 312, 313 КК України);

3) кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, пересиланням, контрабандою, вирощуванням, збутом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів (ст.ст. 305, 307, 309–311, 320 КК України);

4) кримінальні правопорушення, пов'язані із забезпеченням незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів (ст.ст. 306, 318, 319 КК України)¹⁴⁹.

Визначившись із криміналістичною класифікацією кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, доцільним є визначення елементів їх криміналістичної характеристики. Так, досить важливим є виокремлення таких елементів, як: предмет посягання, спосіб учинення кримінального

¹⁴⁹ Книженко С. О., Деменко Т. В. Криміналістична класифікація злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. *Форум права*. 2012. № 4. С. 470–474. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_77.pdf; Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (в т. ч. із використанням телекомунікаційних технологій) : наук.-метод. рек. / розроб.: М. С. Цуцкірідзе, С. В. Гайду, В. В. Кікінчук та ін. Харків, 2021. 120 с.

правопорушення; типові сліди; обстановка вчинення кримінального правопорушення; характеристика особи злочинця.

Предметом посягання кримінальних правопорушень цієї групи є засоби та речовини, серед яких: наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 (далі – Перелік).

Наркотичні засоби – це речовини природного та синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними та які включені у згаданий Перелік.

Психотропні речовини – це включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, природні матеріали, які здатні викликати стан залежності та справляти депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему чи викликати порушення сприйняття, емоцій, мислення або поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними.

Аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин – це заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені до Переліку, хімічна структура і властивості яких подібні до хімічної структури і властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють.

Прекурсори – це речовини та їх солі, що використовуються при виробництві, виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку¹⁵⁰.

Перелік представлений згрупованими в списки наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами, включеними до таблиць згідно із законодавством України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Першу групу становлять особливо небезпечні речовини і препарати, другу – небезпечні речовини і препарати, обіг яких обмежено та стосовно яких устанавлюються заходи контролю, третю – менш небезпечні речовини і препарати, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю, до четвертої групи віднесено прекурсори.

Способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є різноманітними за структурую та безпосередньою варіацією дій. Здебільшого, їм притаманна стадія готування, що передбачає реалізацію комплексу

¹⁵⁰ Про затвердження таблиць невеликих, великих і особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться в незаконному обігу : наказ МОЗ України від 01.08.2000 № 188 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>; Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995 № 60-95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр>.

дій з обрання часу, місця та безпосереднього способу вчинення кримінального правопорушення, обрання засобів, що можуть використовуватися як задля полегшення вчинення кримінального правопорушення, так і з метою безпосереднього виготовлення, виробництва, придбання тощо наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, а також визначення місця для зберігання предмету посягання; розроблення плану вчинення кримінального правопорушення; підбору співучасників і розподілу ролей між ними, обрання об'єкта для їх збуту тощо.

Дії з безпосереднього вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів диференціюються на декілька різнопланових способів, що можуть утворювати самостійні склади кримінальних правопорушень. Тобто особливістю вчинення цих кримінальних правопорушень є те, що окрема злочинна дія може становити як самостійне кримінально каране діяння, так і бути пов'язаною з іншими діями, що у сукупності становлять підсистему злочинних дій.

Типовими способами вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є: незаконне виготовлення, незаконне придбання, незаконне зберігання, незаконний збут тощо. При визначенні сукупності дій, що становлять об'єктивну сторону конкретного кримінального правопорушення, слід виходити з роз'яснень Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 26 квітня 2002 р. № 4 (зі змінами).

Щодо обстановки вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, то варто враховувати особливості способу їх учинення, адже не завжди особа, яка зберігає наркотичні засоби, психотропні речовини, причетна до їх виготовлення, або особа, яка їх виготовила, не завжди має на меті здійснення збуту. Через це місця виготовлення або виробництва, придбання чи зберігання значно віддалені одне від одного, а отже, і час вчинення тих чи інших дій, відповідальність за які законодавцем криміналізовано, може бути різний або взагалі досить тривалий у часі.

Реалізація злочинних дій, а особливо тих, що пов'язані зі збутом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, як правило, здійснюється в умовах неочевидності: у темний час доби, безконтактно або ж через третіх осіб та ін. Місцями вчинення збуту є відкриті ділянки місцевості з необмеженим доступом до них (вулиці, території підприємств, подвір'я, під'їзди житлових будинків, площі, парки, сквери тощо).

Незаконне виготовлення, зберігання, вирощування вилучених з обігу речовин здійснюється найчастіше у житлі, зокрема приватних будинках і квартирах, інших надвірних будівлях, розташованих на території садиби, у гаражах та інших підсобних приміщеннях, а також у транспортних засобах.

Ці ж приміщення досить часто використовуються як місця незаконного вживання чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Унаслідок учинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів формуються як матеріальні, так і ідеальні сліди. Типовими є сліди, що виникають у результаті виготовлення або вирощування наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; зберігання, перевезення чи пересилання цих речовин і засобів; їх вживання тощо.

Найчастіше, сліди вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів зберігаються та виявляються на посуді, який використовувався під час виготовлення або зберігання цих речовин і засобів, у рештках сировини, що використовувалася для виготовлення або зашилася після вживання, на засобах, що використовувалися задля вживання та введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів тощо. Рештки наркотичних засобів або психотропних речовин чи їх аналогів можуть зберегтися на долонях рук осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень цієї групи, тому у певних слідчих ситуаціях доцільним може бути здійснення змивів із них і подальше їх направлення на кваліфіковане експертне дослідження.

Матеріальні сліди кримінальних правопорушень, пов'язаних із забезпеченням незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, найчастіше представлені у вигляді підроблених документів, а також про їх учинення можуть свідчити різні зміни в обстановці, серед яких: надлишки, нестача, відсутність пломб або їх пошкодження на сейфах, контейнерах, у яких вони зберігалися чи в яких доставлялися, невідповідність ампул стандарту, затемнені місця на ампулах та ін.

Як правило, до вчинення кримінальних правопорушень цієї групи причетні особи, які є наркозалежними, а тому доцільним є дослідження слідів, що свідчать про вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, адже це додатково засвідчує і наявність мотиву вчинення цих кримінальних правопорушень. До останніх, зокрема, належать сліди ін'єкцій (уколів), а в окремих випадках великі рубці із саднами, що злилися. Локалізація таких слідів у районі вен може вказувати на систематичне введення лікарських або наркотичних засобів.

Показання про подію кримінального правопорушення можуть надавати як сам підозрюваний, так і свідки з числа осіб його близького оточення або ж інші особи, які стали очевидцями вчинення кримінального правопорушення, чи особи, обізнані з приводу суттєвих обставин справи або які можуть повідомити відомості про спосіб життя підозрюваного, тощо.

Щодо особи злочинця у кримінальних правопорушеннях у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, то найчастіше до їх учинення причетні такі категорії осіб: 1) особи, які

займаються виробництвом, виготовленням або вирощуванням наркотичної сировини і наркотичних засобів; 2) особи, які займаються збутом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; 3) особи, які вчиняють дії, пов'язані з їх незаконним придбанням (викраденням, вимаганням, привласненням або заволодінням шляхом шахрайства чи зловживанням службовим становищем тощо); 4) особи, які причетні до перевезення або контрабанди цих речовин і засобів; 5) особи, які вживають систематично наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, а отже, і виготовляють або зберігають їх, а також надають місця для їх незаконного вживання; 6) організатори або утримувачі місць, що використовуються задля незаконного вживання, виробництва або виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів.

Щодо демографічних, соціальних та інших характеристик, то найчастіше ці кримінальні правопорушення вчиняють особи чоловічої статі у віці від 20 до 47 років, раніше засуджені, які є наркозалежними або мають інші розлади поведінки, що виникли на фоні певних видів залежності. Непоодинокими є випадки причетності до їх учинення малолітніх дівчат і жінок, які опинилися у скрутному матеріальному становищі.

Значну увагу під час розслідування слід приділяти тому факту, що попередня поведінка осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення цієї групи, має протиправний характер, а самі вони не можуть адекватно оцінити ступінь протиправного характеру своїх дій та їх антисуспільну спрямованість. Водночас, ураховуючи той факт, що ця група кримінальних правопорушень об'єднує в собі велику кількість різноманітних протиправних діянь, можливо виокремити чотири групи злочинців, які найчастіше вчиняють ці кримінальні правопорушення, а саме:

1) особи, які займаються організацією наркобізнесу, а саме: лідери організованих злочинних угруповань, керівники злочинних організацій, які забезпечують контрабанду і транзит наркотиків через Україну; суб'єкти господарської діяльності, які забезпечують наркообіг під прикриттям легальної діяльності і таким чином відмивають грошові кошти, отримані від збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;

2) особи, на яких покладено виконання організаторських функцій в організації збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, утриманні місць для їх розповсюдження та вживання;

3) особи, які здійснюють виготовлення та збут наркотичних засобів кустарного виробництва, влаштовують домашні лабораторії з виготовлення тощо;

4) наркозалежні, які є не тільки споживачами наркотичних засобів, але й причетні до вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів¹⁵¹.

¹⁵¹ Рашевський С. Класифікація особи наркозлочинця. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. No. 3 (19). Pp. 174–177.

Під час розслідування кримінальних правопорушень обов'язково слід аналізувати кожен із наведених елементів криміналістичної характеристики, адже залежно від способів учинення кримінального правопорушення можна буде висунути версії щодо особи або осіб, причетних до їх вчинення, рівня протидії розслідуванню, до якого вони можуть вдатися, а отже, вирішити, комплекс яких заходів доцільно буде вжити задля виконання завдань кримінального провадження.

9.2. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ, АЛГОРИТМИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ІНШИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ

Слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів вирізняються своєю багатоманітністю. Це обумовлено як особливостями механізму цих кримінальних правопорушень, так і особливостями діяльності правоохоронних органів у напрямку протидії цим кримінальним правопорушенням.

Підставами для початку розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів найчастіше стають повідомлення громадян про такі факти або самостійне виявлення відомостей про вчинення цих кримінальних правопорушень працівниками оперативних підрозділів, органів досудового розслідування або дізнання чи патрульних поліцейських.

Особливістю кримінальних проваджень цієї категорії є те, що вони мають судову перспективу лише у разі виявлення речовини, яка за своїми ознаками є предметом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 305–320 КК України. Саме тому затримання особи або повідомлення їй про підозру у вчиненні одного з цих кримінальних правопорушень, як правило, здійснюється лише за наявності висновку експерта, що засвідчує належність виявленої речовини до тих, що виключені з обігу, та достатність її розміру для притягнення до кримінальної відповідальності.

Протягом останнього десятиріччя набувають свого поширення безконтактні способи збуту наркотичних засобів, адже це ускладнює безпосередню ідентифікацію особи організатора, співучасників, які причетні до виготовлення або виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, їх зберігання, збуту тощо.

Виходячи із загальної кількості облікованої злочинності, слід відзначити, що взагалі поодинокими в Україні є зареєстровані факти незаконного вживання, схиляння чи насильницького введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст.ст. 314–317 КК України). Більш поширеними, аніж останні, але також нетиповими є кримінальні правопорушення, пов'язані із забезпеченням незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (ст.ст. 306, 318, 319 КК України). При цьому, найбільш поширеним протягом

тривалого часу залишається вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, пересиланням, контрабандою, вирощуванням, збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів та прекурсорів (ст.ст. 305, 307, 309–311, 320 КК України). Така практика обумовлює той факт, що все ж таки доцільним є аналіз та поглиблене вивчення тих слідчих ситуацій, що формуються під час розслідування останньої групи кримінальних правопорушень.

Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, є:

1) виявлення особи, яка намагалася відшукати так звані «закладки» або відшукала їх та зберігала при собі;

2) отримання інформації та виявлення особи з великою кількістю розфасованих речовин або засобів («закладок»). Досить часто такі особи виявляються під час розміщення наркотичних засобів, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів, на відкритих ділянках місцевості або під час отримання ними чергової партії цих засобів у приміщеннях логістичних компаній, які надають послуги з доставки;

3) отримання інформації про посів або вирощування снотворного маку чи конопель особою у житлі чи іншому володінні;

4) отримання інформації про незаконне зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів певною особою у певному місці;

5) отримання відомостей про особу, яка займається збутом наркотичних засобів безконтактно;

6) виявлення особи, яка незаконно зберігала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, що повідомила про існування злочинного угруповання, яке здійснює збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів;

7) надходження до керівника слідчого підрозділу регіонального органу Національної поліції від підрозділу ДНДЕКЦ при МВС України інформації, що за результатами вивчення направлених до Каталогу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів зразків, вилучених із незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, у регіоні існує організоване злочинне наркоугруповання, про що засвідчують наступні факти: у регіоні здійснюється збут однотипних за хімічним складом та фізичною будовою наркотичних засобів та психотропних речовин; розповсюдження має поширений характер, про що свідчить значна кількість направлених до Каталогу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів ДНДЕКЦ при МВС України зразків, вилучених із незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин протягом останнього періоду та ін.;

8) отримання інформації про те, що на території обслуговування невстановлена особа або особи збувають наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори.

Зважаючи на те, що всі наведені слідчі ситуації здебільшого обумовлені сукупністю відомої та встановленої інформації про особу злочинця, варто відзначити, що загальними стратегічними завданнями розслідування у цій ситуації буде: встановлення детальних відомостей про цю особу та її співучасників (у випадку їх наявності), підтвердження інформації про причетність таких осіб до вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; визначення шляхів отримання доказів, які б підтверджували їх протиправний характер діяльності; визначення алгоритмів слідчих (розшукових) дій залежно від особливостей отриманої інформації та перебігу слідчої ситуації.

У випадку виявлення особи, яка зберігала при собі речовини або засоби, які можуть бути віднесені до категорії наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, доцільним є: вилучення таких засобів, що може бути здійснено як під час огляду місця події, так і під час затримання такої особи, поєднаного з її особистим обшуком; направлення вилучених речовин і засобів на дослідження судовому експерту; проведення щодо підозрюваного освідування, відібрання у нього біологічних зразків для проведення подальших судових експертиз; допит підозрюваного; проведення обшуку за його місцем мешкання; проведення щодо нього негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення інформації про співучасників злочину тощо.

Якщо виявлена або затримана особа повідомляє інформацію про іншу особу, яка залучила її у цю протиправну діяльність або відому їй злочинну групу, що займається збутом наркотичних засобів у великих чи особливо великих розмірах, то тактично перспективним може бути прийняття рішення про проведення тактичної операції, з метою фіксації протиправної діяльності усіх осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень. Зокрема, важливим є проведення негласних слідчих (розшукових) дій, наприклад «контрольованої поставки», «оперативної закупки» й «контрольованої закупки», що передбачені ст. 271 КПК України.

Проведення *контрольованої поставки* передбачає допуск під контролем та оперативним наглядом відповідних органів до ввезення в Україну, вивезення з України чи транзит через її територію наркотичних засобів, а також до їх незаконного перевезення та пересилання, які здійснюються в межах України.

За загальними правилами, контрольована поставка є допустимою за умов, що: установлені або невстановлені особами вчиняється тяжкий або особливо тяжкий злочин; цей злочин є незакінченим; розслідування підготовлюваного або вчинюваного злочину шляхом провадження інших гласних та негласних дій неможливо; є можливість припинення злочинної діяльності на ранніх стадіях її вчинення.

Контрольована поставка, як форма контролю за вчиненням злочину, проводиться на підставі рішення прокурора, яке оформлюється постановою. Постанова прокурора є процесуальним документом, у якому викладається мотивоване рішення або розпорядження, прийняте у ході здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення.

Оперативна закупка є методом оперативно-розшукової діяльності для одержання доказів злочинної діяльності наркоділків і полягає у викритті збувачів наркотиків шляхом здійснення контрольованого придбання у них наркотичного засобу.

Оперативні закупки необхідно проводити у два етапи.

Перший етап слід проводити разом із проведенням інших негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених ст. 260 КПК України (аудіо-, відеоконтроль особи), з можливою втратою коштів, що дасть змогу після проведення першої закупки звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення обшуку в місцях, де зберігаються наркотичні засоби, та вилучити їх із незаконного обігу за результатами обшуку. При проведенні першого етапу слідчий бере участь особисто або шляхом надання доручення на проведення негласної слідчої (розшукової) дії – оперативної закупки оперативному підрозділу. Слідчий також уповноважує цим дорученням оперативників на проведення інших слідчих та процесуальних дій (вручення грошей, огляд місця події, вилучення наркотичних засобів тощо).

Другий етап також проводиться разом із негласними слідчими (розшуковими) діями, в результаті чого відбувається затримання особи та проведення її особистого обшуку. У такому випадку слідчий особисто бере у цьому участь та складає відповідні процесуальні документи. Проте, слід зауважити, що кількість оперативних закупок, а також їх проведення із затриманням або ж без затримання продавця, можливість проведення інших негласних слідчих (розшукових) дій під час оперативної закупки повинні визначатися в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин провадження, особистих характеристик продавця.

На відміну від оперативної закупки, *контрольована закупка* полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності товару, який перебуває у *вільному* обігу, з метою викриття та документування факту вчинення злочину й особи, яка його вчинила. За результатом проведення згаданих негласних слідчих (розшукових) дій призначаються судові експертизи та за наявності достатніх доказів, що підтверджують вину особи, приймається рішення про повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів здійснюються такі дії і заходи, як: 1) огляд місця події; 2) допити свідків і підозрюваних; 3) гласні та негласні слідчі (розшукові) дії; 4) проведення перевірок за криміналістичними обліками органами Національної поліції

України та МВС України; 5) вивчення матеріалів аналогічних кримінальних проваджень, оперативних матеріалів; 6) призначення експертиз; 7) затримання та особистий обшук підозрюваного; 8) огляд місця затримання; місцевості, де вирощувалось наркотиковмісна культура, або приміщень, де зберігались наркотики чи сировина для їх виготовлення; 9) огляд наркотиковмісних засобів, документів, предметів та одягу затриманого; 10) освідкування затриманого; 11) обшук за місцем проживання та роботи підозрюваного та ін.

Загалом у провадженнях цієї категорії необхідно з'ясувати такі *обставини*:

– чи належить виявлена речовина за своїми ознаками до предмета кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 305–322 КК України (до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів), і якими є її кількісні характеристики;

– чи було вчинено незаконні дії з наркотичними засобами;

– де, коли і за яких обставин учинено кримінальне правопорушення, пов'язане з наркотиками;

– ким учинено кримінальне правопорушення, чи притягалась раніше особа, що його скоїла, до кримінальної (адміністративної) відповідальності за аналогічні діяння;

– наявність обставин, що обтяжують вину;

– наявність або відсутність підстав, що звільняють особу від кримінальної відповідальності;

– кримінальне правопорушення учинено однією особою чи групою осіб, якими були функції кожного співучасника (хто займався вирощуванням, збутом, заготівлею тощо);

– хто організатор кримінального правопорушення;

– у який спосіб виготовлено наркотичні засоби та яке обладнання при цьому використовувалось;

– що служило сировиною для виготовлення наркотичних засобів, звідки його постачали;

– чи залучалися неповнолітні та дорослі особи до немедичного вживання наркотиків;

– якими є характер і розмір матеріальної шкоди;

– які обставини сприяли вчиненню цього кримінального правопорушення та ін.¹⁵²

¹⁵² Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : метод. рек. / розроб. В. О. Малярова, С. П. Лапта, С. М. Лозова та ін. ; за заг. ред. В. В. Кікінчука. Харків : ХНУВС, 2017. С. 50–60.

9.3. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИРОБНИЦТВА, ВИГОТОВЛЕННЯ, ПРИДБАННЯ, ЗБЕРІГАННЯ, ПЕРЕВЕЗЕННЯ, ПЕРЕСИЛАННЯ ЧИ ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ

Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів досить часто проводиться огляд місця події, під час якого здійснюється вилучення предметів, які зберегли на собі сліди вчинення кримінального правопорушення або мають відношення до події кримінального правопорушення.

Місцем огляду місця події, як правило, є: приміщення, де зберігалися наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, сировина для їх виготовлення; транспортні засоби; відкриті ділянки місцевості; ділянки місцевості, де вирощувалися нарковмісні культури, місця «закладок» наркотиків, приміщення лікувальних установ, аптек, інших закладів, звідки були викрадені наркотичні речовини; безпосереднє місце затримання особи тощо.

До загальних правил проведення оглядів у цій категорії кримінальних правопорушень належать такі: 1) не входити одному до приміщення, де зберігаються предмети, пов'язані з подією кримінального правопорушення; 2) без дозволу спеціаліста не торкатися, не переміщати предмети та не відкривати ємності з хімікатами; 3) не вмикати або вимикати світло та електроприлади без дозволу спеціаліста; 4) не нюхати та не пробувати на смак речовини, не змішувати між собою різні препарати та хімікати, не торкатися руками відкритих частин тіла, особливо обличчя; 5) не залишати без нагляду підключені прилади або установки, газові пальники та електронагрівальні прилади; не працювати з вогнебезпечними і вибухонебезпечними речовинами при запалених пальниках та включених електронагрівальних приладах із відкритою спіраллю; 6) не палити і не вживати в приміщеннях їжу, напої тощо.

У кримінальних провадженнях цієї категорії важливим є відшукання та вилучення під час огляду таких предметів і речовин, як: наркотичні засоби у вигляді фармацевтичних препаратів в ампулах, у вигляді таблеток, порошку, настоек; наркотичні засоби кустарного виготовлення, зокрема марихуана, гашиш, гашишна олія, настойка макової соломки; наркотичні засоби, виготовлені в обладнаних належним чином підпільних лабораторіях, наприклад кокаїн, героїн, ЛСД та ін.; використана для виготовлення наркотичних засобів сировина, напівфабрикати, реактиви; лабораторне устаткування, різні пристосування: сито зі слідами конопельного пилоку або часток цієї рослини; важкі предмети, використовувані в якості преса при виготовленні гашишу; ковдри, клейонки, поліетиленова плівка, на яку могла просіватися конопельна потерть; ваги, тощо; відходи, що залишилися за результатами виготовлення наркотичних речовин: голівки

маку, лушпиння від них, конопельна, макова соломка, побічні продукти, що утворюються при синтезі деяких наркотичних засобів; будь-який посуд або ємності, уміст яких викликає підозру; пристосування для вжитку наркотичних засобів (трубки, шприці, особливо використані, тому що в них можуть знаходитися залишки цих речовин і засобів, закопчені ложки, трубочки для вдихання кокаїну та ін.); тютюнові вироби зі слідами пропитки гашишною олією, із добавкою гашишу або марихуани; пристосування для набивки цигаркових гільз тютюном, виготовлення самокруток із стандартних листів цигаркового паперу; сліди вжитку наркотичних засобів: попіл, недопалки, порожні ампули, упаковки з відповідними етикетками; речі, що могли служити платою за наркотичні засоби або за відвідування кубла; грошові кошти, отримані внаслідок реалізації наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; мобільні телефони, персональні та портативні комп'ютери тощо.

У кримінальних провадженнях, розпочатих за ст. 310 КК України, важливо не тільки вилучити нарковмісні рослини, але й описати оточуючу обстановку, яка б засвідчувала, що особою здійснювалося культивування цих рослин. Також важливо описати стан цих рослин на момент огляду.

У кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з незаконним заволодінням (викраденням, вимаганням, привласненням або заволодінням шляхом шахрайства чи зловживанням службовим становищем) наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами і прекурсорами, обладнанням, призначеним для їх виготовлення, важливо, окрім предмета посягання, відшукати та вилучити предмети або засоби, що використовувалися злочинцями задля реалізації злочинного умислу. Це можуть бути подробені документи, печатки та штампи, пусті бланки офіційних документів (наприклад, рецептів) тощо.

Оглядом місця події може бути не тільки житло, приміщення або ділянка місцевості, де було виявлено наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, але й місця, розташовані поблизу них. Це пов'язано з тим, що особи, причетні до вчинення кримінального правопорушення цієї категорії, будуть намагатися знищити або приховати сліди своєї протиправної діяльності. Так, під час огляду квартир, які використовувалися як нелегальні нарколабораторії або ж місця для вживання цих засобів і речовин, необхідно передбачити випадки викидання у вікна або через балкони різних предметів та хімічних речовин, які свідчать про незаконну діяльність. Також не виключена можливість знищення різних предметів під час огляду. Крім місцевості, приміщень, предметів, огляду підлягають особи, їх речі, посилки, засоби зв'язку або багаж.

Під час проведення оглядів у цих категоріях кримінальних правопорушень доцільним є здійснення фото- і відеофіксації. Також треба зважати на те, що певні наркотичні засоби та психотропні речовини під дією світла та кисню протягом короткого часу розкладаються, що робить неможливим їх подальше визначення, тому такі речові докази повинні бути

негайно запаковані до герметичного пакування, що не пропускає світло, та направлені на експертизу. Через це важливою є участь спеціалістів у оглядах, адже вони можуть оперативної надати технічну допомогу, необхідну слідчому.

Значну увагу слід приділяти пакуванню вилучених предметів і засобів. Так, кожен об'єкт має бути упакований в окрему тару, щоб під час зберігання або транспортування речовини не змішувалися та не переходили з поверхні одного предмета-носія на інший; з метою недопущення випаровування речовин та витіку рідин, у якості предметів, потрібних для закриття горловини колб, використовуються пластмасові кришки, пробки, рукавички одноразового використання. Перед пакуванням предметів слід переконатись, що процес реакції закінчився, а речовини охолонули. Під час перевезення та зберігання вилучених предметів і обладнання слід пам'ятати, що кислоти та луги не мають з'єднуватись з іншими речовинами, вони повинні знаходитись окремо від хімічних сполук, екстрактів та інших предметів. Також варто пам'ятати, що неправильне вилучення, відібрання, збереження та пакування може змінити фізико-хімічні властивості, призвести до часткової або повної втрати об'єкта, що суттєво вплине на результати дослідження. Досить важливо брати до уваги той факт, що залишки порошку, які знаходяться на різьбі склянок під час закриття або відкриття кришки, можуть спричинити вибух. Через це слідчий якнайшвидше має забезпечувати направлення вилучених предметів на кваліфіковане дослідження експертів.

У провадженнях щодо обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів досить часто проводяться допити. Найчастіше, їх учасниками є очевидці та поняті, що залучалися до участі в процесуальних діях та в подальшому отримують статус свідків, а також самі підозрювані.

Предмет допиту свідків становлять обставини, пов'язані з подією кримінального правопорушення, зокрема: про місце події, коли і за яких обставин відбувалася подія; у чому полягали дії підозрюваного, спрямовані на реалізацію злочинного умислу; відомості про предмет посягання; чи вживають свідки наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, які саме, як давно тощо. Деталізація запитань свідків буде залежати від конкретного способу вчинення кримінального правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Тактика допиту підозрюваних здебільшого відбувається в конфліктній ситуації, що зумовлена їхньою схильністю до надання неправдивих показань, а також бажанням уникнути кримінальної відповідальності шляхом здійснення протидії розслідуванню. Для найбільш ефективного проведення допиту слідчий або дізнавач повинен ретельно до нього підготуватися, зокрема з'ясувати механізм скоєння кримінального правопорушення або відомості про його окремі складові, вивчити особистість

злочинця (злочинців), визначити предмет допиту та тактичні прийоми, що будуть застосовуватися.

При допиті виробників наркосировини рослинного походження з'ясовується: які і в яких розмірах вирощувалися рослини, чи було замовлення на вирощування, від кого саме, якщо ні, то кому передбачалося збути готову сировину, яким чином, за яку ціну, чи збували цій особі наркосировину раніше, коли, в якій кількості і за яку ціну; чи проводилися відносно виробника будь-які дії правоохоронними органами (попередження, знищення посіву, готової сировини тощо).

Якщо виявлена підпільна лабораторія з виготовлення синтетичних наркотиків або психотропних речовин або перероблення натуральної сировини для їх виготовлення, у затриманих з'ясовується: їх особа, функції в лабораторії, освіта, спеціальність, «стаж підпільної діяльності»; всі деталі технологічного процесу, джерела отримання сировини і необхідних компонентів, канали збуту, обсяг одержуваного продукту, деталі фінансової сторони діяльності.

При допиті підозрюваного найбільш ефективними виявляються такі тактичні прийоми, як: 1) пред'явлення доказів. Велике значення має виявлення і допит свідків із числа осіб, що споживають наркотики або є наркоманами, тому що вони, як правило, знають збувальників наркотиків та іноді погано до них ставляться. Варто докладно роз'яснити, що добровільна здача наркотиків і активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення звільняє від кримінальної відповідальності. Використання показань цих осіб є достатньо ефективним тактичним прийомом; 2) застосування звуко-, відеозапису для подальшого викриття допитуваного в ситуації зміни (повної або часткової) ним раніше наданих показань; 3) деталізація показань допитуваного, яка дозволяє виявити внутрішні (або зовнішні – з показаннями інших учасників) протиріччя в його показаннях і дозволяє зробити висновок про їхню неправдивість.

Щодо тактики обшуку, який також досить часто проводиться у цій категорії кримінальних правопорушень, то в більшості випадків, особливо коли обшук проходить у приміщенні, де знаходиться багато кімнат, на ділянках із численними спорудами або складним рельєфом, або при проведенні декількох обшуків по одному кримінальному провадженню, вважається за доцільне попередньо розробити план його проведення. Даний план розробляється на підставі відомостей, що містяться в кримінальному провадженні та інших даних. Важливе попереднє планування слідчої (розшукової) дії з урахуванням кількості об'єктів, що підлягають обшуку, або кількості обшукуваних осіб, від яких залежить кількість понять, кількість співробітників фізичного захисту, способи проникнення на місце обшуку тощо.

У плані проведення обшуку доцільно передбачити: час і місце його проведення; склад слідчо-оперативної групи; орієнтовний склад і кількість понять; порядок проведення цієї слідчої (розшукової) дії (підхід до

місця обшуку, спосіб і привід проникнення на це місце; розподіл обов'язків між учасниками обшуку, виконувані ними дії і ін.); тактичні прийоми обшуку; технічні засоби, що будуть використовуватися; особливості фіксації порядку проведення слідчої (розшукової) дії і результатів обшуку.

Ефективним під час проведення обшуку в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, є тактичний прийом «використання стану емоційної напруженості». Він полягає в тому, що в особи суттєво знижується здатність здійснювати свідомий контроль за змістом мовних повідомлень і власною поведінкою, а отже, вона може повідомити відомості про особливості і місце зберігання предмета посягання. Близьким до цього є тактичний прийом «використання раптовості», зміст якого полягає в несподіваній для обшукуваного появі фактів та обставин, що спростовують обрану ним лінію поведінки.

При проведенні обшуків у провадженнях про обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів доцільно, щоб у слідчій (розшуковій) дії брав участь інспектор-криміналіст. Під час обшуку, спрямованого на відшукання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, інспектор-криміналіст може надати допомогу слідчому у виявленні таємних місць для зберігання наркотиків, слідів рук на пакувальному матеріалі та інших мікрооб'єктів, які додатково можуть свідчувати про причетність обшукуваних до вчинення кримінального правопорушення даної категорії. На практиці у провадженнях про незаконний обіг наркотиків інспектор-криміналіст виїжджає лише на невелику частку обшуків і, в основному, його діяльність обмежується фото-, відеофіксацією.

Під час обшуку при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів необхідно виявляти та вилучати: 1) наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби; 2) гроші та інші цінності, отримані від незаконних дій з наркотичними засобами, речі та предмети, заборонені до вільного обігу; 3) обладнання та їх частини, посуд або інші предмети, які були використані для незаконного виготовлення наркотичних засобів, у тому числі ті, на яких залишились їх сліди (миски, каструлі, колби, сита, м'ясорубки тощо); пристосування для фасування наркотичних засобів (ваги, ємності, порожні ампули тощо); 4) документи, що вказують на зв'язок підозрюваного з іншими учасниками злочинної групи; 5) квитанції, повідомлення про поштові відправлення; 6) інші предмети і документи, що можуть мати значення для провадження.

Під час розслідування цих кримінальних правопорушень слідчі проводять велику кількість негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема: втручання у приватне спілкування (аудіо-, відеоконтроль особи, накладення арешту на кореспонденцію, огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації

з електронних інформаційних систем); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; аудіо-, відеоконтроль місця; контроль за вчиненням злочину (контрольована поставка, контрольована та оперативна закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки злочину). Тактика їх проведення є секретною, тому потребує поглибленого дослідження відповідно до вимог, що встановлені до захисту інформації, яка становить державну таємницю.

9.4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ЗАТРИМАННЯ, ОСОБИСТОГО ОБШУКУ Й ОСВІДУВАННЯ ОСОБИ, ЯКА ПІДОЗРЮЄТЬСЯ У ЗБУТІ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ

Затримання особи – це тимчасовий запобіжний захід, який застосовується під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або за клопотанням прокурора. Відповідно до ст. 208 КПК України уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин. Зважаючи на санкції статей, якими передбачено кримінальну відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, до особи може бути застосовано затримання за вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 305–308, ч.ч. 2, 3 ст. 309, ч. 2 ст. 310, ч.ч. 2, 3 ст. 311, ст. 312, ч.ч. 2, 3 ст. 313, ст.ст. 314–317, ч. 2 ст. 318, ч. 2 ст. 319, ст. 320 КК України.

Про затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, складається протокол із зазначенням відомостей, передбачених ст. 104 КПК України, а також місця, дати та точного часу (години та хвилин) затримання, тобто моменту фактичного затримання (фізичного захоплення) (коли силою або через підкорення наказу затримана особа змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою).

Найчастіше, під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, затримання особи здійснюється за результатами проведення комплексу слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Фактичним завданням такого затримання є одержання доказів причетності особи до злочину у сфері незаконного обігу наркотиків. Ситуація, як правило, складається не спонтанно, а заздалегідь запланована з тим, щоб при затриманні злочинець знаходився з речовими доказами.

Доцільним під час затримання особи, яка скоїла злочин, є проведення таких дій: особистого обшуку затриманого для виявлення і вилучення слідів злочину, речових доказів тощо; доставки особи до службового приміщення органу досудового розслідування; складання протоколу про затримання особи, повідомлення про це Центру надання безоплатної вторинної правової допомоги; з'ясування обставин і правової кваліфікації злочину; повідомлення членів сім'ї підозрюваного про його затримання; відібрання біологічних зразків для проведення експертизи у підозрюваного за постановою прокурора; проведення освідування особи; доставлення підозрюваного в ізолятор тимчасового тримання (ІТТ); підготовки письмового повідомлення про підозру та його вручення; вирішення питання про обрання щодо особи запобіжного заходу.

Плануючи затримання особи, підозрюваної у скоєнні злочину у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, необхідно передбачити його можливі негативні наслідки. Наприклад, при розслідуванні цієї категорії злочинів, скоєних організованою групою осіб, затримання однієї з них, що стало відоме співучасникам злочину, може призвести до ініціювання активної протидії розслідуванню, переходу від правоохоронних органів.

Щодо освідування, то за своєю сутністю воно є особливим видом слідчого огляду, який провадиться за загальними правилами ст. 241 КПК України. При проведенні освідування проводиться повне обстеження всього тіла людини, що дозволяє знайти і зафіксувати особливі прикмети, а також мікрооб'єкти і сліди ін'єкцій (внутрішньовенних або внутрішньом'язових), які залишилися на тілі. Якщо є дані про те, що наркотичні засоби знаходилися в руках у затриманого, то необхідно зробити змиви ватним тампоном, змоченим у спирті, після чого висушити, упакувати належним способом (у конверти, пакети) і направити на дослідження. Також необхідно вилучити піднігтьовий вміст для експертного дослідження з метою виявлення наркотичних засобів та їх слідів.

Під час особистого обшуку затриманій особі спочатку пропонується зняти одяг; кожна знята річ старанно оглядається. Після цього доцільно провести огляд всіх ділянок тіла затриманого: під пахвами, у паху, між пальцями ніг, під бинтом або лейкопластирем тощо. Також злочинець може приховувати наркотичні речовини у наступних місцях тіла та його порожнинах: між пальцями ніг або під медичним лейкопластирем, що прикладається на ступні; у волоссі, укладеному в спеціальну зачіску, шиньйони, перуки; у заздалегідь прив'язаних до зуба і заковтуваних контейнерах; у геніталіях. Тому всі ці ділянки слід ретельно обстежувати. При виникненні підозри в тому, що шуканий предмет схований під бинтовою або іншою пов'язкою, для участі в обшуку варто запросити лікаря.

Доцільним є здійснення ретельного огляду речей затриманого, адже практиці відомі випадки, коли наркотики були поміщені у батарейках кишенькового ліхтарика, у запальничці і коробці з-під цигарок, у фотоапаратах,

в упаковці з-під ліків, у пачках масла, у термосах і інгаляторах, у футлярах для окулярів і контактних лінз, внутрішніх і нижніх частинах корпусу годинників. Відомі випадки заливання наркотичних засобів з метою нейтралізації їх запаху воском, приховання у музичних інструментах, у кисневих балонах акваланга. Під час обшуку необхідно слідкувати, щоб обшукуваний не викинув якихось предметів або не підкинув їх комусь із присутніх, а після його закінчення необхідно оглянути місце проведення, беручи до уваги, що обшукуваний міг щось сховати або викинути перед початком обшуку.

У ситуації, коли підозрюваний затриманий під час перевезення або збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, особистий обшук варто проводити відразу на місці його затримання, під час якого вилучаються ці засоби і речовини, зброя та інші предмети, що пов'язані з подією кримінального правопорушення. Потім, після доставлення затриманого у відділ поліції, він, його одяг і речі ще раз піддаються більш детальному огляду. При обстеженні одягу затриманого встановлюються наявність і локалізація часток наркотиків, що пристали, та їх напівфабрикатів (у кишнях, складках, вигинах, за підкладкою, в інших місцях); рецептів на придбання наркотиковмісних ліків або психотропних речовин.

За результатами особистого обшуку складається протокол. У ході складання протоколу необхідно особливу увагу звернути на фіксацію у протоколі конкретного місця вилучення (ліва, права кишеня пальто, піджака, штанів, торби) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, характерні ознаки пакування, докладний опис вилученого, а також на вказівку порядку пакування та опечатування вилученого майна і предметів і посилання на те, що конверти або бирки, якими опечатано вилучене, скріплені підписами всіх учасників особистого обшуку.

Слід зауважити, що про умисел на збут наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів може свідчити як відповідна домовленість із особою, що придбала ці засоби чи речовини, так і інші обставини, зокрема: великий або особливо великий їх розмір; спосіб упакування та розфасування; поведінка суб'єкта злочину; те, що особа сама наркотичні засоби або психотропні речовини не вживає, але виготовляє та зберігає їх тощо.

При цьому, якщо висновок про наявність умислу особи на збут наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів ґрунтується на великому або особливо великому розмірі відповідної речовини, її упакуванні та розфасуванні, то у такому випадку повинні бути досліджені обставини, за яких особа придбала відповідний засіб чи речовину, у тому числі чи залежало від волі особи те, який розмір речовини опиниться у володінні особи та її розфасовка. Якщо особа здійснює свідоме придбання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів у значному розмірі (шляхом купівлі, обміну, безоплатно тощо), виготовляє їх, зберігає у відповідному фасуванні, що об'єктивно перевищує потреби такої особи у власному вживанні, то в такому випадку може мати місце умисел на збут.

9.5. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИРОБНИЦТВА, ВИГОТОВЛЕННЯ, ПРИДБАННЯ, ЗБЕРІГАННЯ, ПЕРЕВЕЗЕННЯ, ПЕРЕСИЛАННЯ ЧИ ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ

Для визначення виду засобів і речовин, їх найменування і властивостей, а також для вирішення питання про те, чи належать ті чи інші рослини або речовини до таких, що включені до Переліку, необхідні спеціальні знання, тому суди при розгляді таких справ повинні керуватися висновками експертів. Таким чином, ця категорія кримінальних правопорушень передбачає обов'язкове використання під час їх розслідування спеціальних знань, хоча б у вигляді залучення експерта до проведення кваліфікованого дослідження.

Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів судові експертизи призначаються задля вирішення таких завдань, як:

1) визначення та дослідження предмета злочинного посягання (виду, найменування, кількості, ваги наркотичного засобу, психотропної речовини, прекурсора; ознак спільності їх походження за способом і технологією виготовлення; належності речовин до однієї партії, єдиної за ознаками технології виготовлення, умов зберігання; джерела походження си­ровини тощо);

2) отримання даних про причетність до вчинення кримінального правопорушення осіб, що може бути використано для їх розшуку та ідентифікації;

3) визначення особистісних характеристик підозрюваного, стану його психіки при вчиненні кримінального правопорушення або після його вчинення до моменту винесення вироку у справі.

Предмет посягання кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів доцільно направляти на експертизу матеріалів, речовин і виробів, за експертною спеціальністю 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів». Так, об'єктами цього виду експертизи можуть бути:

- наркотичні засоби кустарного виготовлення, що отримують з рослин маку снотворного, конопель, а також інших наркотичних рослин;
- синтетичні та напівсинтетичні наркотичні речовини, які виготовлені незаконним шляхом і не належать до фармацевтичних препаратів, а тому заборонені до використання;
- лікарські препарати, віднесені до наркотичних, в тому числі снотворні та психотропні засоби;
- цілі наркотичні рослини та їх частини;
- речовини, закамуфльовані під наркотичні;

– об'єкти-носії зі слідами наркотичних засобів, у тому числі зняття їх кустарного виробництва;

– прекурсори.

На дослідження також досить часто надаються суміші різних наркотичних засобів або наркотиків з речовинами ненаркотичної дії.

Типовими запитаннями, що виносяться на розв'язання експерта, є:

– чи є на предметі-носії (зазначається, на якому саме) сліди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів? Якщо є, то яких саме?

– чи є даний засіб наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом або прекурсором і яким (якою) саме, та який його (її) об'єм чи маса (у висушеному стані тощо)?

– чи мають надані наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори спільну родову (групову) належність?

– чи мають надані наркотичні засоби, психотропні речовини спільне джерело походження за якісним та відносним кількісним складом?

– чи є серед поданих об'єктів хімічні речовини, які використовуються під час виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин (яких саме), якщо так, то які?

– чи є надані на дослідження зразки рослин наркотиковмісними, якщо так, то які саме?

Наведений перелік запитань є орієнтовним і не може охоплювати всю сукупність питань, потреба у вирішенні яких може виникнути під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Тому, за необхідності, ініціатором призначення експертизи можуть бути змінені як питання, так і їх формулювання. Разом із тим при виникненні таких ситуацій доцільним є їх узгодження з фахівцями експертних установ.

За результатами оцінки отриманого висновку експерта доцільно брати до уваги той факт, що на можливості вирішення обставин, пов'язаних із дослідженням предмета посягання в цій групі кримінальних правопорушень, досить часто позначається відсутність лабораторного обладнання в експертній установі, недостатність стандартних зразків речовин для порівняння та реактивів, відсутність науково обґрунтованих методик судово-експертного дослідження окремих видів наркотичних засобів. Таким чином, у певних випадках може не виключатися проведення щодо одних і тих же предметів декількох різновидів судових експертиз.

Для встановлення предмета злочинного посягання незаконного посіву або вирощування наркотиковмісних рослин також обов'язково призначаються судові експертизи матеріалів, речовин і виробів. На дослідження експерту можуть надаватися як цілі рослини, так і їх частки. Важливим є те, що дослідження конопель або снотворного маку з метою встановлення їх належності до об'єктів, що містять наркотичні речовини, становить компетенцію судово-біологічної експертизи. Ця експертиза

досліджує об'єкти рослинного та тваринного походження, серед яких: листя, стебла, квіти, сіно, солома, кора, деревина, коріння, плоди, насіння, зерно, спори, пилок тощо, продукти життєдіяльності рослинних і тваринних організмів.

Для встановлення належності виявленої коноплі або снотворного маку до наркотичних засобів орієнтовним переліком питань, які можуть бути винесені на розгляд експерту, є такі:

– яка природа даного об'єкта? Якщо він біологічного походження, то яка його таксономічна належність?

– чи є на предметі-носії (зазначається, якому саме) мікрооб'єкти (частки) біологічного походження?

– чи мають дана маса та зразки, вилучені в конкретному місці, спільну родову (групову) належність?

– чи могли за певний строк статися ті чи інші зміни в розвитку рослинного об'єкта (чи могла рослина за певний час вирости до наявних розмірів)?

– який вік рослини, її частин? Чи належить дана рослина (подрібнені частки рослини) до таких, що містять наркотичні речовини? Якщо так, яка її таксономічна належність?

– чи становили раніше дані зразки наркотичних засобів одну масу? Чи мають дані зразки наркотичних засобів спільну родову (групову) належність (за способом виготовлення, місцем вирощування тощо)?

Результативним у доказуванні вини особи у вчиненні кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів може бути висновок експерта, складений за результатами проведення дактилоскопічної експертизи. Саме вона посідає перше місце за своїм криміналістичним значенням у групі слідів-відображень, зокрема слідів пальців рук, що пояснюється поширеністю виявлення таких слідів на місці події або обшуку, а також можливістю ідентифікації особи злочинця за слідами його рук.

До діагностичних запитань, які підлягають вирішенню експертами під час проведення дактилоскопічної експертизи, належать:

1) чи є на наданому на дослідження об'єкті сліди рук (пальців, долонь), ступнів ніг? Якщо так, чи придатні вони для ідентифікації?

2) якою рукою та пальцями якої руки залишено сліди? Якими ділянками поверхні руки залишено сліди?

3) який вік, стать і зріст особи, що залишила надані на дослідження сліди?

Щодо ідентифікаційних запитань, то до типових належать такі:

1) чи залишені сліди рук (ступнів ніг), вилучені в різних місцях (на різних об'єктах), однією особою?

2) чи залишені сліди рук (ступнів ніг) конкретною особою, дактилокарта на ім'я якої надана для порівняльного дослідження?

3) чи ідентичні відбитки рук невідомого трупа та відбитки в дактилокарті на ім'я конкретної особи?

Інформативним стане підтвердження наявності слідів рук на предметах, що використовувалися під час виготовлення вилучених із вільного обігу речовин і засобів; знаряддях і засобах, які використовувалися під час культивування снотворного маку або конопель; на пакуванні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; на місцях їх викрадення, зберігання, а також обладнанні, призначеному для їх виготовлення; на засобах, що використовувалися задля їх вживання або у місцях, де вони незаконно були вжиті.

З метою підтвердження факту перебування особи в стані наркотичного сп'яніння, тобто засвідчення факту вживання особою наркотичного засобу, психотропних речовин або їх аналогів, може бути призначено як судово-медичну експертизу, так і здійснено медичний огляд такої особи. Адже норми кримінального процесуального законодавства не передбачають необхідності доведення факту перебування особи у стані алкогольного сп'яніння якимось певним видом доказів чи не вимагають обов'язкового призначення судово-медичної експертизи. Зазначені обставини підлягають доказуванню й оцінюванню, виходячи із положень ст.ст. 84, 92, 94 КПК, шляхом дослідження і оцінювання всієї сукупності доказів.

У випадку, якщо в кримінальному провадженні проводилися негласні слідчі (розшукові) дії, то за результатами їх проведення також може бути призначено комплекс судових експертиз, зокрема: портретну експертизу, експертизу відео-, звукозапису та ін.¹⁵³

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Визначте й охарактеризуйте кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.
2. У чому полягає специфіка відкриття кримінального провадження у зв'язку зі вчиненням кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів?
3. Визначте типові слідчі ситуації та відповідні їм тактичні завдання на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.
4. У чому полягає специфіка проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів?
5. Розкрийте особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.

¹⁵³ Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : метод. рек. / розроб. В. О. Малярєва, С. П. Лапта, С. М. Лозова та ін. ; за заг. ред. В. В. Кікінчука. Харків : ХНУВС, 2017. С. 36–49.

РОЗДІЛ 10

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

10.1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ ЗБРОЇ, ТА СТРУКТУРА МЕТОДИКИ ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Незаконний обіг зброї, боєприпасів і вибухових речовин займає важливе місце у питомій вазі облікованих кримінальних правопорушень. Це негативно позначається на безпековому середовищі країни. Хоча на законодавчому рівні такі наукові категорії, як «зброя» і «обіг зброї», поки що не знайшли свого закріплення, законодавцем криміналізовано деякі суспільно небезпечні діяння, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, або які пов'язані з їхнім незаконним обігом тощо. Так, розділом IX КК України «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» передбачено відповідальність за: 1) викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України); 2) незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК України); 3) незаконне виготовлення, переробку чи ремонт вогнепальної зброї або фальсифікацію, незаконне видалення чи зміну її маркування, або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв (ст. 263-1 КК України); 4) недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України); 5) незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію (265-1 КК України); 6) порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267 КК України); 7) незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин (ст. 269 КК України).

У розділі XIX КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» закріплено такі кримінальні правопорушення, що пов'язані з незаконним обігом зброї: 1) викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК України); 2) умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК України); 3) необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК України); 4) втрата військового майна (ст. 413 КК України);

5) порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК України).

Поодинокі кримінальні правопорушення, які певним чином пов'язані з незаконним обігом зброї, розміщено і в інших розділах КК України. Так, у розділі VII, яким криміналізовано суспільно небезпечні діяння, учинені у сфері господарської діяльності, закріплено ст. 201 «Контрабанда», якою передбачено відповідальність за переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, з-поміж іншого, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частин вогнепальної нарізної зброї.

У розділі XIV КК України закріплено ст. 333 «Порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю». Предметом цього кримінального правопорушення може бути також зброя, що зумовлює його віднесення до категорії тих суспільно небезпечних діянь, які пов'язані з незаконним обігом зброї.

У групі кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушеннях), закріплених у розділі XIX КК України, розміщено ст. 440 «Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення», яка також пов'язана з незаконним обігом зброї. Наведені кримінальні правопорушення характеризуються притаманними власне їм ознаками, проте за деякими загальними ознаками їх може бути об'єднано в одну групу. До таких ознак, зокрема, належать: 1) високий рівень суспільної небезпеки; 2) предметом злочинного посягання є зброя різного виду.

Основними підставами криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, є форма вини (кримінально-правовий критерій) і спосіб учинення кримінального правопорушення (криміналістично значущий критерій). За цими критеріями згадані кримінальні правопорушення слід розподілити на дві групи – з умисною та необережною формою вини.

Діючи умисно, злочинець усвідомлює підвищену небезпеку та спеціальне призначення предмета посягання, а також його вилучення із цивільного обігу. Серед способів учинення правопорушень виокремлюють такі:

1) незаконне заволодіння, а саме: привласнення, викрадення (ч.ч. 1, 2 ст. 262, ст. 410 КК України); розбій (ч. 3 ст. 262, ч. 4 ст. 410 КК України); вимагання (ч.ч. 1, 3 ст. 262, ст. 410 КК України); зловживання, використання службового становища (ч. 2 ст. 201, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 410 КК України); шахрайство (ч. 1 ст. 262, ст. 410 КК України); придбання, передача, збут (ст. 263, ст. 440 КК України);

2) незаконне виготовлення або зміна, зокрема: виготовлення, переробка, ремонт, розроблення, виробництво (ч. 2 ст. 263, ст. 263-1, ст. 265-1,

ст. 440 КК України); фальсифікація, видалення чи зміна маркування (ст. 263-1 КК України); умисне знищення або пошкодження (ст. 411 КК України);

3) незаконне зберігання (ч. 1 ст. 263, ст. 440 КК України);

4) незаконне переміщення: носіння, транспортування, перевезення, пересилання, передача, переміщення, у тому числі й через митний кордон (ст.ст. 201, 263, 269, 333, 440 КК України)¹⁵⁴.

Кримінальні правопорушення з необережною формою вини включають у себе: недбале зберігання (ст. 264 КК України); порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення (ст. 267 КК України); необережне знищення або пошкодження (ст. 412 КК України); втрату або зіпсування (ст. 413 КК України); порушення правил поведінки (ст. 414 КК України).

Класифіковано кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом зброї, може бути й за іншими кримінально-правовими та криміналістичними критеріями. Так, неможливо не наголосити на тому, що вчинення кримінальних правопорушень цієї групи та їх розслідування відрізняється у разі їх вчинення у звичайний період та в період дії правового режиму воєнного стану. Зокрема, такі особливості обстановки, як «особливий період, крім воєнного стану», «воєнний стан», що вводяться в Україні або в окремих її місцевостях, та «бойова обстановка», для деяких кримінальних правопорушень (ст.ст. 410, 411, 413 КК України) є кваліфікуючою ознакою.

Залежно від особливих характеристик особи злочинця, таких як попереднє притягнення до кримінальної відповідальності, статус «військовослужбовця», належність до категорії «службових осіб» та за іншими підставами, може бути розроблено криміналістичні класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї.

У структуру будь-якої методики розслідування незаконного обігу зброї обов'язково мають входити криміналістична характеристика; типові слідчі ситуації та відповідні їм алгоритми слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій, використання спеціальних знань під час розслідування незаконного обігу зброї.

10.2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

До змісту криміналістичної характеристики незаконного обігу зброї належать відомості щодо предмета злочинного посягання; способів учинення кримінального правопорушення, знарядь і засобів їх учинення; обстановки (умов місця, часу та ін.) та слідів учинення кримінального

¹⁵⁴ Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>.

правопорушення; особи злочинця (злочинців); особи потерпілого, мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення.

Предметом злочинного посягання є вогнепальна, холодна та інші види зброї, виготовлені промисловим або саморобним способом, перероблені, відремонтовані. Типовими предметами кримінальних правопорушень цієї категорії є: вогнепальна зброя (автомати всіх моделей, карабіни, пістолети-кулемети, гранатомети, револьвери, рушниці), бойові припаси (патрони, артилерійські снаряди), вибухові пристрої (гранати, постріли для підствольних гранатометів, міни, запали, детонатори, капсулі-детонатори, вибухові речовини (тротил, тротиліві шашки, пластид, порох, гексаметилентріпероксиддіамін, холодна зброя (ножі, кастети, кортики, стилети, кинджали), сигнальні (стартові) пістолети, перероблені у вогнепальну зброю, зброя нелетальної дії (газова, з гумовими кулями), вогнемети, пляшки з «коктейлем Молотова», а також складові частини або вузли, комплект яких дозволяє виготовити придатну для використання зброю.

У криміналістичному аспекті у зміст обстановки вчинення кримінального правопорушення включаються територіальні, кліматичні, демографічні й інші специфічні ознаки, а також обставини, що безпосередньо характеризують місце, час, умови, соціальні, морально-психологічні й інші особливі умови підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення.

Типовими структурними елементами обстановки вчинення незаконного обігу зброї є інформація про початкові місця знаходження зброї та кінцеві місця зберігання (приховування) зброї. До місць-джерел початкового походження зброї належать військові частини, підрозділи правоохоронних органів, підприємства, організації, які здійснюють торгівлю, ремонт або використання зброї на законних підставах, території, на яких проводилася ООС, деокуповані території після збройної агресії Російської федерації.

Місцями незаконного зберігання зброї злочинцями є: житло (квартира або садиба, під якою слід розуміти земельну ділянку разом з розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями), сховища (у лісі, у приміщеннях), інше володіння особи (найчастіше, транспортні засоби), а також інші приміщення – місця проживання родичів та інших осіб; місця роботи, навчання, служби тощо.

До знарядь і засобів, за допомогою яких злочинці отримують, приховують, транспортують, зберігають, здійснюють інші дії щодо зброї, належать такі предмети: знаряддя злочину, підроблені документи, одяг, речові сумки, пристосування для прихованого носіння зброї, транспортні засоби для її перевезення, пристосування, схованки для зберігання зброї тощо.

Кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом зброї, як правило, вчиняють чоловіки, переважно одружені. Це зумовлено тим,

що озброєння, головним чином, знаходиться у військових, правоохоронних, державних воєнізованих організаціях, в яких переважаючою частиною службовців є чоловіки, які мають доступ до зброї і використовують таку можливість для вчинення протиправних дій. Найбільшу кількість цих кримінальних правопорушень вчиняють: чоловіки віком 30–39 років, які є мешканцями міст і раніше до кримінальної відповідальності не притягалися. Переважно, кримінальні правопорушення вчиняються одноосібно. Учинення цих кримінальних правопорушень групою осіб, характерне для військових частин, де працюють злочинці. Серед злочинців можна виділити такі соціальні верстви: звільнені з військової служби; добровольці та волонтери; військовослужбовці; безробітні або особи, які навчаються у закладах вищої освіти, та інші.

Серед обвинувачених за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, переважна більшість має середню або середньо-спеціальну освіту. Особами, які використовували службове становище для розкрадання зброї, є: 1) особи, яким зброю видано для виконання службових обов'язків: військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів тощо; 2) матеріально відповідальні особи, які зобов'язані забезпечити збереження зброї: начальники складів озброєння, командири підрозділів та ін.; 3) особи, які безпосередньо виконують обов'язки з охорони озброєння (охоронці, часові); 4) особи, які обслуговують, ремонтують зброю, а також виконують інші роботи в сховищах озброєння (наприклад, вантажно-розвантажувальні роботи); 5) особи, в чій обов'язки входить знищення, утилізація зброї.

Мотивами заволодіння зброї є: користь; бажання мати зброю в особистому користуванні для самозахисту, охоти або рибальства, «про всяк випадок»; наміри з вчинення інших злочинів із застосуванням зброї; виконання охоронних функцій; бажання помсти на ґрунті негативних міжособистісних відносин; інтерес до колекціонування тощо. Найбільш поширена корислива мотивація передбачає кінцеву мету заволодіння зброєю та її подальшу реалізацію за гроші. Злочинними цілями незаконного заволодіння зброї є вчинення грабежів, розбоїв, вимагання, організація озброєної банди, рейдерства, озброєння під виглядом виконання охоронних функцій або забезпечення економічної безпеки комерційних структур та ін.

Розглядаючи структуру способів вчинення незаконного обігу зброї слід відзначити, що не всі способи є повноструктурними, тобто мають етапи підготовки, вчинення та приховування. Способи незаконного обігу зброї мають певну специфіку, що обумовлена спеціальним призначенням зброї, обмеженням кола осіб, які мають до неї доступ, особливим порядком зберігання, виготовлення, збуту і використання¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Щербаковський М. Г., Андреев Д. В. Розслідування незаконного обігу зброї : монографія. Харків, 2021. С. 152–178.

Як правило, кримінальні правопорушення з умисною формою вини ретельно плануються й нерідко до їх вчинення залучається значна кількість осіб (робітники, посадовці, охоронці, водії транспортних засобів, які беруть участь у перевезенні вантажів, та ін.), розподіляються ролі учасників. Наприклад, при розкраданні зброї у військових частинах слід враховувати складний спосіб вчинення злочину, обумовлений обігом зброї, який включає послідовні етапи. На кожному з таких етапів посадовими або матеріально відповідальними особами може здійснюватися привласнення, а володіючи певними повноваженнями, вони мають можливість приховувати розкрадання. Також у процесі використання, зберігання, відновлення зброї військовослужбовцями та іншими особами, яким ввірена зброя, може здійснюватися викрадення. У певних випадках крадіжка зброї вчиняється без попередньої підготовки, імпульсивно в обстановці доступності предмета посягання. Привласнення, збут і контрабанда зброї також є повноструктурними.

Заволодіння зброєю здійснюється переважно такими незаконними способами:

- привласнення, крадіжка, грабіж, розбій з місць зберігання, використання, виготовлення, ремонтування, транспортування зброї;
- покупка у осіб або організацій, які: а) не мають право вчиняти дії, пов'язані з обігом зброї; б) мають право на законних підставах здійснювати торгівлю зброї (з відсутністю у особи права на її придбання);
- дарування, передача у тимчасове володіння фізичними особами, співробітниками організацій, військових частин, які: а) не мають право вчиняти дії, пов'язані з обігом зброї; б) є законними власниками зброї;
- виготовлення нової зброї; переробка зброї з одного виду в інший; ремонт зброї, яка втратила свої характерні властивості;
- заволодіння шляхом обману, зловживання довірою (шахрайство), зловживання службовим становищем;
- вимагання зброї у фізичних, матеріально відповідальних, службових осіб, в розпорядженні яких є зброя;
- привласнення знайденої зброї.

Збут будь-якої зброї полягає в умисній передачі її іншій особі поза встановленим законним порядком такими способами: продаж, надання в тимчасове користування або зберігання, дарування, обмін, відшкодування боргу.

Виготовлення, переробка, ремонт, реставрація здійснюються: за допомогою слюсарного інструменту, підручних засобів у домашніх умовах; з використанням складного обладнання (спеціальні верстати і пристосування) в промислових умовах (майстерні, цехи заводів тощо).

До способів ремонту належить відновлення характерних властивостей зброї шляхом заміни або реставрації зношених чи непридатних частин, механізмів, усунення дефектів, несправностей або пошкоджень, налагодження нормального функціонування різних частин і механізмів,

унаслідок якого ці предмети стають придатними до використання за цільовим призначенням.

Способи переміщення (носіння, транспортування) зброї включають розміщення зброї: в сумках, портфелях, рюкзаках, валізах та інших предметах, що носить злочинець; кишенях одягу; автомобілях і інших транспортних засобах особистого, службового чи громадського користування; спеціальних пристосуваннях або порожнинах предметів (кобура, футляр, інвалідний візок тощо); пересилання поштовими відправленнями; в руках тощо.

Способи приховування кримінального правопорушення, пов'язаного з незаконним обігом зброї, різноманітні та залежать від способів учинення, виду, кількості зброї. Після вчинення кримінального правопорушення сліди знищуються, проводяться дії, спрямовані на інсценування кримінального правопорушення – залишаються «чужі» сліди.

У результаті вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, залишаються матеріальні й ідеальні сліди-відображення. Ідеальні сліди формуються у свідомості свідків і підозрюваних на всіх етапах вчинення кримінального правопорушення, у потерпілого – безпосередньо під час або після вчинення протиправних дій.

У методиці розслідування незаконного обігу зброї використовується традиційний розподіл матеріальних слідів кримінального правопорушення на сліди-відображення, сліди-предмети, сліди-речовини. До слідів-відображень належать сліди пальців рук, ніг, взуття, транспортних засобів, знарядь злому та проникнення на об'єкт, що охороняється, та ін. Слідами-предметами вважається зброя, сліди її застосування (стріляні кулі, гільзи, частини вибухових пристроїв, сліди впливу на предмети навколишнього матеріального середовища), а також традиційні сліди у вигляді недопалків, залишків їжі на місці очікування моменту часу безпосереднього вчинення кримінального правопорушення. Під слідами-речовинами розглядаються кров, слина, інші виділення людського організму, кіптява на перешкодах після близького пострілу, вибухова речовина, а також ґрунт, що дозволяє в деяких випадках визначити місце останнього перебування злочинця, тощо.

Знання цих елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, має істотне значення на початковому етапі їх розслідування.

10.3. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ, АЛГОРИТМИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ІНШИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКОВОМУ І НАСТУПНОМУ ЕТАПАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Типовою підставою для типізації слідчих ситуацій розслідування незаконного обігу зброї є повнота інформації про предмет кримінального правопорушення. За цим критерієм можливо виокремити декілька слідчих ситуацій.

Перша ситуація: кримінальне провадження розпочато у зв'язку з виявленням зброї, що знаходиться без передбаченого законом дозволу в певному місці (приміщення, транспортний засіб, місцевість, схованка, посылка тощо) або в особи чи за наявності інформації про те, що конкретна особа без передбаченого законом дозволу зберігає зброю у певному місці. Така ситуація є найбільш сприятливою і типовою у методиках розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою зброї (ст. 201 КК України), незаконним поводженням із вогнепальною або холодною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами (ст.ст. 262, 263, 263-1, 267, 269, 410 КК України), порушенням порядку передачі зброї, що підлягає державному експортному контролю (ст. 333 КК України), зброєю масового знищення (ст. 440 КК України), незаконним виготовленням ядерного вибухового пристрою (ст. 265-1 КК України).

Слідчими версіями у цій ситуації є: 1) стосовно мети кримінального правопорушення – зброя введена в обіг для отримання матеріального прибутку; зброя введена в обіг для вчинення насильницьких або інших кримінальних правопорушень; зброя введена в обіг для особистої безпеки; 2) стосовно особи – зброя умисно введена в обіг особами, відповідальними за зберігання, облік, застосування, транспортування, виготовлення і інші дії зі зброєю; зброя втрачена особами, яким була довірена; зброя викрадена сторонніми особами.

Тактичними завданнями розслідування початкового етапу в цій ситуації є: встановлення обставин події та осіб, причетних до вчинення незаконного обігу зброї; відшукання матеріальних слідів, які доводять причетність конкретних осіб до вчинення кримінального правопорушення; розшук осіб, які стали свідками дій зловмисників; визначення збитків, вилучення зброї у особи, яка зберігає її.

До першочергових слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, які слід реалізувати у цій слідчій ситуації, належать такі: вилучення й огляд зброї (зокрема, під час обшуку); огляд місця події; огляд предметів і документів; призначення і провадження судових експертиз; перевірка за обліками осіб, раніше засуджених за вчинення аналогічних кримінальних правопорушень; перевірка вилучених об'єктів за обліками виявленої зброї; допити свідків; контроль за вчиненням кримінального правопорушення; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем тощо.

Друга слідча ситуація має місце у разі повідомлення особою інформації про виявлення зброї у певному місці; є інформація про особу (осіб), яка ймовірно причетна до її незаконного обігу.

За даних умов можуть бути сформульовані такі слідчі версії: 1) стосовно мети кримінального правопорушення – зброя введена в обіг для отримання матеріального прибутку; зброя введена в обіг для вчинення насильницьких або інших кримінальних правопорушень; зброя введена в обіг для особистої безпеки; зброя залишена у певному місці для створення

умов для притягнення власника житла, сховища чи іншого приміщення, де її було виявлено, до кримінальної відповідальності; 2) стосовно особи – зброя втрачена особами, яким була довірена; зброя була викрадена та в подальшому залишена на зберігання у місці, де була виявлена сторонніми особами; особа, яка повідомила про виявлення зброї, намагається запевнити, що не причетна до незаконного обігу зброї.

Першочерговими тактичними завданнями розслідування в такій ситуації є: пошук доказів, які викривають або навпаки виправдовують особу, яка повідомила про виявлення зброї; перевірка її показань. Алгоритм першочергових слідчих (розшукових) дій та процесуальних заходів включає в себе: огляд місця події та зброї; призначення та провадження судових експертиз; пошук і допит свідків, пред'явлення особи та речей для впізнання; одночасний допит підозрюваного і свідків; обшуки за місцем проживання і роботи; перевірка осіб та зброї за криміналістичними обліками тощо. З'ясування реальних обставин події, що відбулася, є для слідчого важливим чинником, що сприяє прийняттю обґрунтованих процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Третьою типовою слідчою ситуацією є така: кримінальне провадження розпочато у зв'язку з відсутністю зброї, що знаходилась на законних підставах у певному місці (склад, кімната для зброї, сейф, транспортний засіб та ін.) або в особи (військовослужбовця, службової особи, охоронця тощо). Наведена ситуація характерна для методик розслідування викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України), порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення вибухових речовин або інших правил поводження з ними (ст. 267 КК України), втрати ввірених для службового користування зброї, бойових припасів (ст. 413 КК України).

Четверта типова ситуація: кримінальне провадження розпочато у зв'язку з виявленням зброї, що знаходиться на законних підставах, але з недотриманням певних правил у певному місці (склад, кімната для зброї, транспортний засіб тощо) або у особи (військовослужбовця, службової особи тощо). Ситуація притаманна для методик розслідування недбалого зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України), знищення або пошкодження зброї, бойових припасів (ст.ст. 411, 412 КК України), зіпсування ввірених для службового користування зброї, бойових припасів, (ст. 413 КК України), порушення правил поводження зі зброєю, а також із боєприпасами, вибуховими речовинами (ст. 414 КК України).

Залежно від інформації, що характеризує особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, можна виокремити такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування незаконного обігу зброї:

- 1) злочинець затриманий на гарячому;
- 2) особа злочинця невідома;

- 3) є дані щодо особи злочинця, але його місцезнаходження невідоме;
- 4) особа злочинця невідома, але він знаходиться серед обмеженого кола осіб.

За умов, коли злочинець затриманий на гарячому або є дані щодо особи злочинця, але його місцезнаходження невідоме чи він знаходиться серед обмеженого кола осіб, слідчий може досить швидко визначити напрямок розслідування та спланувати подальше розслідування. Найбільш характерними слідчими версіями у цій типовій ситуації є: в результаті вчинення злочинних дій, пов'язаних з незаконним обігом зброї, підозрюваний усвідомлює свою вину і сприяє розслідуванню кримінального правопорушення; визнаючи вину в повному обсязі, підозрюваний покриває своїх співучасників, переслідуючи наступні цілі – отримання матеріальної допомоги та протекції від не встановлених слідством осіб, отримання мінімального покарання в результаті помилкової кваліфікації злочинного діяння; підозрюваний умисно здійснює обмову себе в результаті залякування з боку представників кримінальних структур або у зв'язку з можливістю отримання певної матеріальної вигоди; звільнення від покарання родича тощо.

Основними тактичними завданнями розслідування з урахуванням вищевказаних обставин є: пошук доказів, які викривають або навпаки виправдовують особу, щодо якої є підстави припускати її причетність до вчинення злочину; встановлення причетності інших осіб до вчинення незаконного обігу зброї. Стосовно даної слідчої ситуації перелік слідчих (розшукових) дій виглядає наступним чином: огляд місця події, зброї, документів; допит свідків і потерпілих; пред'явлення для впізнання; слідчий експеримент; призначення і провадження судових експертиз; перевірка осіб та зброї за криміналістичними обліками і системами кримінальної реєстрації; проведення обшуків.

На наступному етапі розслідування типові слідчі ситуації класифікують залежно від позиції підозрюваного. Таким чином, можуть бути виокремлені такі ситуації:

- 1) підозрюваний частково визнає вину;
- 2) підозрюваний визнає свою вину у вчиненні кримінального правопорушення;
- 3) підозрюваний заявляє про свою непричетність до вчинення кримінального правопорушення.

На наступному етапі розслідування важливим також є збір необхідних доказів у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим слідчими ситуаціями, властивими даному етапу розслідування кримінальних правопорушень, є такі: 1) отримані докази, що свідчать про непричетність особи до вчинення кримінального правопорушення; 2) здобута інформація про співучасників незаконного обігу зброї; 3) підозрюваний продовжує наполягати на своїй непричетності до злочину і відмовляється сприяти розслідуванню; 4) підозрюваний змінив свою позицію стосовно вчиненого

кримінального правопорушення, визнає вину і сприяє розслідуванню. Важливим у зазначеній ситуації є діяльність слідчого, спрямована на відпрацювання всіх зв'язків підозрюваної особи, в першу чергу додаткова перевірка тих осіб, які проходять у кримінальному провадженні як свідки.

З урахуванням особливостей слідчої ситуації, оцінивши і спрогнозувавши її, слідчий повинен висунути версію для визначення напрямку розслідування, здійснити планування черговості проведення слідчих (розшукових) дій або прийняття процесуальних рішень.

10.4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

Ефективність розкриття і розслідування незаконного обігу зброї багато в чому залежить від своєчасного і якісного проведення початкових слідчих (розшукових) дій, особливе місце серед яких займає огляд місця події. Ця дія належить до складних, адже під час її здійснення необхідно не тільки виявити і зафіксувати зброю, сліди кримінального правопорушення, а ще й проаналізувати обстановку, що сформувалася, відтворити, змодельовати можливу картину того, що сталося, визначити спосіб дій злочинця, його ознаки тощо.

Мета огляду місця події розкривається через тактичні завдання, які можна розподілити на основні (загальні), похідні (окремі) та спеціальні. Загальні завдання огляду місця події полягають у: 1) дослідженні та фіксації матеріальної обстановки місця події; 2) встановленні слідів кримінального правопорушення і речових доказів: виявлення, фіксація, вилучення і упаковка слідів, що характеризують осіб, які брали участь у вчиненні кримінального правопорушення (їх кількість, приблизний вік, фізичні дані, наявність певних звичок, навичок, психічних відхилень та ін.): сліди рук, ніг, біологічні сліди та ін.; сліди транспортних засобів; сліди злому та ін.; 3) отриманні вихідної інформації для висування версій про механізм події, що відбулася, про злочинців, про знаряддя вчинення кримінального правопорушення; про осіб, які можуть надати інформацію про обставини вчинення кримінального правопорушення, інші обставини і дані, які можуть бути використані для розслідування кримінального правопорушення; 4) організації переслідування кримінального правопорушення по гарячих слідах; 5) встановленні негативних обставин, які можуть свідчити про інсценування кримінального правопорушення, фальсифікацію слідів.

Окремими завданнями огляду місця події є: 1) встановлення обставин, що відображають об'єктивну сторону кримінального правопорушення: час і спосіб вчинення; дії злочинця на місці події; наслідки кримінального правопорушення тощо; 2) попередні дослідження виявлених слідів і об'єктів; 3) з'ясування обставин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Спеціальні завдання огляду місця події включають виявлення та фіксацію: 1) зброї або її складових; 2) слідів застосування

зброї: стріляних куль, стріляних гільз, інших частин патрона, основних та додаткових слідів пострілу, частин вибухового пристрою, якій розірвався, слідів вибуху; 3) обладнання для виготовлення зброї, пристосувань для її транспортування або зберігання; 4) слідів зброї або її частин, їх виготовлення, викрадення, збуту, перероблення, транспортування, зберігання¹⁵⁶.

Важливим етапом є безпосередній огляд виявленої зброї. Він проводиться на місці її виявлення. Важливим під час огляду зброї є дотримання загальних і спеціальних правил. До загальних правил належить ретельна фіксація в протоколі та із застосуванням фотозйомки місця виявлення зброї, її кількості, виду, особливостей, заводського маркування тощо. До спеціальних правил належить суворе дотримання заходів безпеки для унеможливлення випадкового пострілу або вибуху. При огляді будь-якої зброї не слід упускати можливості знаходження на ній відбитків пальців, слідів крові, мікрОВОЛОКОН, часток якої-небудь речовини й інших слідів, що можуть містити в собі інформацію для розслідування і можуть бути у подальшому досліджені експертним шляхом.

Оглядаючи зброю і беручи її руками, важливо не пошкодити сліди, що можуть бути на поверхні зброї (сліди рук, текстильні волокна, волосся, сліди крові, запах тощо), та не залишити свої. Не можна забувати, що сучасні експертні досягнення в галузі молекулярної генетики дозволяють досліджувати невелику кількість біологічних слідів на поверхні зброї з подальшою ідентифікацією особи, яка її тримала. Зброя оглядається також для фіксації маркувальних позначень, установлення наявності будь-яких ушкоджень, відсутності частин тощо. При цьому слід звернути увагу на однаковість заводського порядкового номера на різних деталях конкретного екземпляра зброї. Якщо зброя була виявлена в штатному ящику, то в ньому може знаходитися опис боєприпасів, які зберігалися в цьому ящику, вказуватися їх кількість, номер партії, відомості про завод-виробник, місяць і рік виготовлення, підпис командира підрозділу та інші відомості.

Обов'язковою вимогою огляду вибухових пристроїв є участь спеціаліста-вибухотехніка. При огляді ручної гранати зазначається стан її поверхні: колір; наявність, форма та розміри вм'ятин, подряпин, слідів корозії, сторонніх нашарувань тощо; наявність та зміст маркувальних позначень; чи був укручений у різьбове з'єднання запал, чи замість нього знаходилася пластмасова заглушка тощо. При огляді запалу відзначається його форма, розміри, наявність чеки, маркувальних позначень, які проставляються на скобі фарбою (номер партії) і клеймуванням (номер заводу-виготовлювача, рік виготовлення, тип запалу).

Допит. Під час розслідування незаконного обігу зброї незалежно від особи допитуваного предметом допиту є сукупність обставин, які необхідно

¹⁵⁶ Гусева В. О. Тактика огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із вибухами // Криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування : матеріали наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 29 квіт. 2020 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2020. С. 20–23.

з'ясувати, серед яких: 1) зброя: система, вид, модель, найменування, кількість (число, вага, обсяг); стан і зовнішній вигляд; індивідуальні ознаки – номер, маркування, комплектність, упаковка тощо; 2) особа злочинця: зовнішній вид, професійні навички, мотив учинення кримінального правопорушення; 3) обставини придбання зброї: привласнення, розкрадання, вимагання, крадіжка, виготовлення, покупка, мета придбання; 4) особливості приховування й транспортування зброї: способи приховування, маскування, вид транспорту, маршрут, час тощо; 5) обставини збуту зброї: ким і куди була реалізована зброя, мета збуту, спосіб, місце, особа покупця, час тощо; 6) зв'язок з іншими кримінальними правопорушеннями, під час вчинення яких використовувалась зброя; 7) вчинення кримінального правопорушення одноособово чи групою осіб; встановлення характеру злочинної діяльності кожної з таких осіб.

Предмет допиту підозрюваного варіює залежно від обставин злочинної події. Під час допиту особи, яка була затримана зі зброєю, слід з'ясувати: з якого джерела отримана зброя; ким і де вона виготовлена (якщо виявлена зброя саморобного виробництва); де зберігалася зброя; чи має особа дозвіл на володіння зброєю; з якою метою носить або володіє нею; чи є у особи ще зброя, де вона зберігається; чи вчиняла затримана особа раніше злочини або кримінальні проступки з використанням цієї зброї, коли саме, де і у який спосіб; чи належить затримана особа до організованого злочинного угруповання, яку функцію вона там виконує, хто є його організатором і керівником.

Під час допиту підозрюваного, який вчинив викрадення, привласнення, вимагання зброї, необхідно детально з'ясувати: коли і за яких обставин було прийнято рішення про вчинення кримінального правопорушення; як здійснювалася підготовка; джерело походження зброї; коли і за яких обставин вчинено кримінальне правопорушення; який спосіб його вчинення; мотив і мета придбання зброї; вид, кількість зброї, опис упаковки; місце зберігання зброї; мета придбання зброї; чи були співучасники; хто знав про підготовлюване або вчинене розкрадання; яким чином зброя була переправлена за територію, що охороняється; де і в яких умовах зберігалася зброя; які заходи вживалися задля збереження зброї; хто бачив викрадену зброю (кому демонстрував); кому, коли, де і за яких обставин збув зброю; чи випробував зброю, де, яким чином, з ким; чи є дозвіл на носіння, зберігання зброї тощо; чи здійснював підозрюваний незаконні дії з використанням викраденої зброї тощо.

Під час допиту підозрюваного у виготовленні, переробленні, ремонті зброї слід встановити: з якою метою виготовлювалася, перероблялася, ремонтувалася зброя; з якого джерела, від кого конкретно було отримано комплектуючі для зброї (чи інші матеріали) і за яку ціну; хто конкретно займався виготовленням зброї, якими знаннями (кваліфікацією) ці особи володіють; де саме виготовлено зброю, які при цьому використовувалися матеріали і комплектуючі деталі, інструменти та обладнання і де (у кого)

вони придбані; скільки одиниць зброї було виготовлено; кому конкретно збувалася зброя, за якою ціною, чи був посередник; що відомо про факти використання проданої зброї покупцями; наявність співучасників (їх імена, прикмети), роль кожного з них, а також тих, хто знає про вчинення злочину; яка сума винагороди за виготовлення, ремонт зброї і хто за це розплачувався тощо.

Важливе значення для розслідування має визначення кола свідків вчиненого кримінального правопорушення. До категорії свідків, які можуть бути допитані під час розслідування незаконного обігу зброї, належать: а) очевидці:

- особи, які безпосередньо спостерігають за підготовкою, виготовленням, приховуванням зброї; видачею наказів про незаконну видачу (передачу) зброї; присутні під час здійснення шахрайських дій із заволодіння зброєю тощо;

- особи, присутні під час затримання підозрюваного зі зброєю;

- особи, які можуть дати свідчення про різні обставини, пов'язані з подією кримінального правопорушення;

- посадовці, відповідальні за обіг зброї у військових частинах, правоохоронних органах, підприємствах, організаціях, де зброя використовується, виготовлюється, зберігається, продається;

- особи, які здійснюють охорону складу, арсеналу, військової частини за своїми професійними обов'язками (охоронець, сторож, відповідальний за відеонагляд місця зберігання зброї);

- особи, які законно здійснюють транспортування, видачу зброї;

- особи, які виявили зброю у транспорті, громадських місцях, при перетинанні кордону тощо;

- особи, які перебувають у родинних, робочих, службових, дружніх та інших стосунках із злочинцем чи потерпілим.

При допиті свідків – очевидців вчинення кримінального правопорушення слід з'ясувати такі запитання: чи є свідок безпосереднім очевидцем незаконного збуту, транспортування та інших видів незаконного обігу зброї; час вчинення злочину; за яких обставин особа бачила дії злочинця; яка зброя стала предметом незаконного обігу; у чому саме полягають незаконні дії зі зброєю; чому та яким чином свідок опинився на місці події тощо.

Щодо потерпілих, то, як правило, ця фігура у кримінальних провадженнях щодо незаконного обігу зброї з'являється при виявленні ознак злочинів, передбачених ст.ст. 262, 410 КК України. Під час їх допиту, насамперед, установлюються обставини розкрадання, вимагання, шахрайства, що призвели до втрати зброї, час вчинення кримінального правопорушення, предмет посягання тощо. Якщо розкрадання зброї вчинено шляхом грабежу або розбійного нападу, то у потерпілого слід дізнатися прикмети нападників, способи їх дій при нападі, напрямок, у якому вони зникли, та інші факти. Потерпілий повинен вказати місце, де зброя зберігалася; умови зберігання; коло людей, обізнаних про наявність у потерпілого

зброї; розпорядок дня або період тривалої відсутності потерпілого; чи мали місце факти візитів невідомих людей під надуманими приводами тощо. Під час допиту слід спитати потерпілого про можливу особу злочинця, з'ясувати законність володіння потерпілим викраденою зброєю, звідки з'явилася зброя у потерпілого.

10.5. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

Важливе значення під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом зброї, мають експертиза зброї та слідів і обставин її використання та вибухотехнічна експертиза. Залежно від об'єктів дослідження розрізняють нижченаведені види експертизи зброї та слідів і обставин її використання.

1. Експертиза вогнепальної зброї та бойових припасів до неї. Основними її завданнями є: встановлення належності об'єктів до вогнепальної зброї, до боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї; визначення виду, системи (моделі) та калібру вогнепальної зброї та боєприпасів до неї; визначення їх справності та придатності до стрільби; встановлення способу виготовлення або факту переробки вогнепальної зброї, боєприпасів; встановлення належності об'єктів до частин, деталей вогнепальної зброї тощо, з'ясування способу виготовлення зброї – заводський або саморобний, «джерела походження» зброї або боєприпасів, тобто заводу-виготовлювача, місця зберігання, транспортування заводської зброї або місця виготовлення саморобної зброї і боєприпасів тощо.

2. Експертиза слідів зброї, слідів пострілів проводиться щодо стріляних куль, шроту, картечі, гільзи, перешкоди зі слідами тощо. Основні завдання: встановлення за слідами виду, системи (моделі) та калібру вогнепальної зброї, з якої стріляні снаряди або гільзи; ототоження за слідами конкретного екземпляра вогнепальної зброї. Особливе значення для розслідування має факт встановлення конкретної особи, яка тримала зброю в руках у момент пострілу, що вирішується під час експертизи продуктів пострілу, на яку найчастіше направляються змиви з рук, обличчя, інших відкритих ділянок тіла особи, волосся, порожнини носа, слухових проходів, а також одяг та взуття особи, яка стріляла тощо.

3. Експертиза холодної зброї. Об'єктами досліджень є вироби ріжучої, колючої, рублячої, ударно-подрібнюючої дії. Основні завдання: встановлення належності предметів до холодної зброї; з'ясування способу їх виготовлення; визначення типу, виду зброї або подібного до неї виробу.

Залежно від предмета посягання також можуть бути проведені експертиза зброї з некінетичним принципом ураження, експертиза гранатометів та ствольної артилерійської зброї, експертиза ракетно-реактивної зброї. Об'єктами дослідження є протитанкові ракетні комплекси, реактивні системи залпового вогню, зенітно-ракетні комплекси. Основними завданнями дослідження є: встановлення належності об'єктів до ракетної

або реактивної зброї; визначення типу, виду, моделі або зразка зброї; установлення способу виготовлення та придатності для використання за призначенням.

Також поширеною під час розслідування незаконного обігу зброї є вибухотехнічна експертиза, різновидами якої подані нижче.

1. Експертиза вибухових пристроїв, основними завданнями якої є: визначення належності об'єкта до вибухових пристроїв (боєприпасів) та визначення класифікаційної категорії пристрою; установлення конструкції пристрою; способу виготовлення; здатності пристрою викликати вибух і можливості вибуху в конкретних умовах (струс, нагрівання тощо); встановлення наявності професійних навичок у особи, яка виготовила саморобний вибуховий пристрій.

2. Експертиза вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу), до основних завдань якої належать: установлення факту належності наданого об'єкта до вибухових речовин або речовин, які можна використати як компоненти для виготовлення вибухових речовин, порохових зарядів або піротехнічних засобів; установлення способу виготовлення вибухових речовин; виявлення мікрослідів вибухових речовин і продуктів їх розкладання на предметах-носіях. Такими носіями є тканина одягу, пакети, коробки та інші ємності, в яких могла знаходитися, зберігатися зброя, а також деталі та частки конструкції пристрою, який вибухнув; установлення за продуктами розкладу вибухових речовин вихідної речовини, яка була використана для вибуху (пострілу); установлення спільної родової (групової) належності вибухових речовин (порохових зарядів).

Для встановлення фактів розкрадань або незаконного володіння зброєю важливе значення має дослідження документів, посвідчень на право володіння зброєю, які належать до об'єктів почеркознавчої експертизи і технічної експертизи документів.

Об'єктами почеркознавчої експертизи, що підлягають дослідженню під час розслідування незаконного обігу зброї, є документи на право володіння зброєю, бухгалтерські та службові документи щодо зберігання, руху зброї на підприємстві, складах, у військових частинах, арсеналах тощо. Для проведення почеркознавчих досліджень слідчий повинен надати експерту вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка підлягає ідентифікації. Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, рукописних записів і підпису.

Технічна експертиза документів об'єднує в собі декілька різновидів, серед яких типовим під час розслідування незаконного обігу зброї є вказані нижче.

1. Експертиза реквізитів документів, основними завданнями якої є: встановлення фактів і способів унесення змін до документів та виявлення їх первинного змісту; виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабо видимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а

також текстів (зображень) на обгорілих і згорілих документах; визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, послідовності нанесення записів (підписів) і відтисків печатки; установлення цілого за частинами документа; установлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки. При цьому експерту ставляться не тільки питання щодо наявності змін у справжньому документі, але й щодо первинного виду і записів у документах.

2. Експертиза друкарських форм. Об'єктами досліджень є: печатки, штампи, факсиміле, принтери, їх відтиски й тексти. Завдання експертизи включають установлення способу нанесення відтисків печаток, штампів, факсиміле; ідентифікацію печаток, штампів, факсиміле, принтеру; відповідність часу нанесення відтисків печаток, штампів, текстів даті виготовлення документа. Для виконання ідентифікаційних завдань щодо документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, необхідно надавати цю техніку в комплекті.

Трасологічною експертизою виявляються сліди рук на зброї та інших, пов'язаних із нею у механізмі кримінального правопорушення, предметах, досліджуються пошкоджені замки або пломби на місці розкрадання та інші сліди. Отже, її різновидами є наступні.

1. Експертиза слідів рук (дактилоскопічна експертиза), призначення якої полягає у виявленні на деталях зброї слідів рук. Об'єктами дослідження або об'єктами-носіями є: зброя, пакувальні матеріали, предмети обстановки, на яких виявлені або можуть знаходитися сліди рук. У разі неможливості вилучення предметів зі слідами рук на експертизу направляються копії слідів, зліпки об'ємного сліду або масштабні чіткі фотознімки сліду. Основним завданням дактилоскопічної експертизи є встановлення наявності слідів рук на об'єктах-носіях і їх придатність для ідентифікації особи, ідентифікація особи.

2. Експертиза слідів злому, інструментів, виробів масового виробництва, об'єктами дослідження якої є: предмети зі слідами-відбитками свердління, розпилювання, роздроблення тощо. Якщо завданням експертизи є ідентифікація агрегату, на якому виготовлена зброя або деталі, то на експертизу слід надати, крім зразка зброї, також і агрегат, обладнання, яке ідентифікується або достовірно зроблені на ньому деталі. Основним завданням експертизи є: ідентифікація конкретного екземпляра знаряддя, інструмента, агрегату або встановлення його виду за слідами його дії тощо.

Трасологічними дослідженнями можливе вирішення питання про спільне джерело походження (виготовлення) саморобної зброї, що здійснюється на основі зіставлення зовнішніх ознак; ознак, що відображають процес виготовлення кількох деталей на одному обладнанні; особливостей внутрішньої будови та ін.

3. Експертиза замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів) проводиться щодо замків, пломб, контрольних пристроїв (засобів),

як правило, вилучених з місця розкрадання або викрадення зброї. На дослідження замків разом з ними слід направити предмети, які могли використовуватися для відмикання або злому замка, а також ключі від цих замків. Основними завданнями експертизи є встановлення факту пошкодження, способу відмикання, видів предметів, що були використані для цього; ідентифікація цих предметів, а для пломб – ідентифікація пломбувальних лещат, факту повторного пломбування тощо.

4. Експертиза рельєфних знаків. Об'єктами досліджень цього виду є спиляні (забиті), слабовидимі номери та інші рельєфні зображення на різного роду зброї. Основним завданням експертизи є не тільки встановлення факту зміни зображень, але встановлення видалених заводських маркувальних позначень.

Для встановлення обставин справи, зібрані аудіо-, відеоматеріали направляються для проведення лінгвістичної експертизи усного мовлення, портретної експертизи, експертизи відео-, звукозапису. Факт носіння зброї особою або збереження зброї в певному місці можна встановити, призначивши експертизу матеріалів, речовин і виробів з метою виявлення слідів металізації на поверхні тканини чи інших предметів. Цією експертизою також встановлюється матеріал зброї, яка виготовлена саморобним способом, що сприяє пошуку джерела походження. Факт контакту особи зі зброєю встановлюється дослідженням біологічних слідів та спеціальних речовин. У ситуації виявлення зразків зброї, які можуть бути віднесені до культурних цінностей, призначається мистецтвознавча експертиза. Вказані експертизи належать до факультативних, тобто таких, що обумовлені слідчою ситуацією.

Завдяки дослідженню біологічних слідів, виявлених на зброї або предметах на місці події чи під час обшуку, можливо ототожнювати особу, яка тримала зброю в руках, контактувала з нею або її упаковкою, шляхом здійснення молекулярно-генетичного дослідження¹⁵⁷.

Отже, під час розслідування незаконного обігу зброї обов'язково призначаються експертиза зброї та слідів і обставин її застосування, експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу) для встановлення предмета кримінального правопорушення.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які кримінальні правопорушення належать до категорії тих, що пов'язані з незаконним обігом зброї?
2. У чому полягає специфіка відкриття кримінального провадження у зв'язку з виявленням факту незаконного обігу зброї?

¹⁵⁷ Shcherbakovskiy M., Stepaniuk R., Kikinchuk V., Petrova I., Hanzha T. Assessment of the conclusions of molecular genetic examination in the investigation of crimes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, No. 25. Pp. 479–486.

3. Визначте типові слідчі ситуації та відповідні їм тактичні завдання на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї.

4. У чому полягає специфіка проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї?

5. Розкрийте особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї.

РОЗДІЛ 11

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

11.1. СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Досудове розслідування завжди відбувається в конкретних умовах часу, місця, інших обставин, характеризується певною системою взаємовідносин між учасниками та багатьма іншими факторами. Давно встановлено залежність між поведінкою суб'єкта певної діяльності й обставинами, що склались на відповідний момент, тобто ситуацією цієї діяльності. Оскільки раціональний вибір тактики розслідування як способу поведінки слідчого залежить від конкретної ситуації, то і формування якісних криміналістичних рекомендацій повинно будуватись з урахуванням ситуаційного підходу.

Типізація слідчих ситуацій при формуванні методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України, можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, компонентів слідчої ситуації, які стосуються обставин вчиненого злочину та процесу розслідування.

До першої групи компонентів можна віднести відомості про окремі обставини злочинної діяльності: а) особу (осіб), котра вчинила злочин; б) спосіб злочину; в) сліди злочину; г) предмет посягання і розмір заподіяної злочином шкоди; д) зв'язки з іншими злочинами.

Другу групу становить сукупність інформації про найбільш значущі обставини розслідування: а) стан доказової бази; б) можливості слідства; в) лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатись у процес розслідування, тощо.

При формуванні методики розслідування названі компоненти, а точніше їх змістовна характеристика, можуть комбінуватись у різних сполученнях, що визначається результатами аналізу слідчої практики. Для певних категорій злочинних діянь мають обиратись ті елементи слідчої ситуації, наявність або відсутність яких на певному етапі розслідування є найбільш типовими на практиці, значущими для вироблення систематизованих і конкретизованих рекомендацій.

Слід також пам'ятати, що системний підхід до формування окремих криміналістичних методик вимагає виділення типових слідчих ситуацій з урахуванням виду злочинів або технології злочинної діяльності та етапів розслідування.

Таким чином, ситуаційний підхід у формуванні методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України, полягає у типізації

слідчих ситуацій залежно від найбільш значущих і специфічних компонентів, перш за все інформаційного характеру, які є характерними на відповідних етапах розслідування певних видів і груп злочинних посягань, і розробленні на цій підставі дієвих науково обґрунтованих рекомендацій з їх виявлення, розкриття, розслідування та запобігання їм.

Типізація слідчих ситуацій можлива з урахуванням виду злочину (типу злочинної технології) та використання певних підстав, які можуть бути використані при побудові криміналістичних методик розслідування як окремо, так і у різних сполученнях.

Блок ситуацій А «Характеристика інформації про обставини кримінального правопорушення». Типові слідчі ситуації можуть бути виділені залежно від: а) повноти інформації про подію кримінального правопорушення, що відноситься до об'єктивної сторони діяння; б) повноти інформації про особу правопорушника; в) повноти інформації про предмет посягання; г) наявності та повноти інформації про взаємні зв'язки кримінальних правопорушень різних видів у межах технології злочинної діяльності.

Блок ситуацій Б «Характеристика стану розслідування» включає типові слідчі ситуації залежно від: а) джерела інформації про подію, що може виявитись злочинною; б) ступеня поінформованості запідозрених осіб про виявлення ознак кримінального правопорушення (наявність або відсутність фактору раптовості); в) наявності протидії розслідуванню; г) позиції сторони захисту щодо повідомленої підозри.

Блок ситуацій А є найбільш характерним для рекомендацій із початкового етапу розслідування різних категорій кримінальних правопорушень, що вчиняються в бюджетній сфері. Окремі з указаних нижче обставин можуть характеризувати компоненти слідчих ситуацій наступного етапу, що більш притаманно комплексним методикам.

Повнота інформації про подію злочину, що відноситься до об'єктивної сторони діяння, традиційно виступає підставою для типізації слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування. Зокрема, вона може використовуватись у методиках розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства (ст.ст. 210 і 211, ч. 2 ст. 175 КК України), незаконної приватизації державного, комунального майна (ст. 233 КК України), службової недбалості (ст. 367 КК України) та інших посягань, для встановлення об'єктивної сторони яких принципове значення має з'ясування факту порушення нормативно-правових вимог при розпорядженні бюджетними коштами, іншим державним і комунальним майном.

Різновидами типових слідчих ситуацій, виділених на підставі даних про спосіб кримінального правопорушення, можуть бути: а) встановлено факт подання до державного органу, фонду неправдивої інформації (документів) із метою одержання бюджетних коштів; б) встановлено факт перерахування бюджетних коштів на рахунки фіктивного підприємства (підприємств); в) встановлено факт незаконного відчуження державного

або комунального майна; г) встановлено факт завищення ціни (обсягу) товарів, робіт, послуг, придбаних за державні кошти; д) встановлено факт складання та підписання фіктивних актів виконаних робіт за державні кошти тощо.

Повнота інформації про причетних до кримінального правопорушення осіб є найбільш розповсюдженою в окремих криміналістичних методиках та виступає підставою для типізації слідчих ситуацій. Водночас для категорії службових кримінальних правопорушень цей критерій не є найбільш вагомим, оскільки коло підозрюваних, як правило, обмежене та відомо із самого початку кримінальної процесуальної діяльності. Тому в методиках розслідування таких кримінальних правопорушень більшого значення набуває з'ясування питання не про встановлення невідомого правопорушника, дані про якого обмежені, а про службовий статус підозрюваних, обсяг їхніх повноважень, причетність відомих осіб із кола запідозрених до певних дій, установлення співучасті та ролі кожного зі співучасників у вчиненні кримінального правопорушення.

Цей компонент дає можливість виділяти типові слідчі ситуації: а) є дані про те, що кримінальне правопорушення вчинено одним або кількома з відомих громадян (кола осіб), однак недостатньо відомостей про те, хто саме з них є учасниками кримінального правопорушення; б) є достатні дані про вчинення кримінального правопорушення певною особою у співучасті, проте співучасники невідомі; в) є достатні дані про вчинення кримінального правопорушення групою осіб, але не встановлена роль кожного тощо.

У свою чергу, ситуації, що характеризуються суттєвою обмеженістю відомостей про запідозрених осіб, є типовими для початкового етапу розслідування шахрайського заволодіння бюджетними коштами «ззовні», тобто з боку службових осіб суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб-підприємців, особливо при використанні в механізмі посягання фіктивних підприємств і підставних осіб. У таких випадках типовими є ситуації, коли встановлено факт подання до державного органу, банку або фонду неправдивої інформації з метою одержання державних коштів, відчуження державного або комунального майна, однак дані про осіб, які вчинили таке кримінальне правопорушення, обмежені або встановлено факт обманного заволодіння державними коштами, іншим майном, але дані про правопорушників обмежені.

Повнота інформації про предмет посягання має принципове значення, у першу чергу, в комплексних методиках розслідування, до складу яких входять так звані «предметні» кримінальні правопорушення (наприклад, нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону, шахрайство з фінансовими ресурсами та інші), коли

встановлення складу кримінального правопорушення залежить від ознак предмета. У таких випадках доцільно виділяти типові слідчі ситуації, перш за все, на основі інформаційних компонентів про юридичну природу предмета посягання та його розмір. Зокрема, юридичне визначення понять «бюджетні кошти», «державні кошти», «приватизаційні документи», «доходи, одержані злочинним шляхом», «державне (комунальне) майно», «кошти, призначені для виплати заробітної плати, стипендії, пенсії та інших встановлених законом виплат», а також встановлення щодо окремих складів кримінального правопорушення обов'язкового розміру предмета посягання, вимагають чіткого з'ясування і доказування наявності їхніх ознак у конкретному кримінальному провадженні. Проте досить часто при розслідуванні кримінальних правопорушень у бюджетній сфері складаються ситуації обмеженості або суперечливості даних про зазначені вище ознаки, що, у свою чергу, вимагає від органу досудового розслідування постановки та виконання конкретних завдань. У зв'язку з цим в окремих методиках формуються відповідні типові слідчі ситуації, наприклад: встановлено зловживання при витрачанні коштів установи, фонду, але недостатньо даних про юридичну природу і/або розмір предмета посягання.

Наявність і повнота інформації про взаємні зв'язки кримінальних правопорушень різних видів у межах технології злочинної діяльності також можуть бути використані як підстава типізації слідчих ситуацій у комплексних методиках розслідування. Під час досудового розслідування взаємопов'язаних комплексів кримінальних правопорушень нерідко кримінальне провадження починається за ознаками одного або кількох злочинів у ситуаціях інформаційної недостатності про обставини інших деліктів. Тому для відповідних методик типовими виступають ситуації, коли є достатньо даних про обставини допоміжних злочинів при дефіциті інформації про головний, або обмежені відомості про всі чи деякі допоміжні злочини, або інші можливі сполучення компонентів.

Блок ситуацій Б визначається на підставах, що характеризують певну інформацію про процес розслідування. Такі ситуації можуть бути виділені як для початкового, так і наступного етапів розслідування.

Так, характеристика джерел інформації про подію, що може виявитись злочинною, тобто даних, що свідчать про наявність у виявленому діянні ознак кримінального правопорушення, може мати значення, головним чином, з точки зору можливостей суб'єктів, котрі виявили відповідну подію. Саме ця підстава належить до числа найбільш уживаних для типізації слідчих ситуацій у методиках розслідування службових розкрадань. Слідчі ситуації початкового етапу розслідування повинні визначатись відповідно до типових джерел інформації – підстав для початку досудового розслідування.

Щодо кримінальних правопорушень у бюджетній сфері найбільш важливими в цьому сенсі є результати діяльності контролюючих органів

(перш за все, Держфінінспекції) і оперативних підрозділів. Якість і повнота одержаної цими органами і підрозділами інформації має суттєве процесуальне і тактичне значення, з точки зору виникнення завдань розслідування та засобів їх виконання на початковому етапі. Тому в окремих методиках виділяють наступні типові слідчі ситуації: а) досудове розслідування розпочато на підставі матеріалів, представлених контролюючими органами; б) досудове розслідування розпочато на підставі матеріалів, наданих суб'єктами оперативно-розшукової діяльності; в) досудове розслідування розпочато прокурором унаслідок проведеної перевірки законності певних дій службових осіб тощо.

Фактором, який доповнює вищевказану підставу виокремлення типових слідчих ситуацій, є ступінь поінформованості запідозрених осіб про виявлення ознак злочину. Він має принципове значення в аспекті обрання напрямків розслідування через наявність або відсутність раптовості слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших дій. Такі ситуації є типовими для методик розслідування найбільш небезпечних, тяжких і резонансних злочинів у бюджетній сфері, зокрема шахрайств і службових розкрадань в особливо великому розмірі, неправомірної вигоди, у тому числі вчинених організованими групами, злочинними організаціями. У таких методиках слідчі ситуації можуть бути типізовані залежно від того, чи відомо учасникам злочинної діяльності про викриття самого факту посягання, а також чи було закінчено всі дії в межах злочинного умислу. Прикладами такого підходу можна вважати типові слідчі ситуації: а) причетним до злочину особам відомо про виявлення правопорушення правоохоронними органами, всі дії в межах злочинного умислу доведено до кінця або перервано; б) усім або деяким причетним до злочину особам (членам групи) невідомо про виявлення їхньої діяльності, яка повністю не припинена.

Наявність складних форм протидії розслідуванню більше характерна для корупційних кримінальних правопорушень, учинених організованими групами та злочинними організаціями, й інших посягань, що характеризуються наявністю корумпованих зв'язків.

Позиція сторони захисту щодо повідомленої підозри є найбільш розповсюдженою підставою для типізації слідчих ситуацій наступного етапу розслідування. Зокрема, є ситуації, коли підозрюваний повністю визнає вину та співпрацює зі слідством або не визнає своєї вини повністю чи частково. Для кожної з цих ситуацій можливі різні варіації обставин. Наприклад, у першій можуть окремо виділятися випадки наявності у слідчого даних про самообмову, намагання «вигородити» співучасників, приховати факти вчинення інших кримінальних правопорушень тощо, а в другій – типові аргументи та варіанти дій щодо заперечення вини.

11.2. ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Тактичні завдання розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України, варто класифікувати наступним чином.

1. Залежно від сфери застосування: а) індивідуально-конкретні, які визначаються слідчим у ході розслідування певного кримінального правопорушення; б) типові, які визначаються на підставі наукового узагальнення й аналізу слідчої практики при формуванні окремих криміналістичних методик розслідування.

2. Залежно від обсягу реалізації: а) загальні – ті, що можуть бути розповсюджені до великої групи кримінальних правопорушень і виділені стосовно загальних методик розслідування (міжродових, міжвидових); б) спеціальні, які виділяються щодо вузької групи кримінальних правопорушень (виду, підвиду, технології).

3. Залежно від фактору, що впливає на визначення тактичних завдань розслідування: а) тактичні завдання, обумовлені видом кримінального правопорушення (технологією злочинної діяльності); б) тактичні завдання, обумовлені механізмом кримінального правопорушення та предметом доказування; в) тактичні завдання, обумовлені стадією або етапом розслідування; г) тактичні завдання, обумовлені слідчою ситуацією; ґ) тактичні завдання, обумовлені сполученням кількох факторів.

4. Залежно від місця в структурі криміналістичної методики: а) тактичні завдання початкового етапу розслідування; б) тактичні завдання наступного етапу розслідування; в) тактичні завдання окремих слідчих дій.

5. Залежно від можливостей вирішення: а) основні, які можна вирішити тільки шляхом проведення всієї системи слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів на певному етапі розслідування у певній слідчій ситуації; б) складні проміжні – ті, що можна вирішити шляхом проведення тактичної операції; в) прості проміжні – ті, що можна вирішити шляхом проведення окремої слідчої (розшукової) дії або негласної слідчої (розшукової) дії; г) внутрішні тактичні – ті, що можна вирішити шляхом тактичного прийому або тактичної комбінації в межах однієї слідчої (розшукової) дії або негласної слідчої (розшукової) дії.

Завдання початкового етапу розслідування наступні.

1. Критичний аналіз і правильна криміналістична оцінка матеріалів, наданих ініціатором початку досудового розслідування (заявником, службовою особою ревізійного органу, оперативним працівником тощо). Успішне виконання цього завдання має вирішальне значення для визначення подальшої діяльності слідчого, тобто вирішення питання відносно закриття кримінального провадження або підстав для його подальшого здійснення. Невірна оцінка одержаної інформації призводить до помилок як у прийнятому рішенні, так і в аспекті обрання стратегії наступної діяльності.

Для кримінальних правопорушень у бюджетній сфері в цілому характерною є значна кількість спірних питань щодо відповідності виявлених діянь вимогам законодавства, службових та інших інструкцій, що має вирішальне значення для з'ясування питання про наявність або відсутність ознак злочину. Тому слідчому, прокурору важливо чітко встановити нормативну модель діяльності службової, матеріально відповідальної та іншої особи за відповідних обставин, фактичну модель поведінки, які відхилення від нормативної моделі мали місце, і чи мають вони ознаки кримінального правопорушення.

2. Перевірка представлених джерел інформації. Аналізуючи й оцінюючи представлені матеріали, слідчий, прокурор повинен не просто упевнитись в обставинах події, а й визначити, якими саме матеріалами (документами) підтверджуються ці факти, чи одержані ці матеріали з дотриманням чинного законодавства, шляхом застосування належних методів оперативно-розшукової, адміністративної або ревізійної діяльності. Наприклад, у зв'язку із суттєвою кількістю порушень, які на практиці допускають ревізори, здійснюючи ревізійні заходи, велике значення має особисте переконання слідчого, прокурора у достовірності документально зафіксованих джерел. Для цього слід особисто пересвідчитись у достовірності наданої інформації, для чого потрібно особисто поспілкуватись із особами, котрі збирали матеріали, надавали пояснення, проводили дослідження, за необхідності одержати консультації зі спеціальних питань. З метою доповнення одержаної інформації, за необхідності, потрібно призначити додаткову або повторну ревізію.

3. Своєчасне прийняття обґрунтованих процесуальних рішень, вжиття заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням, що готуються або тривають. Визначення напрямків та особливостей організації розслідування кримінального правопорушення. Слідчому необхідно бути готовим приймати правильні рішення в умовах обмеженого часу з урахуванням строків кримінального провадження, визначених законом, і слідчої ситуації. Слід намагатись максимально ефективно використовувати фактор раптовості, вживати всіх можливих заходів, щоб запобігти правопорушенню або припинити його. Тобто вже на початку розслідування треба виявляти ознаки інших деліктів, що становлять злочинну технологію, побічних проявів злочинної діяльності, запобігати таким, що готуються, і продовжуваним кримінальним правопорушенням.

У таких умовах якість, швидкість і ефективність подальшого розслідування безпосередньо залежать від належної організації роботи. Зокрема, необхідно визначитись зі своєчасним обміном інформацією між оперативними працівниками та слідчим, вирішити питання щодо створення слідчо-оперативної групи, її персонального складу, окреслити коло невідкладних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів розслідування.

4. Подальший аналіз наявної інформації про обставини події, що розслідується. Це завдання виконується шляхом ретельного вивчення зібраних

матеріалів досудового розслідування, виділення на цій підставі кола обставин, які вже з'ясовані, підлягають перевірці, закріпленню іншими доказами. Також має бути виділено, які обставини підтверджені недостатньо, у першу чергу про обов'язкові елементи складу кримінального правопорушення, наприклад спеціального суб'єкта, предмет посягання, заподіяну шкоду тощо.

5. Оцінка ступеня трудомісткості подальшого розслідування та вирішення питання про залучення достатніх сил і засобів, у першу чергу шляхом налагодження взаємодії з оперативними підрозділами та ревізійними органами. Як відомо, досудове розслідування більшості економічних кримінальних правопорушень належить до категорії складних або навіть особливо складних. Воно характеризується підвищеною трудомісткістю, непосильною одному слідчому, та вимагає застосування групових методів розслідування. Тому відразу після одержання інформації про кримінальне правопорушення має бути прийнято попереднє рішення, а на початковому етапі розслідування якнайшвидше оформлене відповідним наказом створення слідчої або слідчо-оперативної групи, належним чином організована її робота. Особливу увагу слід приділити іншим формам взаємодії, зокрема організації ревізій, даванню доручень, у тому числі до інших регіонів, а іноді використання можливостей міжнародного співробітництва, налагодженню своєчасного обміну інформацією тощо.

6. Висунення загальних версій про подію в цілому, окремих версій про її головні обставини. У результаті аналізу наявної інформації необхідно висунути загальні версії про характер події в цілому, кваліфікацію діянь окремих осіб, а також версії про окремі обставини, зокрема про суб'єктів (коло причетних до кримінального правопорушення осіб, їх службовий статус, роль кожного співучасника), предмет посягання (його юридичні властивості, розмір, місцезнаходження викраденого майна тощо), характер і розмір завданої шкоди, елементи об'єктивної сторони діяння, місце, час кримінального правопорушення, засоби, що застосовувались, тощо.

7. Оцінка слідчої ситуації, що склалась, і визначення окремих тактичних завдань розслідування. Завдання полягає в адекватній оцінці важливих для визначення напрямків розслідування факторів інформаційного, процесуального, тактичного, психологічного, організаційного та матеріально-технічного характеру, що склались на цьому етапі розслідування. Відповідно до особливостей цих факторів визначається коло окремих тактичних завдань, які слід виконати для забезпечення належного рівня розслідування.

8. Розроблення загального плану розслідування, індивідуальних планів роботи членів слідчо-оперативної групи. На початковому етапі розслідування є можливість і необхідність здійснення повноцінного планування, яке є запорукою якісного проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів. Зокрема,

у плані слід передбачити всі визначені слідчим тактичні завдання, виконавців і строки виконання з урахуванням висунутих версій, особливостей слідчої ситуації та прогнозування подальшого ходу слідства. При проведенні досудового розслідування слідчою або слідчо-оперативною групою на підставі загального плану повинні бути розроблені узгоджені плани роботи кожного учасника відповідно до розподілу, здійсненого керівником групи, тобто за окремими епізодами злочинної діяльності, суб'єктами, територіями тощо.

9. Пошук, збирання й оцінка інформації про основні елементи предмета доказування за виявленими злочинами. На початковому етапі це загальне тактичне завдання передбачає постановку та виконання значної кількості окремих тактичних завдань, спрямованих на з'ясування відомостей про всі загальні елементи предмета доказування. Однак саме на цьому етапі є потреба у встановленні максимуму даних щодо події злочину, тоді як відомості про інші елементи більшою мірою збираються на наступному етапі розслідування. Особливу увагу слід звертати на необхідність якнайшвидшого збирання доказів, що можуть бути втрачені через дію об'єктивних або суб'єктивних факторів.

Тактичними завданнями наступного етапу розслідування є наведені нижче.

1. Оцінка слідчої ситуації на підставі аналізу одержаних на початковому етапі результатів і позиції сторони захисту щодо повідомленої підозри, визначення окремих тактичних завдань розслідування.

Після повідомлення особі про підозру слідчий стикається або з ситуацією визнання стороною захисту винуватості особи, або з ситуацією її повного чи часткового заперечення. Відповідно до одержаної інформації мають визначатись окремі тактичні завдання розслідування.

2. Перевірка аргументів сторони захисту, представлених на заперечення вини. Якщо такі аргументи висуваються при повному чи частковому невизнанні своєї вини, забезпечення всебічного розслідування неможливе без проведення слідчих (розшукових) дій та інших заходів, спрямованих на з'ясування тих обставин, на які посилається підозрюваний, його захисник, заперечуючи винуватість.

3. Вжиття заходів щодо забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Саме на наступному етапі розслідування, коли вже встановлено точний розмір завданих державі та громадянам збитків, необхідно остаточно (враховуючи раніше проведені початкові дії, спрямовані на недопущення укриття майна, здобутого злочинним шляхом) вжити всіх можливих заходів для їх відшкодування, а також забезпечення можливої за вироком суду конфіскації майна.

4. Пошук, збирання й оцінка інформації про інші кримінальні правопорушення, пов'язані з тими, що розслідуються. Це завдання виникає у зв'язку з досить характерною особливістю вчинення економічних кримінальних правопорушень у комплексах. Тому, розслідуючи розкрадання,

службове та інше кримінальне правопорушення, вчинене у бюджетній сфері, навіть те, що не є тяжким, завжди треба ставити завдання щодо можливого існування іншого пов'язаного кримінального правопорушення, наприклад одержання неправомірної вигоди, службового підроблення тощо, як підозрюваним, так й іншими особами. Виявивши ознаки такого кримінального правопорушення, необхідно проводити розслідування щодо нього з постановкою та виконанням відповідних окремих тактичних завдань.

5. Пошук, збирання й оцінка інформації про нез'ясовані чи недостатньо з'ясовані елементи предмета доказування за кожним виявленим кримінальним правопорушенням. Постанова та виконання цього завдання необхідні для забезпечення повноти розслідування, оскільки наявність прогалин у доказовій базі може призвести до необґрунтованого кримінального переслідування та, як наслідок, винесення в подальшому судом виправдувального вироку.

6. Профілактика кримінальних правопорушень, яка включає діяльність слідчого з виявлення причин злочину та умов, що сприяли його вчиненню, і вжиття заходів щодо їх усунення. Незважаючи на відсутність прямої вимоги в КПК України щодо профілактичної діяльності слідчого, вона все одно може здійснюватися.

11.3. ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Процес розслідування економічних кримінальних правопорушень характеризується підвищеною складністю, обумовленою механізмом злочинної діяльності, великим обсягом роботи у справі, кваліфікованою протидією розслідуванню тощо. Тому під час досудового розслідування таких кримінальних правопорушень виконання завдань слідства нерідко вимагає узгодженого проведення кількох слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших, зокрема організаційних, заходів для досягнення певної мети.

Загальними типовими тактичними операціями, які можуть бути деталізовані в методиках розслідування різних рівнів, у справах цієї категорії є наступні: а) затримання; б) співучасники; в) серія; г) корумповані зв'язки; д) нейтралізація протидії розслідуванню; е) документ; ж) забезпечення відшкодування матеріальної шкоди; з) запобігання кримінальним правопорушенням.

Специфіка типової тактичної операції «Затримання», яка включає комплекс слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів, спрямованих на тактично вдале і процесуально грамотне затримання особи чи групи осіб, запідозрених у вчиненні кримінального правопорушення, визначається можливими ситуаціями тактичного ризику, у тому числі пов'язаними із затриманням підозрюваних під час вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення.

Нерідко доводиться проводити затримання відразу після одержання інформації про можливе кримінальне правопорушення при гострому дефіциті доказів причетності певної особи до злочинних дій, що характерно у випадках надходження заяви або повідомлення. При цьому найчастіше затримання відбувається безпосередньо під час або відразу після здійснення злочинних або інших, пов'язаних із ними, дій. Зазначені обставини притаманні в основному процесу розслідування неправомірної вигоди, службових розкрадань і шахрайства. Це передбачає ретельну організацію тактичної операції у тісній взаємодії з працівниками оперативних підрозділів із дотриманням усіх вимог щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, правильного застосування методів оперативно-розшукової діяльності для забезпечення доказової бази.

У спеціальних методиках розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері, така тактична операція може мати різні варіанти, наприклад затримання підозрюваних під час транспортування викраденого майна, грошей, документів; затримання під час здійснення банківських операцій із викраденими коштами; затримання під час реєстрації фіктивної фірми; затримання одержувача неправомірної вигоди на місці події безпосередньо після спеціального слідчого експерименту тощо.

Типова тактична операція «Співучасники» передбачає комплекс слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів, спрямованих на пошук інформації про всіх співучасників і роль кожного у вчиненні кримінального правопорушення. Для методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері, різновиди такої операції є досить розповсюдженими, що викликано чисельними фактами групових посягань. Її конкретизація в окремих криміналістичних методиках, у першу чергу, залежить від таких особливостей, як вчинення кримінального правопорушення в більшості випадків спеціальним суб'єктом у співучасті з іншими особами, котрі не завжди мають відношення до безпосередньо господарської діяльності, пов'язаної з розпорядженням державним або комунальним майном. Тому основні труднощі під час розслідування полягають у встановленні причетності до кримінального правопорушення останньої категорії осіб. У результаті досить часто залишаються невстановленими співучасники.

Відповідно до рівня та змісту спеціальної методики зазначена тактична операція може визначатись залежно від конкретизованих тактичних завдань: установлення виконавців (співвиконавців) певних діянь, наприклад осіб, котрі підробляли документи, виготовляли підроблені бланки, печатки та штампи, створювали фіктивні підприємства, переводили кошти в готівку; установлення всіх учасників організованої групи, злочинної організації; встановлення організатора; визначення ролі кожного співучасника у вчиненні кожного кримінального правопорушення; встановлення причетності певних осіб до кримінального правопорушення тощо.

Типова тактична операція «Розшук» характерна для методик розслідування, що вимагають розгляду типової слідчої ситуації, коли підозрюваний переховується від слідства. При розслідуванні кримінальних правопорушень у бюджетній сфері це більше характерно для складних, багатоепізодних деліктів, що завдали значних матеріальних збитків. При цьому підозрювані нерідко намагаються переховуватись на території інших держав. Тому тактична операція може передбачати комплекси заходів, спрямованих не тільки на встановлення місцезнаходження підозрюваного, а й організацію його екстрадиції або проведення інших заходів у межах міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні.

Типова тактична операція «Серія» необхідна у зв'язку з характерною для кримінальних правопорушень у бюджетній сфері повторюваністю посягань. У практичній діяльності найчастіше розслідування починається за фактом одного або кількох виявлених кримінальних правопорушень при недостатності або відсутності інформації про інші. Тому зазначена тактична операція має найбільше значення в комплексних методиках розслідування. Вона повинна передбачати комплекси заходів щодо: виявлення ознак інших кримінальних правопорушень, вчинених у межах технології злочинної діяльності; виявлення ознак інших технологій злочинної діяльності або окремих кримінальних правопорушень, вчинених фігурантами справи; пошуку та фіксації доказів учинення певних видів кримінальних правопорушень у складі технології.

Типова тактична операція «Корумповані зв'язки» повинна визначатись у більшості методик розслідування кримінальних правопорушень, учинених у бюджетній сфері. Не секрет, що «доступ» підприємців до бюджетних коштів, іншого державного майна нерідко зумовлений корупційними зв'язками і не тільки проявами неправомірної вигоди, а і використанням з метою наживи родинних стосунків, службових повноважень для протиправного лобювання інтересів певних фірм тощо. З'ясування в ході розслідування корумпованих зв'язків допоможе слідчому не тільки встановити інші кримінальні правопорушення або окремі складові епізоди вчиненого, а і виконати завдання, спрямовані на пошук і фіксацію додаткових доказів злочинної діяльності, нейтралізацію можливої протидії розслідуванню, вирішення профілактичних завдань тощо.

Типова тактична операція «Нейтралізація протидії розслідуванню» у найбільш загальному вигляді включає комплекс слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів, спрямованих на своєчасне виявлення спроб протидіяти розслідуванню, по можливості їх попередження, а в інших випадках – подолання. Проблема протидії розслідуванню сьогодні настільки актуальна, що потребує окремого розгляду. У свою чергу, форми та способи такої протидії є різноманітними і вимагають організації різних варіантів наведеної тактичної операції: попередження спроб знищити документи й інші докази злочину; недопущення зовнішнього втручання в процес розслідування, у тому числі з використанням

корумпованих зв'язків; нейтралізація протиправних дій захисників; нейтралізація впливу на суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження; нейтралізація впливу на учасників процесу; нейтралізація спроб утворити негативну суспільну думку навколо процесу розслідування за допомогою засобів масової інформації тощо.

Типова тактична операція «Документ», без сумніву, належить до найчастіше пропонованих у криміналістичній літературі, присвяченій розслідуванню економічних і службових кримінальних правопорушень, що пов'язано з об'єктивно суттєвим значенням документів як джерел доказів у таких справах. Її зміст полягає, передусім, у комплексі заходів, спрямованих на забезпечення збереження документів, у яких відображено важливі для кримінального провадження дані, дослідження цих документів та їх використання в доказуванні. Тому в спеціальних методиках розслідування ця тактична операція може мати різні варіанти: пошук документів; збереження документів; дослідження документів; використання документів у доказуванні.

Типова тактична операція «Забезпечення відшкодування матеріальної шкоди» є характерною для методики розслідування кримінальних правопорушень, типовими наслідками яких є завдання такої шкоди. До таких діянь належить більшість кримінальних правопорушень, учинених у бюджетній сфері. Загалом, проблема відшкодування збитків при розслідуванні економічних злочинів вимагає окремого розгляду, що пов'язано зі значною кількістю теоретичних і практичних питань, які потребують вирішення. Разом із тим проміжні тактичні завдання, що виникають при розслідуванні різних категорій бюджетних кримінальних правопорушень, є досить різноманітними: встановлення розміру завданої шкоди; пошук майна, одержаного злочинним шляхом; встановлення юридичної належності майна; забезпечення збереження майна тощо. У відповідних методиках мають визначатись найбільш проблемні завдання, характерні для певної категорії справ, що вимагають організації тактичних операцій.

Типова тактична операція «Запобігання злочинам» теж має загальний і проблемний характер. Термінологічно більш вірним для позначення всієї діяльності слідчого під час досудового розслідування, спрямованої на недопущення інших кримінальних правопорушень, є більш широкий, ніж профілактика, термін «запобігання». Тому при розробленні окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень, учинених у бюджетній сфері України, загальна тактична операція «Запобігання» може конкретизуватись залежно від конкретних проміжних тактичних завдань: а) виявлення та припинення кримінальних правопорушень, що готуються або продовжуються; б) попередження можливого кримінального правопорушення; в) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, та вжиття заходів щодо їх усунення.

Число окремих типових тактичних операцій, які мають входити до спеціальних методик розслідування певних видів і груп кримінальних

правопорушень, учинених у бюджетній сфері, є набагато більшим. Перерахувати їх навряд чи є можливість, оскільки вони мають визначатись стосовно специфіки відповідного предмета дослідження.

Наприклад, у методиках розслідування службових розкрадань, інших службових кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері, слід розглядати питання щодо доцільності виділення типових тактичних операцій, спрямованих на встановлення службового статусу суб'єкта кримінального правопорушення, співучасників із числа службових та інших осіб, встановлення нормативної та фактичної моделей поведінки при здійсненні відповідної господарської або управлінської діяльності тощо. У справах про шахрайське заволодіння бюджетними коштами та іншим державним або комунальним майном часто постають тактичні завдання щодо встановлення невідомого злочинця. При розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами нерідко значну складність представляють тактичні завдання, пов'язані зі встановленням недостовірності поданої позичальником інформації, напрямків використання одержаної за рахунок державних коштів фінансової допомоги тощо.

11.4. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Виконання завдань кримінального провадження нерідко неможливе без використання спеціальних знань у різних галузях науки, мистецтва або ремесла. Виключно важливе теоретичне і практичне значення цієї кримінально-процесуальної та криміналістичної категорії надало підстави для проведення низки фундаментальних досліджень, у результаті чого в цілому можна вважати сформованим учення про спеціальні знання в кримінальному процесі.

Під час розслідування кримінальних правопорушень спеціальні знання реалізуються у певних формах – процесуальній та непроцесуальній. Типовими для розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України, є: а) консультації обізнаних осіб; б) участь фахівців у підготовці окремих заходів під час розслідування; в) участь спеціалістів у слідчих (розшукових) діях і негласних слідчих (розшукових) діях; г) призначення судових експертиз.

Консультації є вельми важливими, з точки зору допомоги слідчому в діяльності щодо виявлення, фіксації та вилучення доказів. Законодавець, установивши, що спеціаліст може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду (ч. 1 ст. 71 КПК України), передбачив усну форму таких консультацій і письмову форму роз'яснень тільки для судового розгляду справи (ч. 1 ст. 360 КПК України). Водночас для досудового розслідування фактично залишено тільки технічну допомогу спеціалістів під час провадження процесуальних дій. Таким чином, на цій стадії процесу консультації спеціалістів залишаються непроцесуальною

формою використання спеціальних знань, тоді як консультації та роз'яснення, представлені в суді, набуватимуть процесуальної форми.

Аналіз слідчої практики дозволяє стверджувати, що при розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених у бюджетній сфері України, основними завданнями, що виконуються шляхом одержання консультацій обізнаних осіб (спеціалістів), є роз'яснення: а) особливостей діяльності установи або підприємства, де було виявлено злочин; б) правил здійснення господарських операцій, пов'язаних із вчиненою подією; в) можливостей і особливостей проведення ревізійних і експертних досліджень, вимог щодо оформлення відповідних матеріалів; г) незрозумілих слідчому положень проведеного дослідження (наприклад, ревізії або експертизи); ґ) правових положень щодо правил розпорядження бюджетними коштами, іншим державним або комунальним майном, кола прав і обов'язків певних службових осіб, співвідношення повноважень кількох суб'єктів; д) визначення кола необхідних органу досудового розслідування документів – джерел доказів, сутності інформації, що міститься у відповідних документах, оцінки її значення для встановлення фактичних обставин кримінального провадження.

Нерідко слідчі та захисники звертаються до наукових установ і окремих фахівців за письмовими консультаціями з правових питань. Серед них особливо виділяються прохання роз'яснити, дати тлумачення певних норм бюджетного, господарського, цивільного, а іноді – кримінального та кримінального процесуального законодавства. Більше того, у зверненнях наводяться обставини конкретного кримінального провадження та пропонується дати оцінку правомірності чи неправомірності певних дій і рішень суб'єктів, що здійснюють провадження, оцінити наявність або відсутність складу кримінального правопорушення в певних діяннях. Очевидно, що нерідко причиною таких звернень є недостатня кваліфікація слідчого, прокурора, захисника, хоча наведені питання входять до кола професійних знань цих суб'єктів. Але, на нашу думку, звернення за такими консультаціями не суперечать законодавству і є корисними для забезпечення повноти та об'єктивності досудового розслідування, тому що вони, не маючи доказового значення, сприяють проте додатковому забезпеченню гарантій встановлення істини у справі, зменшують можливість слідчих і судових помилок.

Як відомо, консультації можуть надаватись в усній і письмовій формі. Усні консультації в матеріалах досудового кримінального провадження фактично не відображаються. Вони беруться до уваги слідчим у своїй подальшій діяльності.

Участь обізнаних осіб (спеціалістів) у підготовці та проведенні тактичних операцій. Ця форма використання спеціальних знань має особливе значення при розслідуванні службових кримінальних правопорушень корупційної спрямованості, вчинених у бюджетній сфері, а також службових розкрадань і шахрайства у ситуаціях, що характеризуються наявністю

фактору раптовості. У таких випадках до організації тактичної операції із затримання на місці злочину мають залучатись фахівці у певних галузях знань. У першу чергу, мова йде про застосування науково-технічних засобів (спостереження, спеціальні хімічні й інші засоби створення слідів злочинних дій тощо) для фіксації доказової інформації. Важливо відзначити, що помилки у застосуванні спеціальних технічних засобів призводять до втрати важливих доказів, значно ускладнюють процес доказування.

Участь спеціалістів у слідчих (розшукових) діях і негласних слідчих (розшукових) діях. Кримінально-процесуальний кодекс України не обмежує коло слідчих (розшукових) дій, до яких може бути залучений спеціаліст, а в деяких випадках його участь є обов'язковою. Для кримінального провадження про кримінальні правопорушення в бюджетній сфері останні не є типовими і можуть мати місце хіба що в деяких ситуаціях, наприклад, якщо окрема особа, що бере участь у кримінальному провадженні, не володіє мовою кримінального провадження або є глухою чи німою. Тому у відповідних процесах і методиках розслідування мова може йти про залучення спеціалістів за ініціативою слідчого.

При цьому, найчастіше, виникає потреба у залученні: а) спеціаліста для застосування технічних засобів фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій; б) спеціаліста у відповідній галузі знань (бухгалтера, інженера-будівельника, економіста, фінансиста) для участі в допиті підозрюваного, а іноді – свідка й експерта; в) спеціаліста-бухгалтера, економіста, фінансиста або фахівця у галузі комп'ютерної техніки до обшуку чи вилучення документів; г) спеціаліста в галузі інженерної справи, будівництва до огляду місця проведення робіт, у ході яких були допущені розкрадання чи інші зловживання; г) спеціаліста для відібрання будівельних матеріалів, обладнання, сировини, інших зразків для експертизи; д) спеціаліста-товарознавця для участі у слідчих (розшукових) діях, пов'язаних із тимчасовим вилученням майна; е) спеціаліста в галузі криміналістичної техніки для участі в огляді технічних засобів, які містять зафіксовану інформацію щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення; є) спеціаліста у галузі почеркознавства, документознавства для участі в огляді документів – речових доказів тощо.

Проведення судових експертиз є найбільш процесуально цінною формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Судово-експертна діяльність досить ґрунтовно досліджена в науці та регламентована у законодавстві. Щодо кримінальних правопорушень у бюджетній сфері сьогодні можна окреслити коло судових експертиз, що мають найбільше значення у кримінальному провадженні про кримінальні правопорушення зазначеної категорії.

Так, дослідниками при розробленні методики розслідування кримінальних правопорушень, характерних для бюджетної сфери, особливо наголошується на значенні судово-економічних експертиз, а також аналізуються або згадуються як найбільш розповсюджені на практиці експертиза

матеріалів, речовин та виробів, техніко-криміналістична експертиза документів, почеркознавча, комп'ютерно-технічна, товарознавча, будівельно-технічна експертизи. Крім наведених, при розслідуванні злочинів у бюджетній сфері, пов'язаних із неправомірною вигодою, та деяких інших посягань, коли процес кримінального провадження супроводжується активним використанням можливостей негласних слідчих (розшукових) дій, методів оперативно-розшукової діяльності, важливого значення набувають судові експертизи спеціальних хімічних речовин та експертизи відео-, звукозапису.

Насамперед, у ході розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України, виникає потреба у призначенні судово-економічної експертизи, або її окремого підвиду – судово-бухгалтерської, фінансово-кредитної, експертизи економіки підприємства.

Судово-бухгалтерська експертиза вирішує питання, пов'язані з установленням документальної обґрунтованості відображення в бухгалтерському, податковому обліку тих чи інших фінансово-господарських операцій, грошових коштів, товарно-матеріальних цінностей, основних засобів, у тому числі розміру нестачі або надлишків, періоду та місця їх утворення, а також установленням відповідності чинному законодавству відображення в бухгалтерському та податковому обліку фінансово-господарських операцій, податкових зобов'язань. Крім того, ця експертиза вирішує профілактичні питання, тобто встановлює недоліки в організації бухгалтерського обліку, які сприяли виявленим порушенням або перешкоджали їх своєчасному виявленню.

Завданнями експертизи економіки підприємства у справах зазначеної категорії можуть бути різноманітні питання, спрямовані на з'ясування документальної обґрунтованості аналізу показників фінансового стану підприємства, структури та джерел придбання його майна, розрахунків щодо витрат, цін, реальності розрахунків, документальної обґрунтованості цільового витрачання бюджетних коштів. Вона має особливе значення при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із приватизацією, банкрутством, обманним одержанням кредитів, нецільовим використанням бюджетних коштів.

Фінансово-кредитна експертиза призначається для дослідження документальної обґрунтованості банківських операцій з відкриття рахунків, руху коштів на них, надання, використання та погашення кредитів тощо.

Серед інших видів експертних досліджень, характерних для кримінального провадження про кримінальні правопорушення в бюджетній сфері, слід відзначити:

а) будівельно-технічні експертизи, що призначаються для встановлення ринкової вартості будівель і споруд, їх відповідності проекту та вимогам державних будівельних норм, визначення вартості будівельних робіт, установлення відповідності проектно-кошторисної документації

вимогам державних будівельних норм та інших державних стандартів з питань будівництва, оцінки земельних ділянок;

б) товарознавчі дослідження, які проводяться з метою визначення належності товарів до відповідних категорій, якісних змін до товарів і причин їх виникнення, встановлення способу виробництва товарів та їх виробника, визначення вартості товарної продукції;

в) почеркознавчі експертизи, основним завданням яких є ідентифікація виконавців рукописних записів і підписів на документах, пов'язаних із господарськими операціями;

г) технічні експертизи документів, що необхідні для встановлення фактів і способів внесення змін до документів, які використовувались під час вчинення злочину, виконання діагностичних та ідентифікаційних завдань, пов'язаних із дослідженням друкарської, копіювально-розмножувальної техніки, ідентифікацією печаток і штампів тощо;

г) комп'ютерно-технічні експертизи, що призначаються для дослідження комп'ютерних даних;

д) експертиза об'єктів інтелектуальної власності, потреба у призначенні якої виникає при розслідуванні розкрадань бюджетних коштів, пов'язаних із завищенням вартості об'єктів інтелектуальної власності, для визначення їх справжньої вартості;

е) експертизи відео-, звукозапису (найчастіше проводяться у справах про службові злочини корупційної спрямованості для дослідження технічних засобів і носіїв аудіо- або відеоінформації);

є) експертизи спеціальних хімічних речовин, які призначаються під час досудового розслідування правопорушення з отримання неправомірної вигоди, вчиненого в бюджетній сфері, якщо здійснювалась тактична операція щодо затримання учасників кримінального правопорушення безпосередньо в момент або відразу після його вчинення.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. За якими критеріями здійснюється типізація слідчих ситуацій розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері?

2. Які типові тактичні завдання розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері?

3. Які типові тактичні операції проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері?

4. Які непроцесуальні форми використання спеціальних знань використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері?

5. Які судові експертизи призначають під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Birzer M. L. Introduction to Criminal Investigation / M. L. Birzer, C. Roberson. – Boca Raton : CRC Press, Taylor & Francis Group, 2012. – 372 p.
2. Butler J. M. Interpol review of forensic biology and forensic DNA typing 2016–2019 / J. M. Butler, S. Willis // Forensic Science International: Synergy. – 2020. – Vol. 2. – Pp. 352–367. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2019.12.002>.
3. Butler J. M. The future of forensic DNA analysis / J. M. Butler // Philosophical Transactions of the Royal Society B. – 2015. – Vol. 370, Iss. 1674. – DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0252>.
4. Butler J. National DNA Day and the Birth of Investigative Genetic Genealogy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nist.gov/blogs/taking-measure/national-dna-day-and-birth-investigative-genetic-genealogy>.
5. Callaghan T. F. Responsible genetic genealogy / T. F. Callaghan // Science. – 2019. – Vol. 366, Iss. 6462. – Pp. 155. – DOI: <https://doi.org/10.1126/science.aaz6578>.
6. Casey E. The chequered past and risky future of digital forensics / E. Casey // Australian Journal of Forensic Sciences. – 2019. – Vol. 51, Iss. 6. – Pp. 649–664. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00450618.2018.1554090>.
7. Casino F. Research trends, challenges, and emerging topics in digital forensics: A review of reviews / F. Casino, T. K. Dasaklis, G. Spathoulas, M. Anagnostopoulos, A. Ghosal, I. Borocz, A. Solanas, M. Conti, C. Patsakis // IEEE Access. – 2022. – Vol. 10. – Pp. 25464–25493. – DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3154059>.
8. Caviglione L. The Future of Digital Forensics: Challenges and the Road Ahead / L. Caviglione, S. Wendzel, W. Mazurczyk // IEEE Security & Privacy. – 2017. – Vol. 15, No. 6. – Pp. 12–17. – DOI: <https://doi.org/10.1109/MSP.2017.4251117>.
9. Chauhan R. Soil forensics: A spectroscopic examination of trace evidence / R. Chauhan, R. Kumar, V. Sharma // Microchemical Journal. – 2018. – Vol. 139. – Pp. 74–84. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.microc.2018.02.020>.
10. Court D. S. The Y chromosome and its use in forensic DNA analysis / D. S. Court // Emerging Topics in Life Sciences. – 2021. – Vol. 5, Iss. 3. – Pp. 427–441. – DOI: <https://doi.org/10.1042/ETLS20200339>.
11. Delp E. Digital forensics / E. Delp, N. Memon, M. Wu // IEEE Signal Processing Magazine. – 2009. – Vol. 26, Iss. 2. – Pp. 14–15.
12. Fenyvesi C. The continental and common-law conceptions of criminalistics / C. Fenyvesi // US-China Law Review. – 2017. – Vol. 14. – Pp. 53–57. – DOI: <https://doi.org/10.17265/1548-6605/2017.01.004>.
13. Fitzpatrick R. W. A Systematic Approach to Soil Forensics: Criminal Case Studies Involving Transference from Crime Scene to Forensic Evidence /

R. W. Fitzpatrick, M. D. Raven, S. T. Forrester // *Criminal and Environmental Soil Forensics* / ed. by K. Ritz, L. Dawson, D. Miller. – Dordrecht : Springer, 2009. – Pp. 105–127. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9204-6_8.

14. Fitzpatrick R. W. How Pedology and Mineralogy Helped Solve a Double Murder Case: Using Forensics to Inspire Future Generations of Soil Scientists / R. W. Fitzpatrick, M. D. Raven // *Soil Horizons*. – 2012. – Vol. 53, No. 5. – Pp. 14–29. – DOI: <https://doi.org/10.2136/sh12-05-0016>.

15. Ge J. Forensic investigation approaches of searching relatives in DNA databases / J. Ge, B. Budowle // *Journal of Forensic Sciences*. – 2021. – Vol. 66, Iss. 2. – Pp. 430–443. – DOI: <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14615>.

16. Ge J. Future directions of forensic DNA databases / J. Ge, H. Sun, H. Li, C. Liu, J. Yan, B. Budowle // *Croatian medical journal*. – 2014. – No. 55, Vol. 2. – Pp. 163–166. – DOI: <https://doi.org/10.3325/cmj.2014.55.163>.

17. Gill P. Role of Short Tandem Repeat DNA in Forensic Casework in the UK – Past, Present, and Future Perspectives / P. Gill // *Biotechniques*. – 2002. Vol. 32, Iss. 2. – Pp. 366–385. – DOI: <https://doi.org/10.2144/02322rv01>.

18. Greytak E. M. Genetic genealogy for cold case and active investigations / E. M. Greytak, C. C. Moore, S. L. Armentrout // *Forensic Science International*. – 2019. – Vol. 299. – Pp. 103–113. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2019.03.039>.

19. Guarino A. Digital Forensics as a Big Data Challenge / A. Guarino // *ISSE 2013 Securing Electronic Business Processes* / ed. by H. Reimer, N. Pohlmann, W. Schneider. – Wiesbaden Springer Vieweg, 2013. – Pp. 197–203. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-658-03371-2_17.

20. Halilovic H. Criminalistics – Scientia Sui Generis – Arguments Pro et Contra / H. Halilovic, N. Bojanic // *From Policing in Central and Eastern Europe: Dilemmas of Contemporary Criminal Justice* / ed. by G. Mesko et al. – Ljubljana, 2004. – Pp. 372–379.

21. Horsman G. “I couldn't find it your honour, it mustn't be there!” – Tool errors, tool limitations and user error in digital forensics / G. Horsman // *Science & Justice*. – 2018. – Vol. 58, Iss. 6. – Pp. 433–440. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scijus.2018.04.001>.

22. Husieva V. Features of the investigation of premeditated murders committed by persons with mental disorders in the practice of Ukraine / V. Husieva, O. Oderiy, I. Petrova, T. Fomina, A. Vuima // *Amazonia Investiga*. – 2021. – Vol. 10, Iss. 46. – Pp. 109–117. – DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.10>.

23. Husieva V. Innovative technologies as alternative means of improving the efficiency of criminal justice in Ukraine / V. Husieva, O. Avdieiev, V. Korniienko, L. Kryvoruchko // *Amazonia Investiga*. – 2022. – Vol. 11, Iss. 52. – Pp. 264–265.

24. Husieva V. O. Comprehensive Study of Traces Found at the Crime Scene During the Investigation of Intentional Damage to Law Enforcement Property / V. O. Husieva // *Архів кримінології і судових наук*. – 2021. – № 2 (4). – С. 87–94. – DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.4.2021.08>.

25. Husieva V. O. Features of Investigation of Murders Committed Using Firearms / V. O. Husieva // Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs. – 2021. – Vol. 26, No. 3. – Pp. 16–27. – DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.16>.
26. Javed A. R. A comprehensive survey on computer forensics: State-of-the-art, tools, techniques, challenges, and future directions / A. R. Javed, W. Ahmed, M. Alazab, Z. Jalil, K. Kifayat, T. Gadekallu // IEEE Access. – 2022. – Vol. 10. – Pp. 11065–11089. – DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3142508>.
27. Kammrath B. W. Morphologically-directed Raman spectroscopy for forensic soil analysis / B. W. Kammrath, A. Koutrakos, J. Castillo, C. Langlee, D. Huck-Jones // Forensic Science International. – 2018. – Vol. 285. – Pp. 25–33. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2017.12.034>.
28. Kayser M. Forensic DNA Phenotyping: Predicting human appearance from crime scene material for investigative purposes / M. Kayser // Forensic Science International: Genetics. – 2015. – Vol. 18. – Pp. 33–48. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2015.02.003>.
29. Kayser M. Forensic DNA Phenotyping: Predicting human appearance from crime scene material for investigative purposes / M. Kayser // Forensic Science International: Genetics. – 2015. – Vol. 18. – Pp. 33–48. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2015.02.003>.
30. Khanchandani M. Analysis of Cloud Forensics: Review and Impact on Digital Forensics Aspects / M. Khanchandani, Dr. N. Dave // International Journal of Scientific Research in Science and Technology. – 2021. – Vol. 8, Iss. 2. – Pp. 639–646. – DOI: <https://doi.org/10.32628/IJSRST2182118>.
31. Kim J. Policy implications for familial searching / J. Kim, D. Mammo, M. B. Siegel, S. H. Katsanis // Investigative Genetics. – 2011. – Vol. 22, Iss. 2. – DOI: <https://doi.org/10.1186/2041-2223-2-22>.
32. Kinder J. D. The future of the forensic science providers – Time to re-think our structures? [Электронный ресурс] / J. D. Kinder, H. Pirée // Forensic Science International. – 2020. – Vol. 316. – Режим доступа: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2020.110471>.
33. Lyman M. D. Criminal investigation: the art and the science / M. D. Lyman. – 6th ed. – Hoboken : Published by Prentice Hall, 2011. – 668 p.
34. Lynch M. God’s signature: DNA profiling, the new gold standard in forensic science / M. Lynch // Endeavour. – 2003. – Vol. 27, Iss. 2. – Pp. 93–97. – DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-9327\(03\)00068-1](https://doi.org/10.1016/S0160-9327(03)00068-1).
35. Machado H., Granja R. DNA Technologies in Criminal Investigation and Courts / H. Machado, R. Granja // Forensic Genetics in the Governance of Crime. – Singapore : Palgrave Pivot, 2020. – 114 p. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2429-5_4.
36. Making sense of forensic genetics. What can DNA tell you about a crime? / T. Brown, L. Geddes, P. Gill et al. – London : Sense About Science, 2017. – 40 p.

37. Marano L. A. DNA phenotyping: current application in forensic science / L. A. Marano, C. Fridman // Research and Reports in Forensic Medical Science. – 2019. – Vol. 9. – Pp. 1–8. – DOI: <https://doi.org/10.2147/RRFMS.S164090>.
38. Martin P. D. A brief history of the formation of DNA databases in forensic science within Europe / P. D. Martin, H. Schmitter, P. M. Schneider // Forensic Science International. – 2001. – Vol. 119, Iss. 2. – Pp. 225–231.
39. Mehar P. A. Forensic Genetic Genealogy: An Investigative Aid / P. A. Mehar // International Medico-Legal Reporter Journal. – 2021. – No. 2. – Pp. 126–138.
40. Parson W. Age Estimation with DNA: From Forensic DNA Fingerprinting to Forensic (Epi) Genomics: A Mini-Review / W. Parson // Gerontology. – 2018. – Vol. 64, No. 4. – Pp. 326–332. – DOI: <https://doi.org/10.1159/000486239>.
41. Pietro D. S. Is forensic science in danger of extinction? / D. S. Pietro, B. W. Kamrath, P. R. De Forest // Science & Justice. – 2019. – Vol. 59, Iss. 2. – Pp. 199–202.
42. Pollitt M. A History of Digital Forensics / M. Pollitt // IFIP Advances in Information and Communication Technology. – 2010. – Vol. 337. – Pp. 3–15. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-642-15506-2_1.
43. Reedy P. Interpol review of digital evidence 2016–2019 / P. Reedy // Forensic Science International: Synergy. – 2020. – Vol. 2. – Pp. 489–520. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.015>.
44. Roux C. From forensics to forensic science / C. Roux, F. Crispino, O. Ribaux // Current Issues in Criminal Justice. – 2012. – Vol. 24, No. 1. – Pp. 7–24.
45. Roux C. The end of the (forensic science) world as we know it? The example of trace evidence [Электронный ресурс] / C. Roux, B. Talbot-Wright, J. Robertson, F. Crispino, O. Ribaux // Philosophical Transactions of the Royal Society B. – 2015. – Vol. 370, Iss. 1674. – Режим доступа: <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0260>.
46. S and Marper v UK [2008] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://justice.org.uk/s-marper-v-uk-2008/>.
47. Sadiku M. N. Digital Forensics / M. N. Sadiku, M. Tembely, S. M. Musa // International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering. – 2017. – Vol. 7, Iss. 4. – Pp. 274–276.
48. Samuel G. Forensic DNA phenotyping in Europe: views “on the ground” from those who have a professional stake in the technology / G. Samuel, B. Prainsack // New Genetics and Society. – 2018. – Vol. 38. – Pp. 1–23. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14636778.2018.1549984>.
49. Schneider P. M. The Use of Forensic DNA Phenotyping in Predicting Appearance and Biogeographic Ancestry / P. M. Schneider, B. Prainsack, M. Kayser // Deutsches Ärzteblatt International. – 2019. – Vol. 51–52. – Pp. 873–880. – DOI: <https://doi.org/10.3238/arztebl.2019.0873>.
50. Shcherbakovskyi M. Assessment of the conclusions of molecular genetic examination in the investigation of crimes / M. Shcherbakovskyi,

R. Stepaniuk, V. Kikinchuk, I. Petrova, T. Hanzha // Amazonia Investiga. – 2020. – Vol. 9, No. 25. – Pp. 479–486.

51. Sobiah R. Implications of Targeted Next Generation Sequencing in Forensic Science [Електронний ресурс] / R. Sobiah, R. H. Syeda, E. Zunaira, Z. Nageen, K. Maria, A. Z. Syeda, S. M. Shahana, M. Akifa, J. Abdul, R. K. Muhammad // Journal of Forensic Research. – 2018. – Vol. 9, Iss. 1. – Режим доступу: <https://doi.org/10.4172/2157-7145.1000416>.

52. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward / Committee on Identifying the Needs of the Forensic Sciences Community, National Research Council. – Washington, 2009. – 352 p.

53. Suter S. M. All in the Family: Privacy and DNA Familial Searching / S. M. Suter // Harvard Journal of Law & Technology. – 2010. – Vol. 23, No. 2. – Pp. 310–399.

54. Tighe M. Georeferenced soil provenancing with digital signatures [Електронний ресурс] / M. Tighe, N. Forster, C. Guppy, D. Savage, P. Grave, I. M. Young // Scientific Reports. – 2018. – No. 3162. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1038/s41598-018-21530-7>.

55. Vincze E. A. Challenges in digital forensics / E. A. Vincze // Police Practice and Research. – 2016. – Vol. 17, Iss. 2. – Pp. 183–194. – DOI: <https://doi.org/10.1080/15614263.2015.1128163>.

56. Walker G. S. Analysis of Soils in a Forensic Context: Comparison of Some Current and Future Options / G. S. Walker // Criminal and Environmental Soil Forensics / ed. by K. Ritz, L. Dawson, D. Miller. – Dordrecht : Springer, 2009. – Pp. 397–409. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9204-6_25.

57. Yang Ya. Application of Next-generation Sequencing Technology in Forensic Science / Ya. Yang, B. Xie, J. Yan // Genomics, Proteomics & Bioinformatics. – 2014. – Vol. 12, Iss. 5. – Pp. 190–197.

58. Аналітична хімія : підручник / А. С. Алемасова, В. М. Зайцев, Л. Я. Єнальєва та ін. ; за ред. В. М. Зайцева. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 415 с.

59. Білоус В. Судові експертизи радіоелектронних засобів як форма використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень / В. Білоус, К. Латиш // Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Серія: Юридичні науки. – 2022. – № 1 (61). – С. 5–11. – DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.1>.

60. Благута Р. І. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія / Р. І. Благута, А. В. Мовчан. – Львів : ЛьвДУВС, 2020. – 256 с.

61. Виходець Ю. О. Окремі питання використання OSINT при розслідуванні злочинів в умовах військової агресії рф / Ю. О. Виходець, Г. К. Терятник // Правові новели. – 2022. – № 18. – С. 70–76. – DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2022.18.10>.

62. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія / А. Ф. Волобуєв. – Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. – 122 с.

63. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 081 / А. Г. Вуйма. – Харків, 2023. – 297 с.
64. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
65. Гусева В. О. Криміналістична класифікація злочинів, сучасний стан наукового забезпечення та перспективи подальших досліджень / В. О. Гусева // Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica. – 2019. – No. 3 (37). – Pp. 151–156.
66. Гусева В. О. Криміналістична класифікація злочинів: наукове та практичне значення / В. О. Гусева // Правові горизонти. – 2019. – № 16. – С. 69–75. – DOI: <http://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i16.p:69>.
67. Гусева В. О. Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, елементи їх криміналістичних характеристик / В. О. Гусева // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2022. – № 3 (99). – С. 242–252. – DOI: <http://doi.org/10.33766/2524-0323.99.242-252>.
68. Гусева В. О. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти працівників правоохоронних органів: поняття і складові / В. О. Гусева // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2021. – № 3 (94). – С. 243–253. – DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.22>.
69. Гусева В. О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : монографія / В. О. Гусева. – Харків : ТОВ «У справі», 2020. – 452 с.
70. Гусева В. О. Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування втручання в діяльність працівника правоохоронного органу / В. О. Гусева // Право і безпека. – 2021. – № 2 (81). – С. 97–103. – DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.2.12>.
71. Гусева В. О. Особливості розслідування вбивств, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї / В. О. Гусева // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2021. – № 3 (120). – С. 16–27. – DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.16>.
72. Гусева В. О. Особливості тактики допиту потерпілого та свідка під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу / В. О. Гусева // Судова та слідча практика в Україні. – 2019. – № 9. – С. 52–57. – DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2713/2019-9-5>.
73. Гусева В. О. Особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності / В. О. Гусева // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2021. – № 2 (93). – С. 266–275. – DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.23>.
74. Гусева В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу:

проблеми та шляхи їх вирішення / В. О. Гусєва // Право і безпека. – 2021. – № 3 (82). – С. 102–112. – DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.11>.

75. Гусєва В. О. Проблеми взаємодії слідчого з іншими суб'єктами під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу / В. О. Гусєва // Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică. – 2019. – № 2 (36). – С. 114–119.

76. Гусєва В. О. Тактика огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із вибухами / В. О. Гусєва // Криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування : матеріали наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 29 квіт. 2020 р.) / МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса : ОДУВС, 2020. – С. 20–23.

77. Гусєва В. О. Установлення в ході досудового розслідування причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень щодо працівників правоохоронних органів / В. О. Гусєва // Наука і правоохорона. – 2021. – № 3. – С. 148–157. – DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2021.3\(53\).76](https://doi.org/10.36486/np.2021.3(53).76).

78. Довженко О. Деякі питання призначення комп'ютерно-технічної експертизи під час розслідування кіберзлочинів / О. Довженко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2019. – Вип. 55, т. 2. – С. 124–127.

79. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Г. Дрозд. – Київ, 2009. – 234 с.

80. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів (ISO/IEC 27037:2012, IDT) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978.

81. Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України / Н. М. Дяченко // Криміналістичний вісник. – 2011. – № 1 (15). – С. 165–169.

82. Експертна спеціальність 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ndekc.kh.ua/diialnist/vydy-doslidzhen/ekspertna-spetsialnist-9-5-molekulyarno-genetichni-doslidzhennya>.

83. Журавель В. А. Вибрані твори / В. А. Журавель. – Харків : Апостіль, 2016. – 704 с.

84. Журавель В. А. Криміналістичні методика: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Харків : Апостіль, 2012. – 304 с.

85. Журавель В. А. Обставини, що підлягають з'ясуванню у структурі криміналістичної методика / В. А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2010. – № 10. – С. 12–20.

86. Журавель В. А. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування / В. А. Журавель // Питання боротьби зі злочинністю. – 2011. – № 2 (65). – С. 202–213.

87. Журавель В. А. Окремі методики в системі криміналістичних знань / В. А. Журавель // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична. – 2015. – № 1. – С. 187–200.

88. Журавель В. А. Проблема формування базової методики розслідування злочинів / В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 231–242.

89. Зайцев Д. М. Експертне дослідження органічних люмінофорів методом високоефективної рідинної хроматографії : метод. рек. / Д. М. Зайцев. – Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2013. – 27 с.

90. Інформаційний лист. Наявні можливості Харківського НДЕКЦ МВС з проведення судових експертиз (актуалізація: січень 2023 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1xKV0W2hwHJuEXd47pR6xIzQSMJkju_eA/view.

91. Карпінська Н. Окремі питання проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному судочинстві / Н. Карпінська, О. Крикунов // Історико-правовий часопис. – 2017. – № 1 (9). – С. 141–144.

92. Кікінчук В. В. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. / В. В. Кікінчук, В. О. Гусева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. криміналістики, суд. експертології та домед. підготовки ф-ту № 1. – Харків : ХНУВС, 2020. – 58 с.

93. Книженко С. О. Криміналістична класифікація злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [Електронний ресурс] / С. О. Книженко, Т. В. Деменко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 470–474. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_77.pdf.

94. Кожевников О. А. Залучення спеціаліста у галузі портретної експертизи на окремих етапах OSINT розслідувань / О. А. Кожевников // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : матеріали доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. есперт.-криміналіст. центр МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. – Харків : НДІ ППСН, 2022. – С. 84–86.

95. Корнієнко М. В. Контроль за вчиненням злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: організаційно-правові аспекти : монографія / М. В. Корнієнко, Д. В. Головін. – Одеса : Гельветика, 2022. – 188 с.

96. Коротков І. М. Комплексне застосування гравіметричного і титриметричного методів аналізу під час дослідження прекурсорів у межах судової експертизи / І. М. Коротков // Криміналістичний вісник. – 2021. – № 35 (1). – С. 70–79. – DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2021-35-1-70>.

97. Кофанова О. С. Експертиза металів, сплавів та виробів з них : метод. рек. / О. С. Кофанова, А. В. Кофанов, О. Л. Кобилянський. – Київ : КИЙ, 2010. – 48 с.

98. Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2023. – 388 с.

99. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості : навч. посіб. / [Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін, В. В. Кікінчук та ін.] ; М-во внутр. справ України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – Харків, 2022. – 120 с.

100. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

101. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

102. Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. Г. Куп'янський. – Харків, 2016. – 20 с.

103. Лапта С. П. Щодо предмета експертизи телекомунікаційних систем і засобів / С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 3 (54). – С. 75–79.

104. Меленевська З. С. Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко ; за заг. ред. І. П. Красюка. – Київ : Укр. центр духовн. культури, 2007. – 280 с.

105. Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) / уклад.: К. М. Ковальов, З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович. – Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. – 34 с.

106. Мудрецька Г. В. Проблеми використання даних ДНК-аналізу під час розслідування злочинів / Г. В. Мудрецька, О. В. Цикова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2014. – Вип. 26. – С. 246–249.

107. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

108. Неня О. В. Окремі питання використання інформаційних технологій в комп'ютерно-технічній експертизі / О. Неня, С. М. Корнійко, А. В. Гуляєв, Н. М. Березненко // Актуальні проблеми криміналістичного та експертного забезпечення діяльності правоохоронних органів та суду в Україні : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 трав. 2021 р.) / Кримінолог. асоц. України, Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук, Наук.-дослід. ін-т соц. безпеки, політики, права, фінансів та бізнесу. – Харків : НДІ ППСН, 2021. – С. 46–49.

109. Омелян О. С. Актуальні питання впровадження цифрових технологій у діяльність судового експерта / О. С. Омелян // Актуальні

проблеми управління інформаційною безпекою держави : зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 травня 2020 р.) / МОН України, Нац. акад. Служби безпеки України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права Нац. акад. правових наук України. – Київ : НА СБУ, 2020. – С. 321–323.

110. Особливості дослідження ґрунтів та питання суміжних галузей знань : практич. посіб. / уклад.: В. А. Говера, Н. М. Косміна. – Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2021. – 20 с.

111. Особливості підготовки матеріалів для призначення судових експертиз : навч. посіб. / уклад.: О. П. Угровецький, В. В. Аброськін, І. Р. Шинкаренко та ін. ; М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. – Харків : ХНДІСЕ ; Промінь, 2019. – С. 9–11.

112. Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (в т.ч. із використанням телекомунікаційних технологій) : наук.-метод. рек. / [М. С. Цуцкі-рідзе, С. В. Гайду, В. В. Кікінчук та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. криміналістики, суд. експертології та домед. підготовки ф-ту № 1 ; Нац. поліція України ; Голов. слід. упр. – Харків, 2021. – 120 с.

113. Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : метод. рек. / [В. О. Малярова, С. П. Лапта, С. М. Лозова та ін.] ; за заг. ред. В. В. Кікінчука ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т № 1, Каф. криміналістики та суд. експертології. – Харків : ХНУВС, 2017. – 68 с.

114. Перлін С. І. Проблеми визначення поняття та вдосконалення структури криміналістичної техніки як частини науки криміналістики / С. І. Перлін // *Juris Europensis Scientia*. – 2021. – Iss. 2. – Рр. 95–99. – DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.213>.

115. Петряєв С. Ю. Щодо питання формування національної бази ДНК-даних в Україні / С. Ю. Петряєв, М. В. Трофименко // *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. – 2010. – № 3 (7). – С. 164–166.

116. Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій / І. В. Пиріг // *Криміналістика і судова експертиза*. – 2019. – № 64. – С. 58–68. – DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.03>.

117. Плевінскіс П. В. Кривда Григорій Федорович (до 70-річчя від дня народження) / П. В. Плевінскіс // *Судово-медична експертиза*. – 2018. – № 1. – С. 132–133.

118. Поліщук В. А. Роль комп'ютерно-технічної експертизи в розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень / В. А. Поліщук // *Актуальні задачі сучасних технологій : матеріали VI Міжнар. наук.-тех. конф. молодих учених та студентів (м. Тернопіль, 16–17 листоп. 2017 р.) / МОН України ; Тернопіль. нац. тех. ун-т ім. І. Пулюя, Нац. акад. наук України та ін.* – Тернопіль : ТНТУ ім. Івана Пулюя, 2017. – С. 151–152.

119. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

120. Правила судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0257-95>.

121. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 09.07.2022 № 2391-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20>.

122. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС : наказ МВС України від 21.09.2020 № 675 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21>.

123. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15>.

124. Про затвердження таблиць невеликих, великих і особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться в незаконному обігу : наказ МОЗ України від 01.08.2000 № 188 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>.

125. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15.02.1995 № 62/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-вр>.

126. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995 № 60-95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр>.

127. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 03.10.2019 № 157-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20>.

128. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

129. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

130. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами,

вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>.

131. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

132. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

133. Рашевський С. Класифікація особи наркозлочинця / С. Рашевський // Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică. – 2016. – No. 3(19). – Pp. 174–177.

134. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство) : наук.-метод. рек. / М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударець, С. З. Довгунь та ін. – Дніпро, 2021. – 72 с.

135. Степанюк Р. Криміналістичний ДНК-аналіз: стан і перспективи розвитку в Україні / Р. Степанюк // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2021. – Вип. 3 (25). – С. 60–80. – DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.3.2021.05>.

136. Степанюк Р. Л. Актуальні проблеми експертно-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів у сучасний період / Р. Л. Степанюк // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : матеріали доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. есперт.-криміналіст. центр МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. – Харків : НДІ ППСН, 2022. – С. 30–32.

137. Степанюк Р. Л. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: проблеми формування та напрями розвитку / Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін // Право і безпека. – 2020. – № 2 (77). – С. 93–99.

138. Степанюк Р. Л. Криміналістика та Forensic Sciences: проблеми диференціації та інтеграції / Р. Л. Степанюк, Т. П. Матюшкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2021. – Вип. 3 (94). – С. 263–272. – DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.24>.

139. Степанюк Р. Л. Напрями розвитку структури і змісту криміналістичної техніки в Україні / Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін // Криміналістичний вісник. – 2019. – Т. 32, № (2). – С. 6–14. – DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-32-2-6>.

140. Степанюк Р. Л. Особливості призначення судової молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування вбивств / Р. Л. Степанюк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх

справ. – 2019. – № 3. – С. 174–178. – DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-174-180>.

141. Степанюк Р. Л. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України / Р. Л. Степанюк // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2016. – № 1 (12). – С. 236–245.

142. Степанюк Р. Л. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів / Р. Л. Степанюк // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2013. – № 5. – С. 173–180.

143. Степанюк Р. Л. Проблеми формування та реалізації методики розслідування вбивств, пов'язаних із домашнім насильством / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук // Право і безпека. – 2023. – № 1 (88). – С. 157–168. – DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.14>.

144. Степанюк Р. Л. Структура окремих криміналістичних методик розслідування злочинів / Р. Л. Степанюк // Право і безпека. – 2011. – № 4 (41). – С. 143–147.

145. Степанюк Р. Л. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку / Р. Л. Степанюк, В. Г. Колесник // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2023. – № 2 (102). – С. 289–305. – DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.289-305>.

146. Степанюк Р. Л. Сутність і практичне значення криміналістичної характеристики злочинів / Р. Л. Степанюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 386–388.

147. Степанюк Р. Л. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні / Р. Л. Степанюк, С. І. Перлін // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2021. – № 3 (99). – С. 283–284. – DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.283-284>.

148. Степанюк Р. Л. Щодо природи криміналістичної науки / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2018. – № 2 (19). – С. 211–223.

149. Стецик Б. В. Завдання експерта при проведенні судової комп'ютерно-технічної експертизи / Б. В. Стецик // Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя : матеріали XI міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Львів, 28 груд. 2021 р.) / відп. ред. П. О. Куцик. – Львів : Растр-7, 2021. – 382 с.

150. Судова комп'ютерно-технічна експертиза у кримінальному провадженні : навч. посіб. / М. П. Климчук, Ю. А. Комісарчук, С. І. Марко, Б. В. Стецик. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. – 112 с.

151. Судова медицина : підручник / В. Д. Мішалов, Т. В. Хохолева, В. Т. Бачинський та ін. ; за заг. ред. В. Д. Мішалова. – Чернівці, 2018. – 574 с.

152. Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямками інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності : монографія / за ред. В. П. Хомутенко, О. Ю. Костіна. – Одеса, 2017. – 274 с.

153. Теплицький Б. Актуальні питання призначення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем, комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку / Б. Теплицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2021. – Вип. 120 (3). – С. 28–34. – DOI: <https://doi.org/10.33270/01211203.28>.
154. Теплицький Б. Б. Завдання, об'єкти й питання комп'ютерно-технічної судової експертизи / Б. Б. Теплицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2018. – № 3. – С. 303–315.
155. Терещенко О. В. Проблемні аспекти при виборі і використанні методики дослідження люмінесцентних спеціальних хімічних речовин / О. В. Терещенко, О. О. Бережний // Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 21 берез. 2019 р.) / МОН України ; Центральноукр. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова та ін. – Кропивницький, 2019. – С. 216–217.
156. Хань О. О. Теоретичні основи планування та програмування провадження слідчих (розшукових) дій : монографія / О. О. Хань ; за заг. ред. В. А. Журавля. – Одеса : Гельветика, 2021. – 198 с.
157. Харківський П. П. Комп'ютерно-технічна експертиза: проблемні питання / П. П. Харківський // Криміналістичний вісник. – 2014. – № 2 (22). – С. 97–100.
158. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.
159. Чисников В. Н. А. А. Левенстим – первый пропагандист трудов Ганса Гросса и науки криминалистики в Российской Империи / В. Н. Чисников // Криміналістичний вісник. – 2014. – № 1 (21). – С. 222–230.
160. Чисніков В. М. Професор Таврійського університету О. Д. Кісільов: невідомі сторінки біографії / В. М. Чисніков // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1. – С. 59–65.
161. Шевчук В. М. Слідча ситуація: поняття, структура, види та їх значення для оптимізації розслідування злочинів [Електронний ресурс] / В. М. Шевчук // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 1. – С. 146–150. – Режим доступу: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17277/1/Shevchuk_146-150.pdf.
162. Шепітько В. Ю. Криміналістика XXI століття: предмет пізнання, завдання і тенденції в нових умовах / В. Ю. Шепітько // Сучасний стан і розвиток криміналістики : зб. наук. пр. – Харків : Апостиль, 2012. – С. 41–54.
163. Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності / В. Ю. Шепітько // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2017. – Вип. 17. – С. 4–11.

164. Шепітько М. В. Концептуальні засади розвитку криміналістики та судових наук / М. В. Шепітько // Архів кримінології та судових наук. – 2020. – № 1. – С. 89–97. – DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.1.2020.07>.

165. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків : В деле, 2015. – 560 с.

166. Щербаковський М. Г. Розслідування незаконного обігу зброї : монографія / М. Г. Щербаковський, Д. В. Андреев. – Харків, 2021. – 192 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Алгоритми розслідування вбивств 102
Алгоритм розслідування рейдерства 144
Алгоритм розслідування незаконних дій з наркотиками 159
Алгоритм розслідування незаконного обігу зброї 183
- Бази даних ДНК 41
Біологічні зразки 30
- Волосся 34
Види криміналістичних методик 82
- Галузі криміналістичної техніки 20
Галузі криміналістичного матеріалознавства 63
Галузі цифрової криміналістики 49
Геномна інформація людини 43
- Державна реєстрація геномної інформації людини 43
Джерела формування криміналістичної методики розслідування 84
- Етапи розслідування 87
- Завдання молекулярно-генетичної експертизи 38
Завдання експертизи зброї 190
Завдання вибухотехнічної експертизи 191
Завдання криміналістичного дослідження волокон 70
Завдання криміналістичного дослідження ґрунтів 73
Завдання криміналістичного дослідження лакофарбових матеріалів 68
Завдання криміналістичного дослідження металів і сплавів 79
Завдання криміналістичного дослідження нафтопродуктів 75
Завдання криміналістичного дослідження скла 69
Завдання криміналістичного дослідження спеціальних хімічних речовин 77
Завдання криміналістичного дослідження спиртів 75

Завдання криміналістичного дослідження пестицидів 78
Завдання криміналістичної експертизи наркотичних засобів 173
Завдання портретної експертизи 150
Завдання почеркознавчої експертизи 150
Завдання судово-медичної експертизи 109
Завдання судово-психіатричної експертизи 111
Завдання психолого-психіатричної експертизи 112
Завдання технічної експертизи документів 149
Завдання товарознавчої експертизи 151
Завдання трасологічної експертизи 192
Затримання особи 169
Засоби криміналістичного аналізу цифрових доказів 55
Засоби криміналістичного матеріалознавства 64

Комп'ютерно-технічна експертиза 51
Консультації спеціаліста 208
Контамінація 31
Контактні сліди 34
Контрольована поставка 161
Комплексна криміналістична методика 84
Криміналістика 10
Криміналістична класифікація вбивств 95
Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень 80
Криміналістична характеристика вбивств 96
Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень 86
Криміналістична характеристика заподіяння тяжких тілесних ушкоджень 99
Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотиків 156
Криміналістична характеристика посягань на працівників правоохоронних органів 118
Криміналістична характеристика рейдерства 136
Криміналістична характеристика незаконного обігу зброї 178
Криміналістичне дослідження цифрових слідів (доказів) 48
Криміналістичний ДНК-аналіз 23
Криміналістичне матеріалознавство 63
Криміналістичне STR-профілювання 25

Криміналістичне дослідження STR на Y-хромосомі 25
Криміналістичний аналіз мтДНК 26

Молекулярно-генетична експертиза 37
Методи криміналістичного матеріалознавства 64

Наркотичні засоби 155
Наступний етап розслідування 88
Негласні слідчі (розшукові) дії 148

Огляд зброї 187
Огляд місця події 186
Огляд трупа 104
OSINT 58
Оперативна закупка 162
Опосередковане переміщення ДНК 32

Початковий етап розслідування 87
Прекурсори 155
Природа криміналістики 14
Психотропні речовини 155

Сліди біологічного походження 30
Сліди крові 32
Сліди сперми 33
Сліди слини 33
Спеціаліст 148
Структура криміналістичної методики розслідування 85
Слідча генетична генеалогія 28
Слідчі ситуації 90
Спектроскопія 65
Судова наука 16
Судове ДНК-фенотипування 26

Тактика допиту 126
Тактика обшуку 167
Тактика слідчого експерименту 127

Тактичні завдання розслідування 88
Тактична операція «Розшук» 206
Тактична операція «Співучасники» 205
Тактична операція «Серія» 206
Тактична операція «Корумповані зв'язки» 206
Тактична операція «Нейтралізація протидії розслідуванню» 206
Тактична операція «Документ» 207
Тактична операція «Забезпечення відшкодування матеріальної шкоди» 207
Тактична операція «Запобігання злочинам» 207
Технології криміналістичного ДНК-аналізу 24
Типові ситуації розслідування вбивств 101
Типові ситуації розслідування заподіяння тяжких тілесних ушкоджень 103
Типові ситуації розслідування злочинів у бюджетній сфері 195
Типові ситуації розслідування посягань на працівників правоохоронних органів 122
Типові ситуації розслідування рейдерства 143
Типові ситуації розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотиків 160
Типові ситуації розслідування незаконного обігу зброї 183
Тяжкі тілесні ушкодження 98

Фонова ДНК 32

Хроматографія 65

Цифрова криміналістика 48

Чинники, що пошкоджують ДНК 31

Швидке ДНК-тестування 29

NUMINT 61

Навчальне видання

СТЕПАНЮК Руслан Леонтійович
ГУСЕВА Влада Олександрівна

**СУЧАСНІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ
ТА МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

Навчальний посібник

Редагування: *Т. Д. Мельник*
Коригування списків літератури: *С. С. Тарасова*
Комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 27,07.
Обл.-вид. арк. 15, 44.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008